

T. C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI - PRUSYA MÜNASEBETLERİ (1808-1871)
(A.DVN.DVE. d. 073/2 Numaralı Prusya Ahkâm Defteri Işığında)

DOKTORA TEZİ

Mehmet İhsan CANTEMİR

Balıkesir-2019

T. C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI - PRUSYA MÜNASEBETLERİ (1808-1871)
(A.DVN.DVE. d. 073/2 Numaralı Prusya Ahkâm Defteri Işığında)

DOKTORA TEZİ

Mehmet İhsan CANTEMİR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ahmet KOLBAŞI

Balıkesir-2019

T. C
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı'nda kayıtlı 21312518003 numaralı Mehmet İhsan CANTEMİR'in hazırladığı "OSMANLI-PRUSYA MÜNASEBETLERİ 1808-1871 (A. DVN. DVE. D. 073/2 Numaralı Prusya Ahkâm Defteri Işığında)" konulu DOKTORA tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 11. 11. 2019 tarihinde yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Ahmet KOLBAŞI

Üye

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ

Üye

Prof. Dr. Muzaffer Doğan

Üye

Doç. Dr. Nahide ŞİMŞİR

Üye

Doç. Dr. Alpay BİZBİRLİK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

0.3/11.2/2019

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ

ÖNSÖZ

18. yüzyılın ortalarından itibaren çağdaşlarıyla birlikte Osmanlı topraklarında siyasi ve ticari imtiyazlara kavuşmak için çaba gösteren Prusya Krallığı, Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan vatandaşlarının en başta can ve mal güvenliği ile birlikte siyasi çıkarlarını da korumayı temel prensip edinmişti. Bu amaçla görevlendirilen konsoloslar, merkez ve taşradaki muhitlerde, liman ve iskelelerdeki Osmanlı memurlarının keyfi uygulamalarına karşı görevlerini yürütmüşlerdi.

Bu yüzyılda kayda değer adımlarla başlayan Osmanlı-Prusya münasebetleri 1761 tarihli ticaret antlaşması ve 1790 tarihli ittifak antlaşmasıyla resmi boyut kazandı. Bu bağlamda 1761 yılında, Prusya Elçisi Kont Carl E. Rexin ile Osmanlı Sadrazamı Koca Ragıp Paşa arasında İstanbul'da ilk *Dostluk ve Ticaret Antlaşması* imzalandı.

1761 tarihli Dostluk ve Ticaret Antlaşması uzun bir aradan sonra, Sultan Abdülmecid döneminde 22 Ekim 1840 tarihinde güncellendi. 20 Mart 1862 ve 27 Eylül 1862 tarihli antlaşmalar ile de Osmanlı-Prusya ticari münasebetleri gelişerek devam etti. Tüm bu antlaşmalardan daha kapsamlı olarak parafe edilen 27 Eylül 1890 Ticaret Antlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman ticari etkinliğini mutlak hale getirmiş ve Almanya'yı diğer devletlerden bir adım öne taşımıştı.

Siyasi ve mali açıdan 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı Devleti bir taraftan Avrupalı devletlerin topraklarını parçalama çabalarına karşı göğüs gererken, Prusya Devleti de Avrupa'da, Fransa ve Avusturya gibi komşularının cenderesinden kaçış çabalarını hızlandırmıştı. Bu durum 1862'de Prusya'nın ilk başbakanı Bismark'ın çabalarıyla Alman birliğini sağlama başarısına ulaşması ile neticelendi. İki devletin birçok açıdan ortak bir kadere sahip olduklarını söylemek abartılı olmaz.

Bu çalışmada, Sultan II. Mahmut döneminin başladığı 4 Cemâziyelâhir 1223 (28 Temmuz 1808) tarihinden, 18 Ocak 1871 tarihinde I. Wilhelm'in, Alman İmparatorluk tacını törenle giyerek *Alman Ulusal Birliği*'ni resmen kurmasına kadar geçen zaman dilimindeki Osmanlı-Prusya münasebetlerinin siyasi ve askeri seyri işlenmiştir. Ayrıca Avrupa ve Osmanlı tarihini yakından ilgilendiren 18. ve 19. yüzyıllarda siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik devrimlere de değinilmiştir.

Çalışmanın hazırlanmasının her safhasında bana yol göstererek, bilgi, tecrübe ve şefkati ile daima destek olan, ilkeli ve disiplinli çalışma yöntemlerini aşılayan sayın hocam Prof. Dr. Ahmet KOLBAŞI'ya teşekkür ederim. Tez konusunun belirlenmesi ve izlenecek yolların tespitinde kıymetli fikir ve önerilerini esirgemeyen Tez İzleme Komitesi'nin değerli üyeleri ve hocalarım Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ ve Doç. Dr. Alpay BİZBİRLİK'e desteklerinden ötürü en içten teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmanın kaynaklarını tespit ve temin sürecinde çalışmalarımı yürüttüğüm, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Süleymaniye Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve Frankfurt Deutsche National Bibliothek çalışanlarına gösterdikleri kolaylık konusunda minnettarım. Çalışma sürecinde desteklerini esirgemeyen dostum Dr. Melih AKDENİZ'e ve aile fertlerime de ayrıca müteşekkirim.

Mehmet İhsan CANTEMİR

ÖZET

OSMANLI-PRUSYA MÜNASEBETLERİ (1808-1871)

(A.DVN.DVE. d. 073/2 Numaralı Prusya Ahkâm Defteri Işığında)

CANTEMİR, Mehmet İhsan

Doktora, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet KOLBAŞI

2019, 239 Sayfa

Osmanlı Devleti'nde Divân-ı Hümâyûn'a bağlı olarak çalışan Âmedi kaleminin görevi, devletin imzalamış olduğu her türden antlaşmaları, ahidnâmeleri, protokolleri, konsolos ve tüccarlara ait kayıtları tutmaktır. Bu kurumda kayıt altına alınan *Düvel-i Ecnebiye* defterleri bünyesinde; ahkâm, nişan, ahidnâme defterleri, yabancı devlet tüccar ve görevlilerine verilen yol emirleri, menzil hükümleri, tüccar beratları, konsolos ve elçiler ile aile fertlerine mahsus imtiyazları, kendi ihtiyaçları müddetinde satın aldıkları emtia ve eşyaya dair muafiyet yazıları ve benzeri konular bulunurdu. Bu açıdan *Düvel-i Ecnebiye* Ahkâm defterleri Osmanlı tahrir sisteminin en kıymetli kaynaklarından biridir. Bu defterlerin temel dayanağı da Ahidnâmeler yani kapitülasyonlardır.

Bâb-ı âli, karada ve kara sularında yabancı tüccarlara zarar veren ve Osmanlı ticaretini zaafa uğratan etkenlere karşı yeterli itina gösterse de, bu doğrultuda imza edilen ahidnâmeler sonrasında daha da titiz davranmaya başlamıştır. Prusya Ahkâm defterinde, Prusya tebaası veya onlara tabi olanlara (hizmetkâr, tercüman, tüccar) dair ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel meseleler de bulunur. Merkezden gönderilen hükümlerde Prusyalıların alacak-verecek meselelerinden, hangi bölgelerde hangi sıfatla ve ne sebeple bulunduklarından, sahip oldukları haklara kadar pek çok konu yer alır. Osmanlı memleketlerinde bizzat Osmanlı Devleti tarafından korunan bu şahıslar Prusya Krallığı ile yapılan 1761 ve 1790 ticari ve siyasi ittifak sözleşmelerine dayanmışlardır.

19. yüzyılda Avrupa’da yaşanan devrimlerin Osmanlı ve Prusya Devletleri bünyesinde meydana getirdiği etkisi de önemlidir. Bu yüzyılda Avrupa’da sürekli değişen ve rekabet içinde olan güç dengeleri içinde yer alan bu iki devletin var olma mücadelesinin bir bakıma benzerlik gösterdiği söylenmektedir. Bu türden bir kader ortaklığının Osmanlı ve Prusya yönetimlerini birbirine yaklaştırması konusu da incelememiz dâhilindedir. Özetle Osmanlı Devleti tarafından Prusya Krallığı’na bahşedilen Ahidnâmeler veya diğer bir deyişle kapitülasyonlar zamanla ekonomik ittifaktan siyasi ve askeri ittifaka dönüşerek 1. Dünya Savaşı öncesinde temelleri atılan Türk–Alman müttefikliğine dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ahidnâme, Düvel-i Ecnebiye Defterleri, Kapitülasyon, Konsolosluk Görevlileri, Osmanlı-Prusya İlişkileri, Prusya.

ABSTRACT

OTTOMAN -PRUSSIAN RELATIONS (1808-1871)

(In the light of Prussian "Ahkâm Defteri" Numbered A.DVN.DVE. D. 073/2)

CANTEMİR, Mehmet İhsan

PhD, Department of History

Thesis Advisor: Prof. Dr.Ahmet KOLBAŞI

2019, 239 Pages

The position of Amedi Kalemi (working for Divân-ı Hümâyûn) in Ottoman Empire is to keep the records as to the every kind of aggrements, treaties, protocols, consuls, merchants. Among Duvel-i Ecnebiye Defterleri (registers of matters related to foreign states), ahkâm, nisan and ahidnâmes (registers) included route orders given to foreign states, merchants and officials, range provisions, merchant berats, consuls, embassies and privileges special to family members and their properties that the members will be able to buy for their special needs and exemption writings and similar topics. In this respect, Duvel-i Ecnebiye Defterleri (registers of matters related to foreign states) are one of the respected Ottoman cadastral record systems. The basic ground of these recordings is ahdname that is capitulations.

Although Bâb-ı âli does not show a sufficient care against the surroundings that debilitate Ottoman trade and the foreign merchants living in the land and territorial waters, it (Bâb-ı âli) started to show especially more meticulous attitude following the signs of ahdname. Within Prussia Ahkâm defteri included into Duvel-i Ecnebiye Defterleri, economic, social and cultural issues as to Prussian community or the ones such as (manservant, interpreter, merchant) being subject to them. Within the provisions sent from the center, many kinds of issues starting from the assets and liabilities issues of Prussians, the conditions that they are present in which regions, which positions and what reasons to their rights they had. These persons that are

especially under protection by Ottoman government in Ottoman cities relied on 1761 and 1790

The effect of the revolutions experienced in 19th century in Europe on the reforms that appear within the structure of Ottoman and Prussian States is also considerable as the study we have managed. In this century, it is defined that the surviving struggle of these two states within the power balances that change permanently in Europe and experience competition bear a resemblance to each other. The intimacy between Ottoman and Prussia due to such a fate partnership is under our examination of the study as well. Ahdnames that were sent to Prussian Kingdom by Ottoman Empire or in other words to capitulations changing from economic alliance to political and military one turned to Turkish-German alliance that had been founded prior to I. World War.

Key Words: Ahidnâme, Duvel-i Ecnebiye Defterleri, Capitulations, Consulate Officials, Ottoman-Prussia Relations, Prussia.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
ÇİZELGELER LİSTESİ	xii
KISALTMALAR	xiii
1. GİRİŞ	1
1.1. Amaç	1
1.2. Yöntem	4
2. OSMANLI-PRUSYA SİYASİ VE ASKERİ MÜNASEBETLERİ	10
2.1. Prusya Krallığı'nın Tarih Sahnesine Çıkışı, İlk Münasebetlerin Tesisi ve Gelişimi	10
2.2. Osmanlı Devleti'nin Prusya'da Görevlendirilmiş Başlıca Elçileri	15
2.2.1. Ahmet Resmi Efendi (1763-1764)	15
2.2.2. Ahmet Azmi Efendi (1790-1792)	16
2.2.3. Giritli Ali Aziz Efendi ve Berlin'e Gönderilen Diğer Diplomatlar	17
2.3. 1790 Tarihli Osmanlı-Prusya İttifakı	20
2.4. Osmanlı-Prusya Askeri Münasebetleri ve Prusyalı Uzmanlar	21
2.5. Osmanlı Devleti'nde Hizmet Eden Prusyalı Askeri Uzmanlar	23
2.5.1. Helmuth von Moltke'den Önce ve Onunla Birlikte Görev Yapanlar (1756-1839)	25
2.5.2. Helmut von Moltke'den Goltz'a Kadar Geçen Dönem (1838-1883)	29
3. OSMANLI DEVLET SİYASETİNDE AHİDNÂMELERİN YERİ VE GÜMRÜK SİSTEMİ	33
3.1. Ahidnâme (Kapitülasyon) Tanımı	33
3.2. Tarihsel Süreçte İmtiyazlı Devletler ve Osmanlı Devleti	39
3.3. Osmanlı Gümrük Rejimi ve Organları	43
3.3.1. Osmanlı Gümrük Rejiminin İşleyişi	43
3.3.2. Tanzimat Sonrası Osmanlı Gümrük Rejimi	50
3.4. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Osmanlı Mali Yapısına Tesiri	51
4. OSMANLI-PRUSYA TİCARİ MÜNASEBETLERİ VE İTTİFAK SİSTEMİ	55
4.1. İlk Münasebetler ve 1761 Ticaret Antlaşması'nın Hazırlıkları	55
4.2. 1761 Osmanlı Prusya Ticaret Antlaşması'nın Akdi	56
4.3. 1761 Ticaret Antlaşmasının Esasları	58

4.4. Osmanlı Devleti ve Prusya Krallığı Arasında Tanzim Edilen 1840 ve 1862 Tarihli Tarife Defterleri	60
4.5. 1840 Tarihli Tarife Defterinde İthal Ve İhraç Olması Muhtemel Olarak Kaydedilen Ürünler	75
4.5.1. İpekli Ürünler (Hârîr)	75
4.5.2. Pamuklu (Penbeli) Ürünler	77
4.5.3. Hayvansal Deri Ürünleri (Cild, Kürk, Post)	81
4.5.4. Hayvansal Dokuma Ürünleri (Kıl, Yün, Keçe, Kilim)	84
4.5.5. Ev Eşyaları	85
4.5.6. Giyim Ürünleri Ve Aksesuarlar	86
4.5.7. İlaç Yapımında Kullanılan Ürünler	89
4.5.8. Gıda Ürünleri	91
4.5.9. Sanayi, Askeriye Veya Günlük Hayatta Kullanılan Çeşitli Ürünler	93
4.5.10. Müskirat Ürünleri	96
4.6. 1840 Tarihli Tarife Defteri Işığında Osmanlı-Prusya Ticari Münasebetleri	98
5. OSMANLI PRUSYA TİCARİ MÜNASEBETLERİNDE YER ALAN GÖREVLİLER VE TÜCCARLAR	100
5.1. Konsolosluk Müessesesi ve Konsolosların Ticari Hayattaki Yeri	102
5.1.1. Osmanlı-Prusya Ticari Hayatında Konsoloslar	104
5.1.2. Prusya Ahkâm Defterine Göre Konsolosların Alacak-Verecek Meseleleri	105
5.1.3. Prusya Devleti'nin Osmanlı Devleti Sınırlarındaki Konsolosları ve Konsolos Atamaları	108
5.1.4. Prusyalı Konsolos ve Tüccarların Yollarda Karşılaştıkları Durumlar	113
5.1.5. Konsolosların Ticari Faaliyetleri	115
5.1.6. Prusyalı Konsolos ve Yardımcılarının İçki İmaline Dair Hakları	119
5.2. Osmanlı-Prusya Ticari ve Siyasi Münasebetlerinde Elçiler	122
5.3. Prusyalı Kapıkethüdaları ve Görevleri	131
5.4. Prusyalı Yasakçılar ve Vazifeleri	133
5.5. Prusyalı Müste'men (Müste'min) Tüccarlar ve Sahip Oldukları Haklar	135
5.6. Prusya Tebaasının Yol İzinleri ve Seyahat Şartları	141
5.7. Prusyalıların Osmanlı Kara ve Denizlerinde Dolaşım Nedenleri	147
5.7.1. Prusyalıların İzledikleri Güzergâhlar	151
5.8. Reaya Tüccarlarına, Ahidnâmedeki Hakların Tanınması ve Mahmîyet Meselesi	164
5.8.1. Beratlı Tüccarlar ve Müessesenin Gelişimi	164
5.8.2. Mahmîyet Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Tebaasının Kapitülasyonlardan İstifade Etmeleri	168
5.9. Hükümlerin Gönderildiği Görevliler	175
5.9.1. Hükümlerin Yazılma Sebepleri ve Bu Hükümlerde Geçen Meseleler	179
5.9.2. Prusya Ahkâm Defterinde Korsanlık Faaliyetlerine Karşı Tedbiren Yazılmış Hükümler	185
5.9.3. Prusyalıların Osmanlı Topraklarına Olan Özel İlgisi ve Filistin	189

SONUÇ	198
KAYNAKÇA	203
EKLER	222

ÇİZELGELER LİSTESİ

ÇİZELGE 1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin'de Görev Yapan Elçileri.....	19
ÇİZELGE 2. 16. ve 19. Yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti'nin Yabancı Devletlerle İmzaladığı Dostluk ve Ticaret Antlaşmaları.....	41
ÇİZELGE 3. 1830–1892 Osmanlı Devleti'nin İhracat Oranları ve Ülkelere Göre Dağılımı.....	62
ÇİZELGE 4. 1830–1892 Osmanlı İthalat Oranları ve Ülkelere Göre Dağılımı.....	62
ÇİZELGE 5. Ahkâm Defterinin İlgili Bölümlerinde Geçen Tarihlerde Osmanlı Sınırları Dâhilindeki Konsolosların Görev Yerleri Veya Atamaları.....	110
ÇİZELGE 6. Osmanlı Merkezinde Görev Almış Prusyalı Fevkalade Yetkili Büyükelçiler ve Tam Yetkili Bakanlar.....	130

KISALTMALAR

A.DVN	: Divan (Beylikçi) Kalemi Defterleri
A.DVN.DVE.d	: Divân-ı Hümâyûn Düvel-i Ecnebiye Belgeleri
A.DVN.MHM	: Mühimme Kalemi Evrakı
a.g.y.tt	: Adı Geçen Yıl Tahmini Tarih
A.MKT	: Sadâret Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı
a.mlf.	: Adı geçen müellif
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
A.Ü.H.F.D.	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
BEO	: Bâb-ı âli Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C. AS.	: Cevdet Askeriye Evrakı
C. HR	: Cevdet Hariciye Evrakı
Çev.	: Çeviren
D.MMK.İGE	: Maden Mukâatası Kalemi İstanbul Gümrük Emni

Doğ.	: Doğum
ed.:	: Editör
G.	: Gömlek
Gös. Yer.	: Gösterilen Yer
H.	: Hicrî
h.	: Hüküm
HAT.	: Hatt-ı Hümayun
HH.d.	: Hazine-i Hâssa Nezâreti Defterleri
HR.SFR.03	: Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
Hızl	: Hazırlayan
İ.DH.	: İrâde - Dahiliye Evrakı
İ.HR.	: İrade Hariciye Evrakı
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İSAM.	: İslam Araştırmaları Merkezi
M.	: Miladî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Mtb.	: Matbaası
No.	: Numara
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
Öl.	: Ölümü

p.	: Page (sayfa)
s.	: Sayfa
Sa.	: Sayı
ss.	: Sayfa sayısı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve diğerleri
Y.A.HUS	: Sadâret Hususî Maruzât Evrakı
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
YTY	: Yeni Türkiye Yayınları

1. GİRİŞ

1.1. Amaç

Osmanlı Devleti'nin gücünü giderek yitirmeye başladığı 18. Yüzyılda, Avrupa'da güçlenmeye çalışan Prusya Krallığı münasebette olduğu Batılı devletlerden biri olmuştı. Osmanlılar önceleri Avusturya, Fransa ve Rusya'nın tepkisini üzerine çekmemek için, Prusya ile bir ittifak yapmaktan kaçınmakla beraber, 1761 yılında kapitülasyon hükümlerini ihtiva eden, ticaret muahedesi niteliğinde bir dostluk antlaşması imzalamışlardır. 1774'te Kırım'ın kaybedilmesinden sonra ise, Osmanlılar, daha yakın temasta kalabilmek için Prusya'dan askeri yardım sağlama yoluna gitmişlerdi.

İki devlet arasında 1790 yılında imzalanan ittifak antlaşması pek çok açıdan bir ilk sayılmaktadır. Bu şekilde siyasi mahiyet kazanan ilişkilerin yanında Sultan Selim'in arzusuyla bu tarihten sekiz yıl sonra Prusya ordusundan Albay von Goetze, İstanbul'da Nizâm-ı Cedît'i denetlemeye gelmişse de ikili ilişkilerde istenen gelişmeler kaydedilememiştir.¹ Yine Mart 1805'te yeni ordunun yükünü hafifletmek amacıyla gönüllülerden oluşan bir ordu kurmak isteyen Sultanın, Prusya'daki tatbikattan esinlenerek 20-25 yaş arası gençleri hizmete alma teşebbüsü, yenîçeri ve ulemanın engellemesiyle hayata geçirilememiştir.²

Osmanlı Devleti 19. Yüzyıla pek çok iç ve dış problemle birlikte hızlı bir giriş yaptı. 1804-1815 yıllarında Sırp'ların şiddetli isyanları, kendilerine bazı imtiyazlar sağladı. Günümüze kadar Batı'nın dilinden düşmeyen *Şark Meselesi* tabiri de 1815 tarihli Viyana Kongresi'nde Rus Çarı'nın Osmanlı Devleti'nin topraklarını Büyük

¹ Anne Dietrich, *Deutschsein in Istanbul*, Nationalisierung und Orientierung in der Deutschsprachigen Community von 1843 bis 1956, Opladen: Leske und Budrich, 1998, s. 66; Orhan Koloğlu, *Prusya'dan Enverland'a ve Günümüze Türk-Alman Tarihi*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları, 2018, s. 66-80; Yüksel Çelik, *Şeyhü'l Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa II. Mahmut Devrinin Perde Arkası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 320.

² Kemal Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedît'e III. Selim Dönemi*, (Selim III and His Era From Ancien Regime to New Order, ed.: Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 48.

devletlerarasında paylaşma teklifini yapması ile ortaya çıktı.³ Ardından Yunanlılar 1821-1829 yılları arasında İmparatorluğu derinden sarsan *Rum Fetretini* çıkardılar. Son olaylar Osmanlı Devletini pek çok cephede Batı dünyası ile karşı karşıya getirdi ve 1827 Navarin vakası gerçekleşti.⁴ 1828 yılında Rusların ani saldırısı henüz dağıtılmış olan Yeniçeri Birlikleri'nin yerine tesis edilen *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* ordusu yetersiz kalmış, Rusya Batı'da Edirne'ye dayanmış, Doğu'da Ermenilerin de yardımıyla Kars'ı işgal etmişti.⁵ Çağın Avrupası'nda her siyaset adamı ve gazete okuru *Boğazdaki Hasta Adam* ve *Şark Meselesi* sözcüklerinin Osmanlı Devletini ifade ettiğini çok iyi biliyordu.⁶

Bu gelişmeler yaşanırken devleti düştüğü durumdan kurtarmaya çalışan II. Mahmut'un reformların önündeki en büyük engeli ortadan kaldırması, tarihimize *Vaka-i Hayriyye* (Hayırlı Olay) olarak geçen Yeniçeri Ocağı'nın ve onun bağlantılarının kaldırılması hadisesi ile gerçekleşmiştir.⁷ Ocağın ilga edilirken bu birlikle ilgili her türlü alamet, ad ve emareler kaldırılırken, seraskerlik (Savunma Bakanlığı) makamı da kuruldu. Yeni ordunun kumanda heyeti, yine yeniçeri subaylarından müteşekkildi; fakat bu sefer beraberlerinde Fransız, İngiliz, Prusyalı ve diğer milletlerden müteşekkil subaylar da vardı.⁸

³ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 39; Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?", ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 48.

⁴ İbrahim Paşa'nın Yunan isyanını bastırması üzerine harekete geçen İngiltere, Fransa ve Rusya 6 Temmuz 1827 tarihli Londra Protokolüyle Yunan muhtariyeti konusunda Bab-ı Ali'ye baskı yapmaya başladılar. 1827 yazında Rus, Fransız ve İngiliz gemilerinden mürekkep filo Navarin Limanında demirli bulunan Mısır ve Osmanlı Donanmalarını savaş bayrağı dahi açmadan topa tutarak imha etti. Üç-beş saat içinde 57 Türk gemisi battı 8 bin asker şehit oldu. Sonraki aşamada gelişmeler 1828-29 Rus Harbine kadar ilerlemişti. Yılmaz Öztuna, *II. Sultan Mahmut*, İstanbul: Bâb-ı Ali Kültür Yayıncılığı, 2011, s. 90, 91; Ed. Engelhart, *Tanzimat*, çev.: Ayda Düz, İstanbul: Millet Yayınları, 1976, s. 23; Alphonse de Lamartine, *Osmanlı Tarihi*, çev.: Serhat Bayram, İstanbul: Kapı Yayınları, 2011, s. 1039-1041.

⁵ Mahmut Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Tarihi Hakikatların Aynası, (Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu), İstanbul: Berekât Yayınevi, Cilt I-II-III, 1983, s. 31; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4 (H. 1115-1342/M.1703-1924), İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1961, s. 116; Hale Şıvgın, XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Tarihi Dergisi*, sa. 128, Ağustos 1997, s. 57; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar* (Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu) çev.: Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 55.

⁶ Mustafa Gencer, "Alman Basınında Kırım Savaşı", *Savaştan Barışa 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 151.

⁷ Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, (Yayına Hazırlayan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1987, s. 141.

⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 80, 81; Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri olarak oldukça zorlandığı bu dönemde gelen yabancı personeller sadece askeri danışman olarak (officiyal) değil, Osmanlı asker, subay, mühendis, tabip ve cerrahları için muallim olarak da kullanılmaya başlanmıştır.⁹ Sultan II. Mahmut'un ricası üzerine üsteğmen von Kuczkowski, Prusyalı Genel Müfettiş ve topçu General August von Prussen'in Osmanlı hizmetine girmiştir.¹⁰ Yine Sultan, I. Wilhelm'den yeni askeri eğitimci istemiş; Helmuth von Moltke ile birlikte Köpke, Laue, Mühlbach, Vincke ve Fischer'den oluşan bir grup Türkiye'ye gönderilmiştir.¹¹ Bu grubun 1839'da görevlerini tamamlayıp Berlin'e dönmesinden sonra Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde gruplar halinde Prusyalı subaylar gelmiş ve 1875'e kadar bunların sayısı on ikiye ulaşmıştır. Böylece orduda tesiri günümüze kadar süren bir Alman askeri geleneği başlamıştır.¹² Bu dönemde ayrıca Fransız, İngiliz, İtalyan, Avusturyalı ve Macar uzmanlar da Osmanlı hizmetine girmişlerdi.¹³

Araştırmamız Prusya Krallığı'nın Osmanlı topraklarındaki hareketleri doğrultusunda açığa çıkan amaçlarını hedef almaktadır. Buna göre Prusyalıların askeri alanda başlayan nüfuzu, Osmanlı Devleti'nin pek çok kurumunda ortaya çıkan boşluğunu doldurmaya yöneliktir. 1761 ticaret muahedesi ile bahsedilen kapitülasyonlar sonrasında Osmanlı topraklarında gün geçtikçe artan Prusya nüfuzu çalışmamızda öne çıkarmaya çalıştığımız önemli bir konudur. Yavaş yavaş İngiltere ve Fransa gibi diğer büyük devletlerle aynı imtiyazlar sahip olan Prusyalıların, 19. Yüzyılın sonlarında artık Osmanlıların en fazla güvenebileceği müttefik olmayı başarmaları da irdelediğimiz diğer bir konu olmuştur.

Durumu", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 10; Fuat Andıç, *Bir Padişah Portresi İkinci Mahmut*, Ankara: Hitabevi yayınları, 2014, s. 75.

⁹ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok* (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, s. 403, 404.

¹⁰ Koloğlu, s. 94.

¹¹ Moltke, Osmanlı topraklarında bulunduğu süre içerisinde; Burgaz, Balçık, Süzeboli, Ahyolu, Misivri, Kavarna ve Köstendiye, Hırsova, Dobruca, Maçın, İsakçı ve Tulçı bölgeleri ile kalelerinin plan ve haritalarını hazırladı. Mühlbach; Rusçuk, Silistre ve Çanakkale planlarını Fischer de Varna, Pravadi, Şumnu haritalarını çıkarmıştı; Kemal Beydilli, "Helmuth von Moltke", *TDVİA*, XXX, İstanbul, 2005, s. 268.

¹² Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Ayışığı Kitabevi, 2000, s. 136; Koloğlu, s. 92; İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, s. 102, 103.

¹³ Şerafettin Turan, "II. Mahmut'un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı", *Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989 Bildiriler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 113.

Tez çalışması, Prusya Ahkâm Defteri ışığında, henüz hakkında müstakil bir çalışma yapılmamış olan 1808-1871 yılları arasındaki (Sultan II. Mahmut Dönemi'nden Alman Birliği'nin kuruluşuna kadar sürede) Osmanlı-Prusya Devletleri arasındaki ilişkilerini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen evraklar ile yabancı kaynaklar bu dönem temel alınarak özellikle incelenmiştir. Dönemin çağdaşı devletlerin sosyal ve siyasi tarihi ile birlikte Osmanlı-Alman ittifakına giden yolda, Osmanlı-Prusya ilişkilerinin sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve ticari yönleri açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda gittikçe artan yalnızlığına karşı aradığı müttefik Prusya Krallığı olmuştur. Prusyalıların seyyahları vasıtasıyla Osmanlı topraklarında ne aradıkları, Prusyalıların Alman birliğine giden yolda Osmanlı sınırlarındaki emelleri de araştırma konumuz dâhilinde açıklanmaya çalışılmıştır.

1.2. Yöntem

Çalışmamızda, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan defterler, fonlardaki arşiv belgeleri ile dönemi aydınlatacağı düşünülen kronikler ve devrin yerli yabancı mecmuaları öncelikli olarak göz önüne alınmıştır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM), Frankfurt Deutsche Nationalbibliothek'de (Alman Ulusal Kütüphanesi) bulunan eserler bizzat İstanbul ve Frankfurt'a gidilerek taranmıştır. Daha sonra tez konusuyla ilgili araştırma eserler tetkik edilip gerekli çıkarımlar yapılmış, birinci elden kaynak verileri ve araştırma eserlerindeki bilgiler birlikte yorumlanarak tezin amaç kısmındaki problemler çözüme kavuşturulmaya gayret edilmiştir. Ayrıca Ahkâm Defterinde bulunan hükümlerden hareketle karşımıza çıkan geniş uluslararası kapitülasyon ağı incelemeye alınarak, ahidnâme maddelerinin yüzyıllar içerisinde Osmanlı Devleti'ni nasıl ekonomik, siyasi sosyal ve kültürel çıkmaza soktuğunun canlı örnekleri incelenmeye çalışılmıştır. Prusya Ahkâm defteri ve ilgili ahidnâmeler temel alınarak arşiv ağırlıklı elde edilen somut veriler ışığında Osmanlı-Prusya İlişkileri (1808-1871), Batının modernleşmesi sürecinde Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma çabalarını da kapsayan bir şekilde irdelemeye tabi tutulmuştur. Bu bağlamda ulaşılmış olduğumuz bütün tarihi kaynaklar tasnife tabi tutulmuş ve iki ülkenin ilişkilerini aydınlatır şekilde bu belge ve bilgilerden konular

içerisinde yararlanma yoluna gidilmiştir. Elde edilen bütün belgelerin kaynak tenkidi ve tarihi bilgilerin eleştirel yolla doğruluğu sağlandıktan sonra kullanılmasına çaba harcanmıştır.

Ahkâm, Nişân, Ahidnâme defterlerinin yanı sıra konsolosluk beratları da bu konuları içermektedir. Kayıtlar dâhilinde, İngiltere, Fransa, Prusya, Amerika, Sırbistan, Belçika, Dubrovnik, İspanya, Bulgaristan, Brezilya, Romanya, Lehistan, Meksika, Rusya, Venedik, Avusturya, Sardunya, Toskana, Ceneviz, Danimarka, İran, Felemenk, İsveç, Norveç, Yunanistan ve sair devletler ve vatandaşlarıyla ilgili meselelere dair hükümler bulunmaktadır. Muhtelif konulardaki haberler ile birlikte, yabancı tüccarlar, seyyahlar ve konsoloslardan gelen yazışma ve izin talepleri de bu defterlerde saklıdır.¹⁴

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde, Babı Asafi fonundaki *Düvel-i Ecnebiye* Defterlerinden biri olan A.DVN. DVE. d. 073/2 kodlu *Prusya Ahkâm Defteri* (H. 1175-1296/M.1761-1878)'de 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanan Osmanlı ve Prusya Devletleri arasındaki diplomatik ve ticari ilişkilerine dair kıymetli bilgiler ihtiva eder. 52 X 50 ebatında ebrusuz ve ciltli olarak hazırlanan defterin numaralandırma usulü sayfalar halindedir. Toplamda 206 numaralı sayfası mevcuttur. 1-3, 137-182, 197-199, 201-206 sayfalar numaralı boş olarak kayda geçmiştir. Çalışmamızda, 1808-1871 yılları temel alınarak defterin 90. ve 200. sayfalar arasındaki 110 sayfada bulunan 758 adet hükmün ayrıntılı çevirisi ve bunların incelemesi yapılmıştır. Defterin son 14 sayfası Osmanlı Devleti ve Prusya Krallığı Arasında Tanzim Edilen 1840 Tarihli Tarife Defteri'ne kayıtlı ticari emtiaya dair detaylar içermektedir. Bu kısımda da 840 adet ithal ve ihraç ürün nitelik, nicelik ve kıymet bedelleriyle kaydedilmiştir. Defterin yazı çeşidi divanî olup, sayfalarının hemen hepsi okunur durumdadır ve hükümlerin kenarlarında az miktarda şerhler mevcuttur. Defterin orijinalinde sayfa ve hüküm numaralandırması mevcut olmayıp bunlar, tasnif esnasında arşiv görevlilerince yazılmıştır. Defterin tamamlanmasının 117 yıllık uzun bir dönemi kapsamasından ve kâtiplerin değişmesinden dolayı bazı hükümlerin özensizce kaleme alındığı gözlemlenmiştir. Genel olarak değerlendirmek

¹⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2010, s. 33.

gerekirse defter, yazılışı ve düzeni bakımından intizam içinde ve haliyle muhafaza edilmiştir.¹⁵

Konumuzla ilgili Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde (BOA) incelenmiş ve incelenmeyi bekleyen çok sayıda arşiv malzemesi mevcuttur. A.DVN. DVE. d. 073/2 kodlu, Bâb-ı Asâfi fonundaki Düvel-i Ecnebiye Defterlerinden, *Prusya Ahkâm Defteri* (H. 1175-1296/M.1761-1878) ve A.DVN. DVE. d. 072/1 kodlu, Bâb-ı Âsâfi fonundaki Düvel-i Ecnebiye Defterlerinden *Prusya Ahidnâmesi Defteri* (H. 1174-1266 M. 1760-1849) Osmanlı-Prusya siyasi, sosyal, ticari ve ekonomik ilişkilere dair önemli kayıtlar ihtiva etmektedir. Bunlar haricinde A.{DVN. DVE, Bâb-ı Âsâfi Divân-ı Hümayûn Kalemi Düvel-i Ecnebiye kayıtlarından *Prusya Mesailine Dair* (H. 1214-1220/M. 1799-1805) 481 numaralı (92 varak) dosya ile A.{DVN. DVE, Bâb-ı Asâfi Divân-ı Hümayûn Kalemi Düvel-i Ecnebiye kayıtlarından *Prusya Mesailine Dair* (H.1220-1254/M.1805-1838) 482 numaralı (75 varak) dosya iki devlet vatandaşları arasındaki mesele veya problemler hakkında bilgi vermektedir.

1877-1881 (1294-1298) yıllarında yayınlanan beş ciltlik *Muâhedât Mecmuasında* ilk dönem kapitülasyonlarına yer verilmemekle birlikte sonraki dönemler için istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Ahmet Azmi Efendi'nin Berlin'de bulunduğu süre içerisinde görüp işittiklerini kaleme aldığı *Sefaretname-i Ahmet Azmi*¹⁶ adlı eseri, Ahmet Resmi Efendi'nin *Viyana ve Berlin Sefaretnameleri*¹⁷, Baron Muffling ve Helmuth von Moltke'nin *hatıraları* ve Sultan II. Abdülhamid'in *Hatıra Defteri* dönemin olaylarını yaşayanların gözüyle aktarması bakımından önemli kaynaklar olarak istifade edilenler arasındadır. Düstur nizamnameleri de döneme dair belgeleri barındırması bakımından kullanılan önemli kaynaklar olmuştur. Yaşadıkları devirleri eserlerinde yansıtan Ahmet Câvîd'in *Hadîka-i Vekayi* adlı eseri, Ahmet Rasim'in *Osmanlı Tarihi*, Alphonse de Lamartine'in *Osmanlı Tarihi*, Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayic-ül Vukuat*'i¹⁸, Johann Wilhelm Zinkeisen'in *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*¹⁹ kullanılan tarih kaynaklarıdır.

¹⁵ BOA, A.DVN. DVE. d. 073/2, *Prusya Ahkâm Defteri* (H. 1175-1296 /M.1761-1878)

¹⁶ Ahmet Azmi Efendi, *Sefaretname-i Ahmet Azmi*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1303.

¹⁷ Ahmet Resmi Efendi, *Ahmet Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnâmeleri*, (Sadeleştiren Bedriye Atsız), İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980.

¹⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, (sadeleştiren.: Neşet Çağatay) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980.

¹⁹ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011.

Osmanlı merkez teşkilatında resmi göreve sahip olan vak'anüvis tarihçilerin kaleme aldıkları eserlerden, Mehmet Es'ad Efendi'nin *Tarih-i Es'ad – (1821-1826)*, ve *Üss-i zafer* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Şark vakanüvisliğine garb anlayışını taşıyan Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet (Tarih-i Vekayi-i Devlet-i Aliyye 1825-1876)* adlı eserleri ile *Tezahir-i Cevdet* ve *Maruzat* isimli eserleri de değerlendirilmiştir. Cevdet Paşa'dan sonra vak'anüvistliğe atanan Ahmet Lütü Efendi'nin *Tarih-i Lütü* isimli eseri 1831-1867 yılları arasında yaşanan gelişmeleri Takvim-i Vekayi gazetesini kaynak göstererek aktarmıştır. Yakınçağ Osmanlı Tarihinin 1788-1814 yılları arasındaki çeyrek asırlık dönemi kapsayan *Câbî Târihi* Sultan III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde yazarın gördüğü ve yaşadığı olayları günlük şeklinde ele almasıyla ortaya çıkmış bir eserdir. Bu eser de kapsadığı devrin siyasi sosyal ve kültürel hayatını aksettirmesi bakımından üzerinde durduğumuz bir değerdir. Abdurrahman Şeref Efendi'nin *Tarih Musahebeleri* adlı eseri de 19. Yüzyılda Devletlerarası politikalar ile Tanzimat ve sonrasına dair Osmanlı idari sisteminin değişimi ile Osmanlı idarecileri hakkında bilgi ve yorumlara sahiptir.

Ayrıca İstanbul'a gelen tarihçi J. F. von Hammer'in (öl.1856) kaleme aldığı eserinde Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari ve sosyal ilişkilerini kayıtlara geçmiştir.²⁰ Hicri 1308 yılında basılan Muallim Nâci'nin *Lûgat-ı Naci'si*, Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmani* adlı sözlüğü ve Mehmet Salâhi Beyin, *Kamus-ı Osmani* adlı lûgatlarından istifade edilmiştir. Bunların yanı sıra 1889 yılında ilk ciltleri basılan *Kamûs-ül Âlâm* ve *Kamus-ı Türki* ansiklopedik sözlüklerde Şemseddin Sami Bey'in kaleme aldığı önemli bilgilere müracaat edilmiştir

İnceleme konumuz dâhilinde ismini anmamız gereken asıl çalışmalar Kemal Beydilli'nin olmuştur. Yine 19. Yüzyıl Osmanlısı hakkında çalışmalar yapan Selahattin Tansel, Halil İnalçık, İlber Ortaylı, Niyazi Berkes gibi hocaların çalışmaları da konumuz için gerekli desteği sağlamıştır.

Kemal Beydilli'nin kaleminden çıkan, *Büyük Frederik ve Osmanlılar: 18. Yüzyılda Osmanlı-Prusya münasebetleri* ve *1790 Osmanlı-Prusya ittifakı* isimli iki eseri Osmanlı-Prusya münasebetlerinde en önemli tetkik eserler arasındadır. Beydilli'nin bu eserleri günümüze kadarki genel tarihlerde görülen çalışmalar dışında konuyu müstakil olarak ele alan en önemli çalışmalardır. Eserler geniş ölçüde

²⁰ Davut Dursun, "Almanya", *TDVİA*, II, İstanbul, 1989, s. 513.

Osmanlı Arşiv Belgelerine dayanmakla birlikte vak'anüvis ve müellif eserlerden de yararlanmıştır.

O yılları Osmanlı topraklarında yaşayarak kaleme aldığı mektuplardan oluşan Helmuth von Moltke'nin *Moltke'nin Türkiye Mektupları* adlı eseri, II. Mahmut dönemindeki Osmanlı askeri sisteminin modernleşmesi ve planlanan ıslahatlar hakkında bilgiler sunmaktadır. Eserde Eflak'ın ahvali, İmparatorluğun askeri ve siyasi durumu, Türkiye'de karantina, vergi ve müsadere, statüko ve Nizip savaşı gibi konuları görmekteyiz.²¹

Çalışmamızda İngilizce ve Almanca eserlerden de istifade edilmiştir. Frankfurt'taki Deutsche Nationalbibliothek'e (Alman Milli Kütüphanesi) yaptığım sınırlı süreli seyahat sırasında edindiğim eserlerle birlikte, deutsche-digitale-bibliothek.de, opacplus.bsb-muenchen.de ve Bayerische Staats Bibliothek (bsb-muenchen.de), Open Educational Resources, archive.org adreslerinden de yararlanılmıştır. Baron Müffling, *Narrative of My Mission to Constantinople and St. Petersburg in The Years 1828-1830*, Carter V. Findley, *Bureauratic Reform In The Ottoman Empire The Sublime Porte 1789-1922*, incelediğimiz dönemdeki Osmanlı-Prusya münasebetlerine dair bilgiler ihtiva eden yabancı çalışmalardır.

Jehuda L. Wallach, tarafından yazılan *Anatomie einer militaerhilfe: die Preussisch-Deutschen militaermissionen in der Türkei (1835-1919)* adlı eser dilimize *Bir askeri yardımın anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri (1835-1919)* adıyla çevrilmiştir. Eser, II. Mahmut ve sonrası Osmanlı-Alman askeri münasebetleri hakkında detaylı bilgi sunmaktadır. Ayrıca Carl Ritter'in, *Vergleichende Erdkunde des Halbinsellandes Klein-Asien*, Berlin, 1858 adlı eseri de incelenmiştir.

Araştırmamız için önemli olan başvuru kitapları da kullanılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 1940 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan *İslam Ansiklopedisi* ve *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin maddeleri de yararlandığımız başvuru eserleri arasındadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Enver Ziya, Karal'ın *Osmanlı Tarihi* de yararlanılan külliyatlardandır.

²¹ Helmuth von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar* (1835-1839), çev.: Hayrullah Örs, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1960, s. XI, XII.

Tez çalışmamızın giriş bölümünde 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin durumu ile Osmanlı-Prusya ilişkilerine dair genel kapsamlı bilgi verilmiş olup Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıla hangi şartlarda girdiği konusunda kısa bir giriş yapılmıştır.

İkinci bölümde, Osmanlı Devleti ile Prusya Krallığı arasında başlayan ve Alman Birliğine kadar süren siyasi ve askeri münasebetler konu edilmiştir. Bu çerçevede görevlendirilen diplomatlar, 31 Ocak 1790 tarihli ittifak görüşmelerinin seyri ve Osmanlı Devleti'nde görevlendirilen Prusyalı uzmanlar hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde, ahidnâmeler ile 19. yüzyılda Osmanlı iç ve dış ticaret kurumları hakkında bilgi verilerek, bu devirde yaşanan gelişmelerin, Osmanlı mali ve ticari yapısında sebep olduğu değişimler ve bıraktığı izler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Prusya Krallığı'nın ne şekilde imtiyazlı devletlerarasına dâhil olduğu ve Büyük Devletlerle birlikte Osmanlı iktisadi yapısında bıraktığı izler işlenmiştir.

Dördüncü bölümde, Osmanlı Devleti ve Prusya Krallığı arasında başlayan ilk ticari münasebetler, 1761 ticaret sözleşmesine giden yolda yaşanan gelişmeler ile zamanla bu sözleşmede görülen değişiklikler işlenmiştir. Ayrıca yine iki devlet arasında akd edilen ticaret sözleşmeleri dâhilindeki ilk tarife defteri olan 1840 tarihli tarife defterinde kayıtlı mallar ve mahiyetlerine değinilmiştir. Osmanlı-Prusya devletleri arasındaki ticari ve siyasi münasebetlerde görev alan amir ve memurlar da bu başlıkta yer almıştır. Ayrıca ticari faaliyetlerle başlayan ilişkiler sonrasında Prusyalıların Osmanlı topraklarına gün geçtikçe artan ilgisi de bu bölümde yer almıştır.

Beşinci bölümde hükümlerin gönderildiği görevliler ve bu hükümlerin yazılış sebepleri, bu kişilerin Osmanlı topraklarında dolaşım sebepleri, korsanlık faaliyetlerine karşı Prusyalıların korunma çabası ile Filistin meselesine ve Osmanlı memleketlerine Prusyalıların ilgisi konuları kapsamlıca ele alınmıştır.

Böylelikle iki devlet arasındaki münasebetlerin başlangıcından, Alman Birliği'nin sağlandığı tarihe kadar geçen süreçte yaşanan siyasi, askeri, kültürel ve ticari ilişkiler Prusya Ahkâm Defteri ışığında ele alınmıştır. Avrupa'da ve Prusya Krallığı'nda yaşanan devrimlerle birlikte, Osmanlı Devleti bünyesindeki modernleşme çabaları bu kapsamda birlikte değerlendirilmiştir.

2. OSMANLI-PRUSYA SİYASİ VE ASKERİ MÜNASEBETLERİ

2.1. Prusya Krallığı'nın Tarih Sahnesine Çıkışı, İlk Münasebetlerin Tesisi ve Gelişimi

Prusya Devleti, Baltık Denizine kıyısı olan Kuzey Almanya'da, Berlin merkezli kurulmuş bir Alman krallığıdır. 1701 yılına kadar toprakları Lehistan'a tabidir. 1700 yılında Avusturya İmparatorluğu ile birlikte Fransa'ya karşı savaşan Prusya, bu tarihten sonra ancak Avrupa'daki güçler dengesindeki yerini almış ve I. Frederik Prusya Kralı olmuştur. Krallık ekseriyetle 1713 ile 1867 yılları arasında siyasi olarak tarih sahnesinde görülmüştür. Bu dönemden itibaren artık ordu devletin temel direği durumuna getirilmiştir.²² Avusturya ve Prusya Devletleri arasında süren üstünlük savaşı II. Frederik'in *prensler birliğini* (Fürstenbund) oluşturup, Avusturya'nın üstünlüğünü kırdığı güne kadar devam etmiştir.²³

Napolyon'un dağıttığı Avrupa haritasını tekrar tanzim etmek üzere toplanan Viyana Kongresi'nde (1815) Almanya, Avusturya'nın başında bulunduğu on dokuz devletten mürekkep bir Konfederasyona dönüşmüştü. Frankfurt merkezli konfederasyon meclisi oybirliği şartı sebebiyle verimli çalışmamış ve Alman topraklarında kurulmak istenen sistem bir türlü başarılı olamamıştı. Prusya'nın 1834 yılında bazı Alman Devletleriyle birlikte gümrük birliğini kurması siyasi birlik için önemli bir adım olmuş ve bu adım 1848 İhtilallerinde siyasi birliğe ilk adımın atılmasına kaynak teşkil etmişti.²⁴

Avusturya'nın şiddetli muhalefeti Alman birliğine uzun süre engel olmuştur. Dolayısıyla 1871 yılına kadar Almanya diye anılan bir devlet yoktur ve dükalık adı verilen sistem Avusturya'ya bağlı küçük devletçiklerden oluşmaktadır. Bu nedenle 1871 öncesi Osmanlı-Alman ilişkilerinden bahsedildiğinde aslında söz konusu olanın Prusya ile ilişkiler olduğunu belirtmek gerekir. Bağımsız Prusya'nın oluşumu

²² Kâzım Karabekir, *Tarihte Almanlar ve Alman Ordusu*, İstanbul: Emre yayınları, 2001, s. 180, 181.

²³ Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, s. 39-41.

²⁴ Dursun, s. 513; Mustafa Akdağ, *Yakınçağ Dönemi Avrupa Tarihi*, (Yayına Hazırlayan: Selda Kılıçkaya), Ankara: Berikan Yayınevi, 2010, s. 123, 217.

sürecinde Almanların bir bölümü Avusturya'nın, bir bölümü de Danimarka'nın ve Katolik Güney Fransa'nın hâkimiyeti altında yaşamışlardı. Prusya Devleti bu dönemde Osmanlı Devleti'nin beylikler üzerinde hâkimiyet kurup güçlenmesine benzer şekilde, Avusturya'nın Alman Devletçikleri üzerindeki üstünlüğünün zayıfladığı yıllarda, Fransızlarla savaşarak Alman topraklarında düzeni sağlayarak Alman Birliği'ni kurmuştur.²⁵

Osmanlı ve Prusya devletleri arasındaki ilk münasebetler, 16-17. yüzyıllardaki Osmanlı-Avrupa devletleri savaşlarıyla kesişmişti. Savaşlar haricinde diplomatik alandaki ilk teşebbüs ise 1718 yılı başlarında Sadrazam Nişancı Mehmet Paşa tarafından Prusya Kralı I. Frederik Wilhelm'e yollanan mektup olarak bilinir.²⁶ 7 Eylül 1720 tarihinde Prusya Kralı'nın padişah III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'ya gönderdiği mektup ise başlayan diplomatik temasın devamı niteliğindedir. Bir yıl sonra Prusya Kralı'nın Osmanlı Devleti'ne ahır kethüdası (Stallmeister) Johannes Jurgowsky'yi at satın alması amacıyla yolladığını görüyoruz.²⁷ Bu bahane ile Kral, Osmanlı Devleti ile irtibat kurarak direk ticari ilişkilere yönelmek istemiştir.²⁸

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Prusya Krallığı, rakipleri olan Avusturya Devleti ile Rus Çarlığı'na karşı Osmanlı Devletini müttefik olarak görmeyi istemiş ve dostane ilişkilere girerek taraflar arasında ilk antlaşma imzalanmıştı. Bu bağlamda 2 Nisan 1761 tarihinde akd edilen dostluk, gemicilik ve ticaret Antlaşması'ndan iki yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu Ahmet Resmi Efendi'yi ilk diplomatik elçi olarak Berlin'e yollamış, Ahmet Resmi Efendi'nin heyeti 14 Temmuz 1763 tarihinde İstanbul'dan yola çıkıp 9 Kasım 1763 tarihinde Berlin'e varmıştı.²⁹

²⁵ Karabekir, s. 59.

²⁶ Kemal Beydilli, *Büyük Frederik ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Prusya Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1985, s. 1; Fahri Türk, *Türkiye İle Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2012, s. 39.

²⁷ Bekir Sıtkı Baykal, "Koca Ragıp Paşa-Büyük Frederik, 18 İnci Asırda Şark ve Garp Âlemine Kısa Bir Bakış, Türkiye-Prusya Münasebetlerinin Başlangıç ve 1765 Senesine Kadar İnkişafı", 5. kitap, Ankara: Cumhuriyet Halk Partisi Konferanslar Serisi, 1939, s. 9; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 619, 620.

²⁸ Beydilli, *Büyük Frederik ve Osmanlılar*, s. 4.

²⁹ Hüseyin G. Yurdaydın, "Ahmet Resmi Efendi ve Bazı Düşünceleri", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 65-69; Beydilli, *Büyük Frederik ve Osmanlılar*, s. 81, 82.

31 Ocak 1790 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile Prusya Krallığı arasında imzalanan ittifak antlaşmasının temelinde ise 1787 yılında başlayan ve Osmanlı ordularının hezimete uğradığı Osmanlı-Rus savaşı vardır. Rumeli Kazaskeri Âşir Efendi ve Reisü'l Küttab Raşit Efendi'nin hazır bulunduğu bu ittifak görüşmelerinde, Prusya'yı da İstanbul Elçisi von Diez'in temsil etmiştir. Bu antlaşmaya göre; 1761 yılında Osmanlı Devleti ve Prusya Krallığı arasında akd edilen ticaret antlaşmasının hükümleri korunmakla birlikte Prusya Krallığı, Rusya ve Avusturya Devletlerine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında savaşmayı kabul etti. Böylelikle ticari ilişkilerin yanında siyasi zeminde de Osmanlı Devleti, bünyesinde yükselen Fransız tesirinin yanında bir de Prusyalı bir müttefike kavuştu.³⁰

1789'da tahta geçen III. Selim devrinde artık Avrupa'nın yakından takip edilmesi için daimi elçiliklerin gerekliliği kaçınılmaz olmuştur. Bu bağlamda kurulan ilk daimi elçiliklerden biri de Giritli Ali Aziz Efendi'nin (1797-1798) gönderilmesiyle açılan Berlin elçiliğidir. Ali Aziz Efendi sonrasında Osmanlı-Prusya diplomasisi maslahatgözarlar aracılığıyla sürdürülmüşse de II. Mahmut'un tekrar hayata geçirdiği daimi elçilikler ile 1838'de Berlin'de elçi olarak Kamil Paşa görev yapmıştır; fakat 1839'dan sonra Osmanlı Devleti bazen maslahatgözar bazen elçilik seviyesinde, Berlin'de temsil edilmiştir.

Sultan II. Mahmut dönemi Osmanlı-Prusya ilişkileri Avrupa'nın değişen yapısından ötürü siyasi ilişkilerin gelişmesinin yanında daha çok askeri münasebetlerin de çeşitlenmesiyle devam etmiştir. Düzenli bir ordu kurmayı amaçlayan II. Mahmut özellikle Yunan İsyanı (1821), Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826) ve Navarin Baskını (1827) gibi olaylar sonrasında ister istemez Prusya ordusuna başvurmuştur. Bilhassa Yeniçeri Ocağı'nın ilgası sonrasında Helmuth von Moltke öncülüğünde Alman subaylarının yeni askeri yapılanmayı teşkilatlandırmasına müsaade etmiş ve askeri ittifaka giden yol açılmıştır. 1835'de Osmanlı ordusunda göreve başlayan Helmuth von Moltke,³¹ 1842 yılında 1/25000 ölçekli bir İstanbul haritası çizmiştir.³² Ayrıca Hafız Paşa'nın emriyle, Balkanlar,

³⁰ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, V, çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005, s. 96; Ahmet Cavid, *Hadika-i Vekayi*, (Yayına Hazırlayan: Adnan Baycar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. XXX; Türk, s. 40.

³¹ Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 16, 38.

³² Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınlar, 1958, s. 4.

Toroslar gibi çeşitli bölgelerin haritalarını da çıkarmış³³ ve Moltke'nin bu haritalarını temel alan Profesör Heinrich Kiepert 1854 yılında büyük boyutta Anadolu'nun bir haritasını yapmıştır.³⁴ Sonradan Hüseyin Bey tarafından, Kiepert'in haritaları tashih kılınarak Halep vilayetinin çöllerindeki su kaynakları dâhil detaylı bir haritası ortaya çıkarılmıştır. (bknz Tezin ekler kısmında bu haritalar yer almaktadır.)³⁵

Yine Trabzon'daki Prusya konsolosu Otto von Blau, 1858 yılında yayınladığı bir eserinde bölgedeki ana ve tali ticarî yollar hakkında teferruatlı ilginç ve geniş bilgiler vermektedir. Aynı yıl Carl Ritter, farklı tarihlerde Anadolu'yu ziyaret etmiş olan İngiliz ve Fransız bazı seyyahların eserlerinden de yararlanarak bölge hakkında önemli bilgileri derlemiştir. Ayrıca H. Barth'a ait 1860 tarihli hatırat da Kuzey Anadolu hakkında bilgiler içermektedir Prusya ile İran arasında 25 Haziran 1857 tarihinde imzalanan dostluk ve ticaret antlaşması kapsamında İran'a atanan ve 1860 Martında Trabzon'da bulunan Baron Julius von Minutoli, Kiepert'in o güne kadar yapılmış en doğru İran haritasını çizdiğini hatıralarına eklemiştir.³⁶

Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde de Osmanlı-Prusya münasebetleri tüm hızıyla devam etti. 1843 yılında Osmanlı ordu nizamnamesinde yapılan değişiklik ile piyade ve süvari birlikleri için Fransız talimatnameleri esas alınırken topçu birlikleri için de Prusya talimatnameleri esas alındı. Tanzimat'la birlikte topçu alaylarında uygulamaya koyulan Prusya usulü tamamıyla ordu sistemine yerleştirildi. Bu konuda birliklere emirler gönderildi. Hatta Osmanlı top ve tophanesi Prusya usulünde olduğundan topçu ve bahriye öğrencilerinin Berlin'e ve Londra'ya gönderilmesine karar verildi. Sultan Abdülaziz döneminde benzerlerinden üstün olduğu anlaşılan Prusya yapımı toplar da satın alındı. 1860 yılında Berlin Büyükelçisi Aristaki Bey'in Prusya toplarını incelemesi ve beğenmesi sonrasında Osmanlı Devleti ile top imalatçısı Krupp firması ilişkileri başladı.³⁷ Yine Büyükelçi vasıtasıyla Prusya'dan numuneler getirilerek Osmanlı toplarında denendi.³⁸

³³ Moltke, s. 169.

³⁴ Beydilli, "Helmuth von Moltke", s. 269.

³⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 21-39, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 219.

³⁶ İlhan Pınar, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri* (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya ve İzmir), İzmir: Akademi Kitabevi, 1998, s. 105-107; Berlinli jeolog Carl Ritter, Kudüs'teki Siloah Göleti'nin kaynağını 1852'de raporlarında tanımlamıştır. Detaylı bilgi için Bkz. Stefan Gehlen, *Jerusalem in Preußen. Die Heilsquellen König Frederik Wilhelm IV*, Potsdam: Texte des RECS #20, 28/03/2018, <https://recs.hypotheses.org/2445>, s. 10.

³⁷ BOA, İ.HR, 9/455, (12 Nisan 1841/19 Safer 1257); BOA, C.AS, 87/4045 (M. 22 Nisan 1841/ 29 Safer 1257); BOA, İ.DH. 37/1751-3 (M. 5 Nisan 1841/12 Safer 1257); BOA, İ.DH, 39/1810 (M. 17

Denemek amacıyla 1861 yılında Mösyö Krupp firmasına ait topların ilk siparişleri verildi. Bunu 1863 yılında 48 adet sahra topu siparişi izledi. Bu firma ilk temsilciliğini de İstanbul'da 1869 yılında açtı. Bu şekilde başlayan ticari münasebetler sonucunda Harbiye Nezareti 1861-1875 yılları arasında Krupp firmasından çeşitli tip ve çapta 1816 adet top sipariş etmiş oldu.³⁹ Sadece 1873 yılında 1 milyon lira değerinde 500 adetlik top siparişi verildi.⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin Alman malı top alımları yedek parça ve bakım gibi konular da eklenince zamanla bu ülkeye bağımlılığa dönüştü.⁴¹

Sultan Abdülaziz devrinde askeri alanda yaşanan devrimleri takip etmek amacıyla Avrupa'ya subaylar gönderilmeye devam edildi. Bunlardan dördü zabıt olmak üzere bir heyet, 1870 yazında Prusya ordusunda gerçekleşen manevraları takip ederek rapor almaları için görevlendirildi. Bu dönemde bazı Prusyalı subayların da, İstanbul'daki askerî okullar ve birliklerde danışman ve eğitmen olarak çalıştıkları görülür. Sonraki bölümlerde üzerinde duracağımız isimlerden von Malinowski (Emin Bey), Blum, Grünwaldt ve Wendt (Nadir Bey) Koczkawski (Mehmet Muhlis) paşa rütbesiyle Türk ordusunda görev yaparken; Lehmann, Lückling (Mahir Bey) ve Schwensfeuer (Ahmet Rami Bey) adlı subaylar albay rütbesiyle, hatta bir kısmı da İslamiyet'i seçerek Türk ismi aldılar.⁴²

Bu dönemde Osmanlı-Prusya yakınlaşması askeri ve ticari münasebetlerden ibaret değildi. Avrupa seyahati sırasında Prusya Kralı'nın daveti üzerine Prusya'nın Koblenz şehrine de uğrayan Sultan Abdülaziz, 24 Temmuz 1867 günü tren istasyonunda Kral tarafından büyük bir tören ile karşılandı. Top bataryaları, buharlı gemi filoları ve otuzdan fazla araçlık bir konvoyla gittikleri şatoda onur konuğu olarak ağırlanan padişahla birlikte veliahdı, Fuad Paşa ve Osmanlı sefiri de vardı.⁴³

Ekim 1841/1 Ramazan 1257); Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Öğrenciler (1839-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 54; Zengin, s. 140; Tophane'ye Prusya'dan getirilen yabancı mühendislerin görevlerine devamına karar verilmiştir,

³⁸ BOA, HR.TO, 29/38

³⁹ Türk, s. 226, 227, 233; Zengin, s. 140.

⁴⁰ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul: Cem Ofset, 1993, s. 37.

⁴¹ Zengin, s. 140.

⁴² Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 140.

⁴³ Nihat Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*. (Doktora Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2003, s. 132-134

19. yüzyılda kültürel çalışmalar için de Prusyalıların Osmanlı topraklarında sürekli hareket halinde olduğunu söyleyebiliriz. Buna bir örnek olarak 1854 yılında Sardes'teki ilk kazı çalışmalarının, İzmir'in Prusya Başkonsolosu Ludwig Spiegelthal tarafından başlatılması, aynı konsolos tarafından 1857 yılında İzmir Alman Cemaati ikinci kez oluşturularak Alman toplumunun İzmir'de yerleşmesi gösterilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısında itibaren ticaretin hızla yükselişe geçtiği İzmir ve Selanik'e ayrı önem veren Prusyalılar bu şehirlere konsolos ve yetkili görevliler atamayı ihmal etmemişlerdi.⁴⁴

2.2. Osmanlı Devleti'nin Prusya'da Görevlendirilmiş Başlıca Elçileri

2.2.1. Ahmet Resmi Efendi (1763-1764)

1700 yılında Girit adasında doğan Ahmet Resmi Efendi İstanbul'da eğitimini tamamladı ve memuriyette yükselerek 1757 yılında III. Mustafa'nın (1757-1774) cülusunu bildirmek üzere Viyana'ya gönderildi. Bir yıl sonra geri döndü ve bir süre Anadolu muhasebeciliği görevini yürüttükten sonra 1763 yılında Prusya'ya elçi olarak görevlendirildi. 1764 yılında Prusya'dan döndüğünde sadaret mektupçusu, çavuşbaşı, matbah ve tersane eminliği görevlerini yürüttü. 1774 yılında Kaynarca görüşmelerinde baş murahhas görevini üstlendi.⁴⁵

Elçi Ahmet Resmi Efendi sefaretnamesinde Krakov ve Varşova şehirleri önünden geçen Vistül Nehri, Silezya, Breslau ve Brandenburg'da Frankfurt önünden akan Oder Nehri ile Berlin ve Postdam kıyılarından geçen Spree nehirlerinde bölgeye mahsus çeşitli gemilerin erzak ve ticari emtiaya dayanıklı olarak imal edildiğinden

⁴⁴ Malte Fuhrmann, *Der Traum vom deutschen Orient, Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851-1918*, Frankfurt/Main: Campus Verlag, 2006, s. 88, 282-285, 401.

⁴⁵ "... dünyadan ve sair bahre mücavir olan mahallerden piriç ve kahve ve sükkar ve sair me'kulaât ve melbusât makulesi karaya çıkmaksızın bahren ve nehren beldelerine ve belki kârhaneleri kapusu önüne yanaşmağla ticaret ve ta'ayyüş iderler ve memleketlerinde taraf mevsim-i muayyeni ile panayır tabir olunur. Muayyen ve meşhur Pazar şehirleri olmağla vaktile izkrolunan erzak emtiayı berren ve nehren ol mahallere îsâl ve etrah âlemden bu paralara dünyanın tüccarı, nakl-i emvâl ve hatt-ı rihal etmekle bey'u şıra ve iğnâ-yı bilâd ve kurâ iderler." Giritli Ahmet Resmi, *Sefâretnâme-i Ahmet Resmi (Prusya Sefâretnâmesi)*, İstanbul: Matba-yı Ebüzzziya, 1303, s. 11, 50; Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmet Resmi Efendi 1700-1783*, çev.: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, s. 85-90; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara: TTK yayınları, 1968, s. 102.

bahsetmiştir. Bu bölgede harami ve korsan sıkıntısı yok edildiğinden dolayı da küçük boyutlu gemi ve kayıkların da güvenle seyahat edebildiğini aktarmıştır.⁴⁶

Ahmet Resmi Efendi devlet adamı ve diplomatlık meziyetlerinin yanında aynı zamanda iyi bir tarihçidir. *Sefînetü'r Rüesâ* adlı eseri dönemine kadar yaşamış olan reisü'l küttabların, *Hâliketu'l Kübera* adlı eseri ise dârussade ağalarının biyografilerini içerir. Viyana ve Prusya sefaretnameleri haricinde gözlem ve yorumlarıyla birlikte kişiliğini en iyi analiz edebildiğimiz eseri *Hulâsatu'l İtibar* da Rus savaşının sonuçları işlenmiştir.⁴⁷

2.2.2. Ahmet Azmi Efendi (1790-1792)

Osmanlı Devleti ilk olarak, I. Frederik Wilhelm'in tahta çıkışı münasebetiyle Mektupçu Said Efendi ve maiyetinde bulunan 15 kişiyi Berlin'e göndermiştir. 1763 yılında Ahmet Resmi Efendi ve kayın biraderi Ahmet Azmi Efendiler de Berlin'e elçi olarak gönderilmiştir. Heyet, Berlin'de geçirdiği bir yıl sonrası 1764 yılında İstanbul'a dönmüştür.⁴⁸

III. Selim tarafından Prusya'yı, Rusya'ya karşı hemen harekete geçirmek için görevlendirilen Ahmet Azmi Efendi'yi, Kral II. Frederik Wilhelm resmi tören ile kabul etmiştir. Azmi Efendi törende yanında getirdiği iki güzel at ve altın eğer takımlarını taktim etmiştir. Kral bu durumdan oldukça memnun olmuştur ve kraliçe tarafından elçi şerefine ziyafet verilmiştir.⁴⁹ Azmi Efendi seyahatinin detaylarını içeren sefaretnamesinde ayrıca, Prusya devlet düzeni, halkın yaşamı, yolda gördüğü evler binalar ve sokaklar hakkında bilgiler vermiş, Prusya yönetim sisteminin mükemmelliğinden bahsetmiştir. Prusya sanayisinin gelişmişliği, hazine ve ordu teşkilatı ile ilgili malumat vererek Prusya Devletini övücü sözler sarf etmiştir. Gördükleri ve kayda geçirdikleri sonraki dönemlerde Osmanlı-Prusya yakınlaşmasına etki eder niteliktedir.⁵⁰

⁴⁶ Ahmet Resmi Efendi, s. 50.

⁴⁷ Unat, s. 66-67; Ahmet Resmi Efendi, s. 7.

⁴⁸ "...Resmî Ahmet Efendi merhûmun kayını ka'immakam mektûpçusu Azmi Efendî mukaddemâ Resmî Ahmet Efendi'yle yetmişbeş tarihinde elçilik ile Purusya'ya azîm oldukda..." Ahmet Câvîd, s. 144; Unat, s. 114, 115; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Prusya (Almanya)'da Osmanlı Elçileri ve Bu Elçilerin Sefaretnamelerine Göre Almanya", *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri*, Eskişehir: 1987, s. 266.

⁴⁹ BOA; HAT. 187/8839, BOA; HAT. 233/12993, BOA; HAT. 211/11454; Unat, s. 151; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, İstanbul: İlgi Kültür Sanat yayınları, 2011, s. 345, 355.

⁵⁰ Unat, s. 152; Özkaya, s. 267.

Daimi elçiliklerin 1793 yılında kurulmaya başlandığı ve elçilerin üçer senelik olarak atandıkları hesaba katılırsa, Ahmet Azmi Efendi'nin 11 ay süren vazifesi geçici bir elçi için uzun bir süre sayılabilir. Bu durum daimi elçiliklerin yolunu açmış olarak da ifade edilebilir.⁵¹ Bu süreçte Prusya'yı savaşa sokmak için aldığı talimatları yerine getirememişse de Berlin'deki balo, opera, tiyatro ve mesire yerlerinde vaktini geçirmiş,⁵² 26 Ocak 1792 tarihinde Berlin'den ayrılmıştır. Saksonya ve Bohemya güzergâhı üzerinden Viyana'ya geçerek burada görevli elçi Ebubekir Râtib Efendi ile birlikte İstanbul'a dönmüştür.⁵³

2.2.3. Giritli Ali Aziz Efendi ve Berlin'e Gönderilen Diğer Diplomatlar

Girit Adası'nın Kandiye şehrinde dünyaya gelen (1748) Ali Aziz Efendi, Girit Defterdarı Mehmet Efendi'nin oğludur. Babasının vefatı üzerine İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmış, İstanbul'da bir süre Valide Sultan'ın has muhafız alayında çalışmış ve Sakız adasına vergi tahsildarı olarak atanmıştır. Buradan iki yıl boyunca emlak satış memuriyeti görevinde bulunacağı Belgrad'a geçen Ali Aziz Efendi, dürüst ve başarılı çalışmalarının mükâfatı olarak Divân-ı Hümayûn'a atanmıştır. Bu vazifesindeki güvenilirliğini de devlet erkânına ispatlaması onun 1795 yılında Berlin'e daimi elçi olarak gönderilmesinde başlıca etken olmuştur.⁵⁴

Giritli Aziz Efendi, Osmanlı Devleti'nin Berlin elçisi sıfatıyla II. Frederik Wilhelm'in temsilcisi olan kabine bakanı Von Fickenstein tarafından karşılanmış ve iki gün sonra da kral tarafından huzura kabul edilmiştir. Görüşme öncesinde Aziz Efendi yanında getirdiği kıymetli hediyeler ile altın koşum takımları ile bezeli iki atı krala taktim etmiştir. Durumdan memnuniyet duyan kral, elçinin en iyi şekilde ağırlandığını sağlamıştır.⁵⁵

Elçimiz o günlerde Prusya'nın başkenti olan Berlin'de, Batılı düşünürlerle ilmî muhabberatta bulunarak bir risale de hazırlamıştır. İstanbul'un eski elçilerinden şarkiyatçı Frederik von Diez'le karşılıklı felsefî ve ilmî muhabberata girişmiştir.⁵⁶

⁵¹ Mustafa Cezar, "Osmanlı-Prusya İttifakı ve Azmi Efendi'nin Berlin Elçiliği", *Resimli Tarih Mecmuası*, VI, (LXXXI), İstanbul: İskit yayınları, 1995, s. 4151.

⁵² Özkaya, s. 267.

⁵³ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 352; Özkaya, s. 267; Unat, s. 152.

⁵⁴ H. Ahmet Schmiede, *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, TDV yayınları, İstanbul, 1992, s. 18; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 414.

⁵⁵ BOA; HAT. 185/ 8676.

⁵⁶ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 124-126.

Farsça ve Rumcaya hâkim olan, kitaplarının yanı sıra şiirler ve hikâyeler de yazan Aziz Efendi, Frederik von Diez'e Şark ilimleri hakkında zengin bilgiler sunmuştur.⁵⁷

Ali Aziz Efendi, Berlin'e varışından bir buçuk yıl sonrasında haftalar süren hastalığının ardından, ikamet ettiği Ephraim Sarayı'nda vefat etmiştir. 1 Kasım 1798 tarihinde Hallesches Tor'daki Rollberg tepesinde bulunan Templehof bölgesinden (Kral Wilhelm tarafından 40 bin tallere Kont Podewilles'ten almıştır) alınan araziye defnedilmiştir. Cenazesi 1866 yılında Sultan Abdülaziz'in izni ile Berlin Nuekölln semtindeki Columbiadamm Türk şehitliğine nakledilmiştir.⁵⁸

Aziz Efendi'nin vefatı sonrasında Prusya Devleti'nin Berlin'e yeni bir elçi gönderilmesini gerekli görmemesi üzerine yerine Kethüda Kâtibi mertebesinde olan Esad Efendi 1800-1804 yılları arasında maslahatgüzar olarak atanmıştır.⁵⁹ Bir süre Osmanlı Devleti elçi yerine maslahatgüzar göndermiştir. Sonrasında 1804 yılında Yanko Agripulo Efendi ve 1806 yılında Yanni Efendi elçi olarak atanmıştır.⁶⁰ Sultan II. Mahmut (1834) devrinde tekrar daimi elçilik uygulamasına geçilince 1838 yılında Kamil Paşa, elçilik rütbesiyle Berlin'e atanmıştır.⁶¹ Berlin'e sefir tayin olunan Kamil Paşa, Belgrat sınırından yola çıkmış ve usûl üzere yol üzerindeki ihtiyaçları karşılanmıştır.⁶²

1838 yılı nisan ayında Kamil Paşa kâtibi Rahmi Efendi ile birlikte Berlin'e varmıştır. O günlerde Rus Çarı Berlin'de olduğu için kalacak yer bulamayarak bir süre Berlin dışında konaklamak zorunda kalmıştır. 2 Mayıs tarihinde Prusya Kralı'nın huzuruna çıkarak yanında getirdiği hediyeleri takdim etmiştir. Kral

tarafından oldukça iyi karşılanmış ve Berlin'e yakın olan Charlottenburg Sarayını Kral ile gezmiştir.⁶³

⁵⁷ Hayal Zülfikar, "Giritli Ali Aziz Efendi'nin Türk Yenileşme Tarihi İçindeki Yeri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXII, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1984, s. 113-115.

⁵⁸ Schmiede, s. 27; Koloğlu, s. 87.

⁵⁹ Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968, s. 42, 43.

⁶⁰ Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat Protokol)*, Ankara: TTK yayınları, 1992, s. 39-44.

⁶¹ BOA; HAT. 1208/47358.

⁶² BOA; C. HR. 112/5582.

⁶³ BOA; HAT. 1183/46700; Rıdvan, Kaşıkçı, *Nizam-ı Cedid'den Tanzimat'a Osmanlı-Prusya İlişkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2014, s. 65.

ÇİZELGE 1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Berlin’de Görev Yapan Elçileri⁶⁴

İsimleri	Görev süreleri
Ahmet Resmi Efendi	1763 –1764
Ahmet Azmi Efendi	1790 –1792
Ali Aziz Efendi	1797 – 1798
Mehmet Esad Efendi	1800 –1804
Jak Agriopulo Efendi	1804-
Mehmet Kâmil Paşa	1837-1839 (1840)
Rahmi Efendi	28. 08. 1839-
Mehmet Nuri Efendi	01. 09. 1839-
Şarl Davut Efendi	1840-1843
Talat Mehmet Efendi (Maslahatgüzar)	1843-1845
Şevket Süleyman Paşa	1845-1846
Mustafa Sami Efendi	1846-1849
Karabet Artin Davudoğlu Bey (Maslahatgüzar)	1849-1851
Karaca Konstantin Bey	1851-1854
Ali Rıza Efendi	1852-1854
Kemal Paşa	1854-1857
İhsan Bey	1857-1860
Yanko Aristaki Bey	1860-1876
Alexandr Karatodori Efendi (Maslahatgüzar)	1865-1867

⁶⁴ Bringmann Tobias C, *Handbuch der Diplomatie, 1815-1963: Auswärtige Missionschefs in Deutschland und Deutsche Missionschefs im Ausland von Metternich bis Adenauer*, München: Saur, 2001, s. 407; TC Berlin Büyükelçiliği Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz, <http://berlin.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory>

2.3. 1790 Tarihli Osmanlı-Prusya İttifakı

İttifakın ilk adımları II. Frederik'in Rusya ve Avusturya ile girmiş olduğu amansız mücadelede yükünü hafifletmek amacı ile Osmanlı Devleti'ne yakınlaşması ile atılmıştır. II. Frederik (1740-1786) cephelerde her sıkıştığında Türk müdahalesine ümit bağlamış; fakat Küçük Kaynarca'dan sonraki süreç ve gelişmeler durumu tersine çevirmiştir. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile olan mücadelesinde tıpkı II. Frederik'in bir Türk ittifakına ve yardımına bel bağladığı gibi Prusya'nın her iki devlete karşı desteğini ve askeri yardımını amaçlamıştır.⁶⁵ Osmanlı-Rus savaşı sonrası 1774'te Küçük Kaynarca mağlubiyeti ve 1783'te Kırım'ın tamamıyla elden çıkması ile II. Frederik bu süreçte aktif bir rol oynamaktan kaçınmıştı; fakat Frederik, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın bir takım ağır maddelerinin yumuşatılması için teşebbüste bulunmuşsa da, bu girişim Çariçe II. Katerina tarafından reddedilmişti.⁶⁶

II. Frederik, 17 Ağustos 1786 tarihinde gerçekleşen ölümüne kadar Osmanlı Devleti'ne karşı ihtiyatlı ve açıkça ittifaktan kaçınan bir politika takip etmiştir. Bu hareketinde müttefiki Rusya ile ilişkilerini zedelemeyip Avusturya ile birlikte Prusya'ya karşı bir ittifak kurmasını önleme politikasının etkisi vardır.⁶⁷

31 Ocak 1790 tarihli Osmanlı-Prusya ittifakı o dönemde, ordunun durumunu iyi bilen ve barış taraftarı olan Sadrazam Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından istenmeyen bir durumdu; fakat muhalefetine rağmen ittifak gerçekleşti.⁶⁸ Osmanlı Devleti, Prusya'nın Rusya'ya karşı harbe girişmesi için bizzat Ahmet Azmi Efendi'yi Berlin'e gönderdi.⁶⁹ Osmanlı Devleti önceleri Prusya ile yaptığı ittifaka sadık kalarak Rusların barış tekliflerine yanaşmadı; fakat Ahmet Azmi Efendi'nin Berlin'den, Prusya'nın Rusya'ya savaş açmayacağını bildirmesi sonrasında padişah, Ruslar ile antlaşmaya yanaştı.⁷⁰ Bu süreçte Prusya'nın Avusturya'yı zor durumda bırakmasıyla

⁶⁵ Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı, Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki*, İstanbul: İ.Ü. Yayınları, Eylül, 1981, s. 137-143; Karl Adolf von Rexin: 1756-1765 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde büyükelçilik görevi yürütmüş etkili bir diplomattır. Bringmann, s. 320, 321.

⁶⁶ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi VI*, çev.: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2011, s. 6, 7; Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, s. 18, 19, 23.

⁶⁷ Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, s. 28-30, 39-41; Ortaçağ'dan beri İmparator anlamında kullanılan Kayser kelimesi asalet sıralamasında en baştaki ünvanıdır. Karabekir, s. 42.

⁶⁸ Kemal Beydilli, *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerin Hatıratı*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008, s. 38; Mahmut Celâleddin Paşa, s. 28, 193, 195; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, s. 193, 195.

⁶⁹ Unat, s. 233.

⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl*, V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 589.

imzalanan Zıştovi Barış (4 Ağustos 1791) düşmanın bulunduğu cepheyi teke düşürmüşse de Maçin (9 Temmuz 1791) ve diğerk bozgunlar III. Selim'i Rusya ile Yaş Barış Antlaşmasına itti.⁷¹

1790 ittifakı sayesinde Avusturya, aldığı toprakları geri vermiş, Prusya ise bu hizmetine karşılık Leh-Osmanlı ittifakını temin ederek Lehistan'da nüfuzunu arttırmıştır.⁷²

1790 ittifakı Prusya için gerçek bir ihtiyaçtan doğmuş değildi ve hayati menfaate hitap etmiyordu. Bu sebeple hayati fedakârlıklara katlanması tereddüt yaratmıştı. Temelde Osmanlı Devleti'nin bu antlaşma ile siyasi alanda büyük bir başarı kazandığını görüyoruz. Rusya ve Avusturya'ya karşı bir savaşın ortasında saldırı ve savunma amaçlı bir antlaşmayı Prusya'ya imzalatabilmişti; ne yazık ki ittifakın bünyesindeki dengesizlik dışında İngiltere'nin de Rusya ile arasını açmaktan kaçınması Prusya'nın da İngiltere'nin yardımı olmadan Rusya ile savaşmaya cesaret edememesine sebep oldu.⁷³

Buna rağmen 1790 ittifakı, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan bir devletle savunma ve saldırı amacıyla yapılan bir antlaşma olması açısından önemlidir. Bu antlaşma ile iki devlet de gelecekte kurmaları muhtemel olan askeri, siyasi ve iktisadi bağların temelini atmış oldular.⁷⁴

2.4. Osmanlı-Prusya Askeri Münasebetleri ve Prusyalı Uzmanlar

Prusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki askeri ilişkiler, temsilen de olsa, ilk olarak Sultan III. Mustafa'nın (1757-1774) ordusunu yeniden düzenlemek amacıyla Berlin saray münecimlerinden üç kişinin gönderilmesini Frederik (1740-1786)'den rica etmesiyle başladı. Prusya'nın Şark politikası da böylece başlamış oldu ki, II. Frederik 1760 yılında Yedi Yıl Savaşları sürerken ilk defa Türkiye'ye bir savunma antlaşması önerdi. Frederik, Osmanlı Devleti ve Prusya Genelkurmayı

⁷¹ Mahmut Celâleddin Paşa, s. 28; Mustafa Nuri Paşa, s. 28.

⁷² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl*, s. 594.

⁷³ Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı*, s. 137-143.

⁷⁴ Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 14; Türk, s. 40.

arasında irtibat sağlaması için yetenekli bir subayını Osmanlı başkomutanlığına göndermeyi ilk kez o zaman düşünmüştü.⁷⁵

Yıllar sonra Sultan III. Selim'in (1789-1807) isteği üzerine 1789-1793 tarihleri arasında Albay von Goetze Osmanlı kara ordusunda Prusya düzenini tesis etmekle görevlendirildi. Sonrasında 1790-1805 yılları arasında Tümgeneral Knobelsdorf, Osmanlı Devleti'nde önemli görevlerde bulundu ve 1790 ittifakının imzalanmasında yer aldı.⁷⁶

Sultan II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrasında yeni ordunun ıslahı için Avrupalıların yardımına başvurdu. Fransa, Rusya ve Avusturya'nın bu yardımı sağlamak için birbirleriyle mücadele ettikleri bir dönemde Bâb-ı âli, Prusya'nın daha az sakıncalı olacağı görüşüyle Prusyalı subayları tercih etti. Padişah, Rus Kolordusunun İstanbul Boğazı kıyılarında yaptığı tatbikatlardan oldukça etkilenmişti. Diğer taraftan Türk hizmetine girmiş olan Gaillard isimli eski bir Fransız astsubayının yardımıyla Serasker Hüsrev Paşa'nın eline Fransızca bir piyade talimnamesi geçmiş, Türkçeye çevrilerek İstanbul'daki birliklerde uygulanmıştı. Padişah 1835 Temmuzunda Paris'e elçi göndererek Fransız subaylarından talep etmişse de Rus ve Avusturyalı diplomatik temsilcilerin karşı çıkması ve Fransız Devleti'nin Mehmet Ali Paşa'ya karşı padişahı desteklemek istememesi bu durumu baltaladı. O günlerde Prusya ordu teşkilatı hakkında padişahın eline geçen bir yazı onu III. Frederik Wilhelm'e başvurmaya itmiştir.⁷⁷

Islahatların en önde gelen müdafilerinden olan ve Padişah'tan sonra en kudretli adamı sayılan Serasker (Harbiye Nazırı) Mehmet Hüsrev Paşa⁷⁸ Prusya elçisi Kont von Königsmark'a başvurarak Osmanlı topraklarına Prusyalı eğitmenlerin gönderilmesini rica etti. Elçi, Rusya'ya karşı tedbirli davranarak kralın

⁷⁵ Jehuda L. WALLACH, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya Alman askeri Heyetleri (1835-1919)*, çev.: Fahri Çeliker, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1985, s. 7.

⁷⁶ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 34; Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 168; Koloğlu, s. 92.

⁷⁷ Colmar Von Der Goltz, *Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri, Golç Paşa'nın Hatıratı*, (Yayına Hazırlayan Faruk Yılmaz), İstanbul: İz Yayınları, 2012, s. 8; Yüksel Çelik, *Şeyhü'l Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmut Devrinin Perde Arkası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 322; Wallach, s. 9,10.

⁷⁸ Moltke, s. 22, 23.

subayları göndermek istemeyeceğini düşünmüş ve bu teklife soğuk davranmıştı; fakat sonradan Yüzbaşı Moltke ve Teğmen Bergh'i İstanbul'a yolladı.⁷⁹

2.5. Osmanlı Devleti'nde Hizmet Eden Prusyalı Askeri Uzmanlar

Türkiye'de görev alan Avrupalı subayların çoğu ilk dönemlerde memleketlerinden kopup gelen ve onları temsilden uzak olan maceracılarıdır. Müslüman olmadıkları için orduda Müslümanlara emredemezler, sadece birer eğitimci veya talimci rütbesiyle görev yaparlardı. Bunlar şeklen Prusya ordusundan ayrırlardı ve bir süre sonra Osmanlı taabiyetini ve İslam'ı kabul ederek Türkiye'nin hizmetine girerlerdi.⁸⁰

O dönemlerde Prusyalı subayları nasıl kullanacağını padişahın bile kesin bilmediği hatta padişahın bunu subaylardan öğreneceği düşünülmüştü. Osmanlı hizmetinde çalışmaya hazırlanan subayların da bazı tereddütleri vardı. İlk başlarda karamsarca, hatta şüpheyle yaklaşan subaylar önyargıyla, maddi güçlüklerle, diğer memurların cehalet ve çıkarıcılıklarıyla karşılaşacaklarını düşünüyordu. Onların ayrıca bir yabancı olarak Müslüman birlikleri üzerinde etkili olmasının yaratacağı güçlükler de dikkatlerini çekiyordu. Padişah ve Türk Devleti'nin Prusyalı subayları gerçekten sözleri geçer yerlerde kullanmak isteyip istemedikleri konusunda da olumlu düşünmüyorlardı.⁸¹

Osmanlı Devleti'ne gönderilen subaylar, buradaki görevleri süresince Prusya ordusunda sahip oldukları hakları aynen korumuşlardı. Subaylar belirli bir süre için Bâb-ı âli'nin emrine verilmiş oldukları için ne şekilde istifade edilecekleri hususu da Türk Devletine bırakmıştı. Başlıca görevleri Türk Devleti'nin çıkarları için çalışmak ve Osmanlı Ordusuna has sırları saklamaktır; ayrıca politikadan uzak durarak, kişisel düşüncelerini yalnızca birbirlerine bildirmek ve Prusya Devleti'nin ilgileneceği konularda da üstlerine raporlar vermektir.⁸²

⁷⁹ Çelik, s. 322; Wallach, s. 9,10; Goltz, s. 8; Belgelerde en çok adı geçen diplomat olan Prusyalı elçi Hans Karl Albrecht von Königsmarck, 1835-1842 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde görev yapmıştır. (doğ. 1799, öl. 1876)

⁸⁰ Wallach, s. 8-9.

⁸¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 83; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2, çev.: Mehmet Harmanlı, İstanbul: E yayınları, 2000, s. 75, 76.

⁸² Wallach, s. 14, 15.

II. Mahmut devrinde, Moltke'den sonra kurmay yüzbaşı Baron V. Vincke, Fischer ve İstihkâm Yüzbaşı Mühlbach da Osmanlı Devleti'nde görevlendirdi. Subaylar ancak 5 Temmuz 1837 tarihinde yola çıkma izni aldılar,⁸³ bir süre sonra Yüzbaşı Baron V. Vincke, Fischer ve İstihkâm Yüzbaşı Mühlbach 28 Ağustos 1837'de İstanbul'a geldiler.⁸⁴

II. Mahmut devrinde olduğu gibi, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde de ordunun ıslahına dair çabalar devam etmiştir. 1838'den 1882 yılına kadar Moltke'den Goltz'a kadar 23 Alman Subay Osmanlı'ya hizmet etmiştir. Bu devirde Prusya ulusçuluğunun hocası olarak anılan Albay von Malinowsky, Kuczkowski, Alendt, Albay Bluhme, Gründwaldt, Drigalski, Strecker, Stolpe, Wendt (Nadir bey) Lehmann, Lukling, (Mahir bey) Schwensfeuer (Rami bey) gibi uzmanlar Osmanlı hizmetinde çalışmış, bir kısmı da paşalığa kadar yükselmiştir. Osmanlı ordusunun yeniden şekillenmesinde gerekli olan silahların temini de bizzat bu subayların eliyle yapılmıştır.⁸⁵

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı-Prusya yakınlaşması diğer Avrupalı devletleri rahatsız etmeye başladı. Prusya'nın İstanbul'da bulunan elçisi, 16 Mart 1868 tarihli raporunda; Fransızların Prusya kökenli öğretmenleri uzaklaştırmaya çalıştıklarını ve 4 Nisan tarihli raporda sadrazama başvurarak Prusya subaylarının Türk topçusunu mükemmel hale getirdiğini ayrıca Kırım Savaşı sırasında padişaha hizmet edebilmek için kralın hizmetinden istifalarının kabul edildiği bildirildi.⁸⁶

Bu süreçte Osmanlı hizmetinde çalışan Alman subayları 5 gruba ayırmak mümkündür. 1756-1936 yılları arasında sınıflandırılan bu gruplardan sadece ilk iki madde bizim incelediğimiz dönem kapsamında olduğu için diğer uzmanlar inceleme dışında bırakılmıştır. Buna göre:

⁸³ BOA; HAT. 1208/47363.

⁸⁴ BOA; HAT. 1209/47375, H. 29.12.1252 tarihli hatt, Prusya elçisinin Hariciye Nezareti'ne verdiği takririn tercümesi olup Padişahın Prusya kralından istediği zabıtları kral kendi mutemedlerinden tefrik ederek dört nefer yüzbaşı intihab ettiği hakkındadır.

⁸⁵ Goltz, s. 8, 9; Koloğlu, s. 95; Moltke'nin ülkesine dönüşünden beş yıl sonra İstanbul'a gelen Prusyalı Albay von Kuczkowski, Padişahın isteği üzerine polis teşkilatının kurulması amacıyla gizli planlar yapmıştır. Çolak, s. 59.

⁸⁶ Matthias Römer, *Die Deutsche und Englische Militärhilfe für das Osmanische Reich (1908-1914)* Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 2007, s. 42, 49.

1. Helmuth von Moltke'den önce ve onunla birlikte görev yapanlar; (1756-1839)
2. Helmuth von Moltke'den Colmar von Goltz'a kadarki dönem; (1838-1882)
3. Liman von Sanders'in askeri heyetinin hizmet dönemi; (1913-1918)
4. I. Dünya Savaşı dönemi; (1914-1918)
5. I. Dünya Savaşı'ndan sonraki askeri danışmanlar dönemi; (1925-1939)⁸⁷

2.5.1. Helmuth von Moltke'den Önce ve Onunla Birlikte Görev Yapanlar (1756-1839)

Albay von Goetze

III. Selim'in saltanatı yıllarında Prusyalı subay Albay von Goetze'nin gelmesiyle birlikte Alman uzmanlardan da yararlanılmaya başlanmıştır.⁸⁸ Albay, 1789-1793 tarihleri arasında Prusya ordu düzenini, Osmanlı Kara Ordusuna uyarlamakla görevlendirilmiş,⁸⁹ bu süreçte Nizâm-ı Cedîd birliklerini de denetlemiştir.⁹⁰

Tümgeneral von Knobelsdorff

Frederik Ernst von Knobelsdorf, 1790-1805 yılları arasında İstanbul'da bulunan komutan ayrıca Goetze ile birlikte İstanbul'a gelerek 1790 Osmanlı-Prusya ittifakının imzalanmasında rol oynamıştır. Daha sonra İstanbul'daki Prusya temsilciliğine atanmıştır.⁹¹ Nizâm-ı Cedîd ordusu kurulurken de kendisine danışılmıştır.⁹²

Yarbay von Canitz und Dallwitz

Karl Wilhelm von Freiherr Canitz und Dallwitz, 1828-1829 yılları arasında Türk-Rus Savaşını takip etmek amacıyla Osmanlı topraklarında bulunmuşlardır.⁹³

Baron Muffling

1828 Osmanlı Rus savaşı öncesinde Rus Çar ve Çariçesi Prusya'yı bir izdivaç münasebetiyle ziyaret etmiştir. Prusya Kralı III. Frederik Wilhelm'in oğlu prens

⁸⁷ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 34.

⁸⁸ Çelik, s. 320.

⁸⁹ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 34.

⁹⁰ Koloğlu, s. 66-80; Wallach, s. 7.

⁹¹ Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 28, 168; Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, s. 61-64; Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 34.

⁹² Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi VII*, s. 240.

⁹³ Bringmann, s. 320, 321; Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 34.

Wilhelm ve Çariçe'nin yeğeni Sace Weimer'in evlilik planı münasebetiyle Çariçe, Prusya ile bağını güçlendirebilmiş ve Prusya'nın Tuna üzerinden Osmanlı'ya desteğine engel olabilecekti. Çariçe için mantıklı olan bu fikir onun arabuluculuk için Prusya'yı tercih etmesine sebep olmuştur. Bu sebeple arabuluculuk amacıyla seçilen Prusya Subayı Karl von Müffling İstanbul'a gelmiştir.

Muffling'e göre bu münasebetle başlayan görüşmelerde Prusya kralı, Çariçe'nin Osmanlı Devleti üzerine fazla gitmemesi gerektiği, bu durumun İngiltere ve Avusturya'nın düşmanlığına sebep olabileceği telkininde bulunmuştur. Osmanlı Rus savaşını neticelendirmek için pek çok elçi gelmişse de bunlar yetersizliklerinden ötürü Sultan'ı ikna edememişlerdi. Prusya ilk defa bu savaş sebebiyle İstanbul'a fevkalade sıfatıyla bir elçi göndermişti. İstanbul'a gelen Muffling'in vazifesi Sultan ile görüşmelerinde savaşın şartları hakkına bilgi verip, Sultanı makul bir barışın kazançları ile ilgili ikna etmek olmuştur ve Prusya gibi dost bir devletten gelen şahsını Sultan'ın kabul etmesini ümit etmiştir.⁹⁴

Helmuth von Moltke

1833 yılından 1839 yılına kadar resmi veya gayri resmi yollarla çok sayıda Prusyalı, Osmanlı hizmetinde çalışmaya başladıysa da ciddi anlamda görev almaları,⁹⁵ redif teşkilatını da modernleştirmek isteyen Serasker Hüsrev Paşa'nın daveti ile olmuştur. Paşa, 24 Kasım 1835 tarihinde Yüzbaşı Moltke ile Prusya *landwehr* (redif) teşkilatı hakkında bir görüşme yaptı.⁹⁶ Bu görüşmede Hüsrev Paşa, Moltke'den teşkilat hakkında bilgi almış ve konuyla alakalı olan bir takım eserlerin tercüme edilmesini istemişti. 1836 yılında Osmanlı Redif teşkilatında yapılan düzenlemeler, Moltke'nin bu talep üzerine yaptığı tercüme ve kaleme aldığı layihalar sayesinde oldu.⁹⁷

⁹⁴ Baron Muffling, *Narrative of My Mission to Constantinople and St. Petersburg in The Years 1828-1830*, London: Longman, Brown, Green and Longmans, 1855, s. 4-10, Kaşıkçı, s. 57, 58

⁹⁵ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 33; Stanford J. Shaw ve Shaw s. 73, 75.

⁹⁶ Moltke, s. 18; Prusyalı bir uzman tarafından kaleme alındığı tahmin edilen ve Hüsrev Paşa'ya sunulan bir raporda Prusya redif teşkilatının detayları mevcuttur. Buna göre: Her Prusyalı erkek 20 yaşına geldiğinde askerlik hizmetine mecbur olduğu, Prusya ordusunun muvassaf ve Landwehr olmak üzere iki kısımdan oluştuğu bildirilmektedir. Bunlardan savaş zamanı memleketlerinde kalarak aldıkları talim gereği hizmet vermeleri istenmektedir ayrıca her üç senede bir Prusya ordusu dönüşümlü olarak yenilenmektedir. Bu örneklerle Osmanlı ordusunun da Prusya'nın izinden giderek Landwehr tarzı topyekün bir askerleşme modeli tavsiye edilmiştir. Yıldız, s. 255, 256.

⁹⁷ Beydilli, "Helmuth von Moltke", s. 268; Çelik, s. 303.

Vaka-yi Hayriye sonrası kurulmaya çalışılan orduda askerlik hizmeti bir yükümlülük olarak ele alınarak halktan toplanan erlerden oluşması planlanmıştı. Çalışmalar sonunda ordu *hassa* ve *measure* olarak ikiye ayrıldı. Measure sınıfından 1834 yılında Anadolu ve Rumeli’de askerlik görevinden terhis edilenlerden mürekkep redif taburları meydana gelmeye başladı. 23-32 yaş arasında erkeklerden kura ile oluşan birlikler, her sancakta 3 ila 4, her vilayette 10- ila 12 arasında redif taburu halinde teşekkül etti. Kısa sürede mevcutları 50-60 bine ulaştı. Ülkenin eyaletlerinde de oldukça disiplinli ve kararlı şekilde yayılan redif taburları, Hassa Ordusu, Devr-i Saadet Ordusu, Rumeli Ordusu ve Anadolu Ordusu Redif Alayları şeklinde 1869 yılındaki yeni teşkilatlanmaya kadar varlığını sürdürdü.⁹⁸

Aceleyle kurulan bu birliklerin asker ihtiyacı ise bir taraftan talim görmemiş eski askerlerden karşılanırken, diğer taraftan ordunun temel gereksinimi olan subay ihtiyacı da Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’dan talep edilen subaylardan karşılanmaya çalışılmıştı.⁹⁹ Mehmet Ali Paşa da uzmanların yeterince yetişmediği bahanesiyle Sultanın bu isteğini geri çevirmişti.¹⁰⁰ Fransız uzmanlardan aldığı destekle bir ordu yetiştiren Mehmet Ali Paşa’dan yardım gelmeyince II. Mahmut Avrupa’ya, Viyana ve Berlin gibi büyük devletlerin merkezlerine öğrenciler göndermeye başladı. Bu öğrenciler rütbelerine göre nişan ile ödüllendirildi ve yaptıkları masraflar karşılandı.¹⁰¹

Moltke’nin İstanbul’da kalmaya başlamasından sonra Ocak 1836’da padişah, III. Frederik Wilhelm’e bir yazı göndererek eğitimci olarak 11 subay ve 4 astsubayın üç yıllığına gönderilmesini de istedi.¹⁰² Moltke’den, İstanbul’a geniş caddelerin açılması, topoğrafya haritalarının çizilmesi ve İstanbul’un su sorununun çözülmesi gibi askerlikle ilgili olmayan konularda bile bizzat padişah ve Hüseyin Paşa tarafından destek alınmaya çalışıldı.¹⁰³ II. Mahmut’un 1839 yılında Moltke’den çizmesini istediği İstanbul haritası ve şehri Batılı anlamda düzenleyecek plan, ne

⁹⁸ Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Askerlik*, s. 33-39, 51, 100-102; BOA. HAT. 1438/59106; Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusu ile geniş imparatorluk sınırlarını ilk etapta korumak mümkün değildi. Erat sayısını ülke çapında arttırabilmek için Ağustos 1834 tarihinde Meclis-i Şura kararı ile redif birliklerinin kurulmasına dair çalışmalar başladı. Kuruluş bilgileri için bkz. *Takvim-i Vekayi*, “*Redif Birliklerinin Kurulmasına Dair*”, Sene 1250, Sayı 87 ve *Takvim-i Vekayi* “*Husus-ı Redif Asakir-i Mansure-i Muhammediye için*”, 15 Zilkade 1249, Sayı 80.

⁹⁹ BOA; HAT. 637/31405.

¹⁰⁰ Karal, s. 152; Andıç, s. 66, 67.

¹⁰¹ BOA; HAT. 637/31405.

¹⁰² Wallach, s. 10; Kaşıkçı, s. 81.

¹⁰³ Çelik, s. 323.

yazık ki tespit edilememiştir; fakat planda Topkapı Sarayı ve şehrin kapıları arasında kolayca ulaşım sağlanabileceği, semtleri bir anda tehdit eden yangınlara karşı kargir binalar inşa edileceği, Avrupa tarzı meydanlar oluşturulup çıkmaz sokakların kaldırılacağı gibi detayların mevcut olduğu bilinmektedir. Bu planların uygulanması da padişahın vefatı ile rafa kalkmıştır.¹⁰⁴

Diğer Prusyalı subaylarla birlikte hazırlanan raporlar tercümanı Serpos eliyle Türkçe'ye çevrilip 8 Ocak 1838 tarihinde Hüsrev Paşa'ya iletildi. Moltke'nin Ahyolu, Süzebolu, Misivri, Burgaz, Balçık, Kavarna, Hırsova, Köstendiye, Dobruca, Maçın, Tulçi ve İsakçı bölge ve kalelerinin plan ve haritalarını ile Çanakkale Boğazı'nın plan ve haritaları daha sonra Osmanlı hizmetinde çalışan Prusyalı ve Almanların istifadesine de sunuldu.¹⁰⁵

Bundan sonra Moltke, Osmanlı Devletine 4 yıldan fazla hizmet etmişti. Bu sürenin yirmi sekiz ayını İstanbul'da geçirmiş, bir Türk Milis kuvvetinin kurulması işi ile Anadolu ve Rumeli gezileri ile meşgul olmuştu. Mehmet Ali Paşa mücadelesine dâhil edilerek Mart 1838'de Prusyalı istihkâm Yüzbaşısı von Mühlbach ile birlikte danışman olarak Tarsus ordusuna gönderilmişti. 24 Haziran 1839'daki Nizip Savaşı'nın sonuna kadar Mehmet Ali Paşa'ya karşı yapılan savaşlara katılmıştı.¹⁰⁶

Kazım Karabekir'in "*emsalsiz bir talim ve terbiye üstadı*" şeklinde tarif ettiği¹⁰⁷ Helmuth von Moltke 1870 Fransız, Prusya savaşının da muzaffer mareşalidir.¹⁰⁸ Osmanlı hizmetinde çalıştığı günlerde yüzbaşı rütbesine sahip olsa da zamanla edindiği tecrübe ve aldığı rütbelerle bir seferberlik planlayıcısı olan Moltke, Avrupa'da trenle ordu sevkiyatını ilk sağlayan kişidir. Moltke, şeytani bir zekâya sahip olan Hüsrev Paşa'nın yanında bir süre bulunmuş, zamanının büyük bölümünü ülkenin çeşitli bölgelerine yaptığı gezilerde harcamıştır. Türkiye'de bulunduğu yıllarda İstanbul, Çanakkale ve Anadolu haritalarını hazırlamakla geçirerek, yazdığı Mektupları kitap halinde basılmıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Coşkun Yılmaz, "II. Mahmut'un İstanbul'u", ed.: Coşkun Yılmaz, *II. Mahmut, Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul (Istanbul in the Process of Being Rebuilt)*, İstanbul: Seçil Ofset, 2010, s. 422

¹⁰⁵ Beydilli, "Helmuth von Moltke", s. 268, 269.

¹⁰⁶ Andıç, s. 70, 71; Wallach, s. 9, 10; Öztuna, s. 104, 105.

¹⁰⁷ Karabekir, s. 193.

¹⁰⁸ Moltke, s. s. VII.

¹⁰⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978, s. 580.

2.5.2. Helmut von Moltke'den Goltz'a Kadar Geçen Dönem (1838-1883)

Moltke'nin ülkesine dönmesi sonrasında, Kaehler'in gelişi ve Goltz'un gelişine kadar dönemde herhangi bir askeri heyete rastlanmamakla birlikte, çok sayıda Prusyalı subayın Osmanlı hizmetinde çalıştıkları da bilinmektedir. Kendi ordularını terk ederek veya tek tek gelen bu dönem subayları, daha çok topçu sınıfına mensup kişilerden oluşmaktaydılar.¹¹⁰

Bunlar şöyledir:

Baron Frederich von Vincke

Prusya Kralı'nın 26 Ocak 1837 tarihinde yayınladığı kararname ile Osmanlı hizmetine girmiştir. Vincke, Nizip savaş sırasında Ankara'da İzzet Mehmet Paşa'nın hizmetinde görev yaptı.¹¹¹ Ayrıca Ankara'nın ilk haritası 1839 yılında, Kurmay Binbaşı Baron von Vincke tarafından çizilmiştir¹¹² Vincke, Nizip Yenilgisi sonrasında 27 Ağustos'ta diğer Prusyalı subaylarla birlikte İstanbul'a dönmüştü¹¹³ ve 2 Eylülde yeni tahta geçen Abdülmecid tarafından Nizip savaşında kabahatli olmadıkları benimsenerek huzuruna kabul edildiler. Diğer Prusyalı subaylarla birlikte Vincke'ye birer nişan verildi. Berlin Devleti de görevleri tamamlanan subaylarını geri çağırırdı.¹¹⁴

Yüzbaşı von Mühlbach

Prusya'nın Kralı'nın 26 Ocak 1837 tarihli yayınladığı kararname ile Osmanlı hizmetine girdi. Önce danışman olarak Tarsus ordusuna gönderildi. Nizip Savaşı bitene kadar Mehmet Ali Paşa'ya karşı yapılan savaşlara katıldı. Yenilgi sonrasında 27 Ağustos'ta diğer Prusyalı subaylarla birlikte İstanbul'a döndüler¹¹⁵ ve Mühlbach'a Abdülmecid tarafından diğer subaylarla birlikte birer nişan verildi.¹¹⁶

¹¹⁰ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36; Jean Henry Abdolonyme Ubicini, *1855'de Türkiye*, Cilt 2, çev.: Ayşe Dü, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, s. 22.

¹¹¹ Moltke, s. 292, Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36

¹¹² Gökçe Günel ve Ali Kılıcı, "Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski Bir Haritada Ankara'yı Tanımak 1924 Map of Ankara City: Recognizing Ankara with an Old Map", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Haziran 2015, s. 86.

¹¹³ "Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takririne göre, Sivas müşiri maiyetinde bulunan Prusya Subaylarından Baron de Moltke, Baron de Knife, Monsenyor de Mülbach ve Monsenyor de Laue adlı dört subay (okçiyal olarak geçiyor) Sivas'tan İstanbul'a gelmeleri gerekmektedir. Gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir." Evâhir-i cemaziyelevvel 1255 (Temmuz 1839) BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1018.

¹¹⁴ BOA; HAT. 1209/47380 H.

¹¹⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1018.

¹¹⁶ BOA; HAT. 1209/47380 H.

Mareşal Marmount

Prusya Kralı'nın 26 Ocak 1837 tarihli yayınladığı kararname ile Osmanlı Devleti'nde çalışmak üzere görevlendirmiştir.¹¹⁷

Von Fischer

Prusya Kralı'nın 26 Ocak 1837 tarihli yayınladığı kararname ile Osmanlı hizmetine girdi. Danışman olarak Tarsus ordusuna gönderildi. 24 Haziran 1839'daki Nizip Savaşı'nın sonuna kadar Mehmet Ali Paşa'ya karşı yapılan savaşlara katıldı.¹¹⁸ Nizip savaşı öncesinde Fischer Konya'da Hacı Paşa'nın yanındaydı¹¹⁹ Yenilgi sonrasında diğer Prusyalı subaylarla birlikte İstanbul'a döndüler¹²⁰ ve tahta yeni geçen Abdülmecid tarafından Nizip savaşında kabahatli olmadıkları kabul edilerek von Fisher'e de bir nişan verildi.¹²¹

Üsteğmen von Kuczkowski

Türk topçu birliklerinin modernleşmesinde önemli görevler almış, subay ve astsubaylardan meydana gelen bir heyetin komutanlığını üstlenmiştir. Osmanlı Devletinde hizmetlerinden ötürü tümgeneralliğe kadar yükselerek Muhlis Paşa adını almıştır.¹²² Ayrıca Prusyalı Genel Müfettiş ve topçu General August von Prussen'in Osmanlı Devletine gelmesini temin etmiştir.¹²³

Topçu Teğmen Schwenzfeuer

1838-1841 ve 1850-1873 yılları arasında Osmanlı topçu sınıfının eğitimiyle ilgilenmiştir. Hizmetlerinden ötürü general rütbesine kadar terfi etmiş ve Ahmet Rami Paşa ismini aldığı İstanbul'da 1873 yılında vefat etmiştir.¹²⁴

Topçu Teğmen Wendt

Prusya Königsberg doğumlu. Wendt, 20 yaşında askerliğe girerek Moltke'den hemen sonra Osmanlı hizmetine girmiştir. Prusya tarafından geri çağırıldığında ise

¹¹⁷ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36.

¹¹⁸ BOA; HAT. 1209/47375 D.

¹¹⁹ Moltke, s. 292.

¹²⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1018.

¹²¹ BOA; HAT. 1209/47380 H.

¹²² Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 35; Fatih Çolak, *Almanlar ve Konya Çevresindeki Faaliyetleri (19. Yüzyılın sonu-20. Yüzyılın Başı)*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2014, s. 67.

¹²³ Koloğlu, s. 94; Moltke'nin ülkesine dönüşünden beş yıl sonra İstanbul'a gelen Prusyalı Albay von Kuczkowski, Padişahın isteği üzerine polis teşkilatının kurulması amacıyla gizli planlar yapmıştır. Çolak, s. 59.

¹²⁴ Çolak, s. 95; Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 35.

geri dönmemiştir. 80 yaşına kadar yaşamıştır.¹²⁵ 1838-1843 ile 1850-1890 yılları arasında Harbiye Nezareti bünyesinde planlayıcılar, topçu danışmanlığı gibi görevler üstlenmiş ve Tümgeneralliğe kadar terfi etmiştir sonradan Nadir Paşa adını almıştır.¹²⁶

Topçu teğmen Grünwald

1851 yılında Osmanlı hizmetinde çalışmaya başlayan komutan, 1856-1888 yılları arasında Topçu okulu komutanlığı hizmetinde bulunmuş ve tümgeneralliğe kadar terfi etmiştir.¹²⁷

Teğmen Bluhme

Moltke döneminde Osmanlı hizmetinde çalışan uzmanlardan biridir. Tuna Nehri kenarında bulunan Silistre Kalesi'nin tahkim işlerini yürütmüştür.¹²⁸ 1851-1887 yılları arasında Osmanlı hizmetinde danışmanlık görevi yapan uzman, istihkâm teğmenliğinden tümgeneralliğe kadar terfi etmiştir.¹²⁹

Albay Baron Grach

Kırım Savaşı sürerken Silistre savunmasında Musa Paşa'nın yanında bulunan ve savaşa iştirak eden Prusyalı subaylardan biridir.¹³⁰ Musa Paşa'nın şehadeti üzerine komutayı ele alan istihkâm subayı Grach, savaş devam ederken İstanbul'da oynanan ve Silistre müdafaasını konu alan bir operanın Musa Paşa'dan sonra ikinci kahramanı olmuştur.¹³¹

Yüzbaşı von Malinowski

1846-1869 yılları arasında İstanbul'da bulunan Harp Akademilerinde eğitimlik ve 3. Topçu tugayı komutanlığı yapmıştır.¹³² 1852 yazında İstanbul'da bulunan Julius Heinrich Petermann adlı seyyah kendisini ziyaret etmiş ve ders

¹²⁵ Kâzım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, (Yayına Hazırlayanlar: Orhan Hülagü, Ömer Hakan Özalp), İstanbul: Emre Yayınları, 2001, s. 235.

¹²⁶ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar* s. 35; Goltz, s. 8, 9; Koloğlu, s. 95; Çolak, s. 67.

¹²⁷ Wallach, s. 21; Koloğlu, s. 95; Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 140; Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36.

¹²⁸ Jorga, s. 391.

¹²⁹ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36; Çolak, s. 68; Goltz, s. 8, 9; Koloğlu, s. 95.

¹³⁰ Jorga, s. 391.

¹³¹ Ömer Çakır, "Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatının kaynaklarından biri olarak Harpler I: (Kırım Harbi (1853-1856)", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4-I-II Winter 2009, s. 1844.

¹³² Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36; Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 140; Goltz, s. 8, 9; Koloğlu, s. 95.

sırasında okulda öğretmenlik yapan Ramiz Bey'in yanında takıldığı konularda yardımcı olduğunu aktarmıştır.¹³³

Piyade Üsteğmen Drigalski

1853-1885 yılları arasında Osmanlı hizmetinde çalışmış ve Doğu Rumeli milis kuvvetlerinde başyaverlik yapmıştır. Hizmetlerinden ötürü tümgeneralliğe kadar terfi etmiştir.¹³⁴

Teğmen Strecker (Raşit Paşa)

Topçu Teğmen, 1854-1890 yılları arasında Osmanlı hizmetinde bulunmuştur. 1877-78 Rus Harbinde Varna'da topçu komutanlığı, Harbiye nezaretinde topçu üyeliği ve komisyon başkanlığı görevleri almıştır. Diğer Prusyalı subayların bir kısmı gibi Reşit Paşa adını almıştır.¹³⁵

Carl Stolpe

Osmanlı hizmetinde bulunan uzmanlardan bir diğeri de haritacı Carl Stolpe'dir. 1853-1866 yıllarında İstanbul'un 1/15000 ölçekli muntazam bir haritasını yapmıştır. Semtler, bir kısım abideler ve mevkiler bu haritada gösterilmiştir.¹³⁶ (Bkz. Ekler) Bu dönemde ayrıca, İmrof, Ditfort,¹³⁷ Wiesenthal, Graach, Lückling, Falk, Godlewski, Rabback, Schmidt, Becke, Jungmann, Wagemann, Böhn ve Wrangel adlı uzmanlar da Osmanlı askeri hizmetinde bulunmuşlardır.¹³⁸

Bu uzmanlar Osmanlı hizmetinde çalıştıkları süre zarfında ayrıca Alman askeri mühimmatlarının da ülkeye girişine öncülük etmişlerdi. Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) Krupp fabrikasından satın alınan ağır toplarla, Akdeniz, Karadeniz boğazları, Tuna boyundaki tahkimatlar, Kars ve Erzurum Kaleleri donatılmıştır. Tophanedeki fabrikalar da yine Avrupa'dan taşınan makineler ile son model silah yapımında kullanılmış, yeni nesil iğneli tüfekler Prusya ordusundan sonra ilk kez Osmanlı ordusunda kullanılmıştır.¹³⁹

¹³³ Pınar, s. 93.

¹³⁴ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36; Çolak, s. 68.

¹³⁵ Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, s. 236; Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36; Wallach, s. 21; Çolak, s. 68.

¹³⁶ Ayverdi, s. 4, 5.

¹³⁷ Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, s. 236.

¹³⁸ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36; Goltz, s. 8, 9; Koloğlu, s. 95.

¹³⁹ Veli Yılmaz, *I. Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, s. 36.

3. OSMANLI DEVLET SİYASETİNDE AHİDNÂMELERİN YERİ VE GÜMRÜK SİSTEMİ

3.1. Ahidnâme (Kapitülasyon) Tanımı

Ahidnâme hükümdarların emri ile devletlere, kişi veya zümrelere tanınan hususi hakların kayıtlı olduğu belgelere verilen isimdir. Arapça *ahd* ve Farsça *nâme* (mektup, kitap) kelimelerinin birleşiminden meydana gelen bu kelime aynı zamanda yemin edip söz verme, zimmetine alma, eman verme, vasiyet etme anlamlarını da içerir. İslam tarihinde buna benzer belgeler Hz. Peygamber ve sonrasında gelen halife ve hükümdarların emriyle de hazırlanmışlardır.¹⁴⁰

İslam Dünyasında ahidnâme belgeleri için *şurût*, *uhûd* ve *amân* terimleri de kullanılır ve bu imtiyazları ihtiva eden belgelere bu ad verilirdi. Başka bir ifadeyle padişah tarafından kendi insiyatifi ile *ahd* (söz verme) ile tanıdığı imtiyaz ve güvenceleri ihtiva eden *beratlar* veya *nişanlardır*. (Arapçada *marsum* olarak da kullanılır.)¹⁴¹ Bu belgeler sadece şahıs veya gruplara verilen haklarla birlikte yabancı devlet veya temsilcileri ile yapılan anlaşma maddelerini de içermekteydi. Bu anlaşmalar devletlerarasında yapılan *muahede* ve *muslaha* metninleri olarak kullanılması haricinde yönetici ve memurlarla ilgili tayin kararları, yazılı emir ve talimatları da bünyesinde tutardı. Kelimenin eman vermek ve himayesine almak anlamlarında kullanılması ise sadece gayri müslimlerle ilişkilendirilmekteydi.

İslam topraklarında yaşayan, can, mal, namus ve din güvencesi verilerek himaye altına alınan zımmilere (gayri müslim) *ehlü'l ahd*; (onlara tanınan hakları ihtiva eden) evraklara da ahit veya ahitname adı verilmiştir. Ahidnâmeler dil, üslup, malzeme ve yazı çeşitlerini ifade etmesi haricinde ait oldukları devletin tarihi

¹⁴⁰ Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 62; Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınları, 2010, s. 78, 79, 82.

¹⁴¹ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 226.

açısından da birinci elden kaynak olmaları sebebiyle oldukça önemli kaynaklar olarak kabul edilirler.¹⁴²

Kapitülasyonlar genellikle tek taraflı olarak devlet başkanı veya naibin iradesiyle Avrupalı tüccarlara bahşedilirdi. İslam devletlerinin ilk dönemlerinde bu belgelere bahsi geçen (*şürût, füsûl, mersûm, emannâme (amannâme), eman* veya *sulh*) isimleri verilse de bu isimlerin hiçbirisi biçim ve içerik olarak kapitülasyonları tam anlamıyla karşılamamaktadır; çünkü *eman* tüm gayrimüslim yabancılara herhangi bir Müslüman tarafından bile tanınırken, *kapitülasyonlar* sadece padişah iradesi ile bazı yabancılara tanınırdı. Kapitülasyonlar karşılıklı antlaşmalar olmayıp, bir tarafın verdiği imtiyazı diğerinin almasından ibaretti. Bunlar *bahşedilerek* verilirdi.¹⁴³

Devletlere tanınan ticari ayrıcalıkları veya barış antlaşmalarını ihtiva eden ahidnâmeler, bazen karşılıklı antlaşma şartlarını bazen de istenilen imtiyazları içermektedir. Bu belgeler İslam hukuku gözetilerek Şeyhülislâmın fetvası ile bahşedilirdi. Bu belgelerde padişahın ferman ve beratlarında olduğu gibi, Allah'ın adı ile Hz. Peygamber ile Dört Halife'nin adları zikredildikten sonra, Allah'ın yardımı ve Peygamber'in manevi desteğinin istendiği davet ile başlanırdı. Bunun altında Padişahın tuğrası ve padişahın sıfatlarının bulunduğu unvan kısmı yer alır. Sonrasında karşı tarafa ait sıfatlarla birlikte ahidnâmenin verilme nedenleri izah edilirdi.

Ticari imtiyazları içeren ahidnâmelerin giriş kısmında ahidnâmenin kimin tarafından istendiği, yenileme amacının bulunup bulunmadığı, ilave maddeler içerip içermediği gibi konular bulunurdu. Tüm ahidnâmelerin giriş kısmının sonunda antlaşma şartlarına sadık kalınacağına dair söz verilirdi. Bu durumlar daha detaylı olan sulh ahidnâmelerinde farklılıklar gösterirdi.¹⁴⁴

Batılılar tarafından kapitülasyon adıyla kullanılan bu tür imtiyazlar, İtalyanca “*kral ya da kilise emirlerinin bölümleri*” anlamına gelen

¹⁴² Mustafa Fayda, “Ahidnâme”, *TDVİA*, I, İstanbul, 1988, s. 535, 536; Atan, s. 62; Hükümlerde emir cümlelerine “vech-i meşrûh üzere amel olunmak fermanım olmağın” veya “bâbında emr-i şerîfım sudûru” şeklinde rastlıyoruz. *BOA*, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1046, 1051.

¹⁴³ Apaydın, s. 78, 79, 82.

¹⁴⁴ Mübahat Kütükoğlu, “Ahidnâme”, *TDVİA*, I, İstanbul, 1988, s. 536, 537.

*capitolazione'den*¹⁴⁵, Fransızca “bir yerin teslimi için tapılan antlaşma” *capitulation* kelimesinden, türemiştir. Aslı Latince *capitula* (başlıklar) sözcüğünden gelen kapitülasyon terimi, 16. yüzyıla kadar pek çok yerde bilinen ve uygulanan bir kurum haline gelmişti. Osmanlı Türkçesinde önceleri *ahd-name* olarak kullanılan terim, son dönem hukukçuları tarafından *imtiyâzat-ı ecnebiye*, *imtiyâzat-ı adliyye uhud-u atika* veya *uhud-u kadime* şekline de ifade edilmişti.¹⁴⁶

Osmanlı devlet adamları öteden beri Venedik ve Fransız tüccarlarına Bizans ve Memlûklular tarafından tanınan imtiyazları tekrar etmişlerdi ve Batı Avrupa ticaretinin Akdeniz’e yoğunlaşmasıyla onlara geniş haklar tanıyan yeni imtiyazlar verdiler. Önceki devirlerin aksine bu imtiyazlarda sadece yabancı tüccar loncaları ile değil, siyasi maksadı da içeren bir kaygıyla yabancı devletlere verildi. Bu durum kapitülasyonların ticari tekel imtiyazı verme işini sadece bir ticari münasebetten çok iki devlet arasında bir ticaret muahedesine dönüştürmüştü.¹⁴⁷ Osmanlı hükümetleri Ahidnâmelere kayıtsız bağlı kalabilmek için, yerel yöneticilerini hemen her hükümde uyarmaktan çekinmemişti. Ahidnâme hükümlerine göre “*ber-mûceb-i ahidnâme-i hümayûn*” şeklinde ifade edilen emirler, Prusya gemileri, malları, tüccar ve görevlilerine herhangi bir zarar verilmemesi için himaye edilmeleri, cizyedâr vesâir zâbitan taraflarından te‘addî ve rencide edilmemeleri, gerekli yiyecek içecek malzemelerini rahatça temin edebilmeleri, deniz ve kara yoluyla seyahat edebilmeleri gibi kesin hükümler içermektedir.¹⁴⁸

Ahidnâmelerin yabancı devletlere tanınma şekilleri antlaşmalara göre farklılık gösterirdi. Bunların ilki yabancılara tek taraflı olarak tanınan ve ahidnâme olarak adlandırılan ayrıcalıklarla, diğeri barış yıllarında yapılan dostluk- ticaret anlaşmaları

¹⁴⁵ Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri I*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Eserleri, 2000, s. 7.

¹⁴⁶ Belkıs Konan, *Osmanlı Devletinde Yabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2006, s. 8,9; Apaydın, s. 73, 76; Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, s. 8.

¹⁴⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 183; Ertuğrul Acartürk, Ramazan Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Sayı 2, 2011, s. 3.

¹⁴⁸ “*Re’s-i hududundan berren Akdeniz cezîrelerine ve bahren Anadolu ve Rum ili ve Kudüs-ü şerif ve Trablus Şam ve Mısır Kahire ve andan Der-aliyyeme azîmet murâd eyledikten inhâ ve tabib-i mersûm yanında olan bir nefer müste’min hizmetkârıyla vacib-ü dâhil-i kıyasa berren ve bahren zikr olunan mahallere ve andan Der-aliyyeme gelince esnâ-yı râhta hin-i iktizâ meks ve ikâmetlerinde hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn cizyedârlar taraflarından cizye mutâlebesini vesâirleri câniblerinden âhar bahane ile rencide ve remide ve iktizâ eden zad ü zevadetini akçesiyle alınmasına muhâlefet olunmayup ber-mûceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ü sıyânet olunmak bâbında emr-i şerîfim sudûrunu istid‘â etmekten nâşi vech-i meşrûh üzere amel olunmak bâbında.*” BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, hüküm: 929, 946, 947, 971, vd, BOA, D.MMK.İGE. 103/9, 23 Şaban 1193; BOA, A.DVN.DVE.d, No: 072/1, hüküm: 127.

ile, bir diğeri savaş sonrasında yapılan barış muahedeleri ile son olarak savaş sonrasında yapılmış ticaret muahedeleri ile ve son olarak konsolosluk anlaşmaları ile tanınan imtiyazlardır.¹⁴⁹

Kapitülasyonlar vasıtası ile Osmanlılar, Avrupalı tüccarlara kendi sınırları içinde kolaylıklar ve güvence sağlayarak iç ve dış ticaretten gelir elde etmeyi hedeflemiştir. Bilhassa Hint Deniz yolunun keşfi ile güzergâh değiştiren Avrupalı tüccarlara yeniden Akdeniz üzerinden güvenle seyahat etme imkânı tanınmak istenmiştir. Son olarak Osmanlılar bu antlaşmalar ile en önemli rakiplerinden biri olan *Hristiyan Birliği'ne* karşı, siyasi kazanımlar elde edebilmek için içlerinden taraftar bulmayı amaçlamıştır.¹⁵⁰

Osmanlı devlet adamlarının imzalamış olduğu bu antlaşmalar kimi zaman Hanefi hukukuna uygun olmayan bazı maddeler bile içeriyordu. Osmanlı hukukunun 17. yüzyıl sonlarında düzenlenmiş olan en önemli medeni kanun kitabı *Mülteke'da* şöyle bir madde vardı: Buna göre *bir müste'men (hristiyan, ecnebi) "İslam toprağında oturabilir. Oturduğu sürece vergiden muaftır. Ancak bir yıldan fazla oturursa zimmî sayılır. O zaman zimmîye borç olan vergiye tâbi olur"*. Hâlbuki kapitülasyonlara göre yabancılar ülke sınırlarında ne kadar kalırlarsa kalsınlar vergiden muaf tutulmuşlardı.¹⁵¹

Osmanlı Devleti, harbî statüsünde olan Batılı devletlere imtiyazları verirken öncelikle İslâm hukukuna, özellikle Hanefî mezhebinin esaslarına göre hareket ederdi. Bir devlete kapitülasyon verilmeden önce mutlaka Şeyhülislamdan fetva alınırdı. Ahidnâme şartları Osmanlı görevlilerine (kadı, beylerbeyi) fermanlarla gönderilerek açıkça hükümlerine uyulması emredilirdi. Yenileme yetkisinin padişahın uhdesinde bulunan Ahidnâmeler verilirken de başta fıkıh prensipleri olmak üzere, siyasi ve mali meseleler ile ticari değiş tokuşa dair konular göz önüne alınırdı.

Avrupalı devletler Ahidnâmeler hazırlanırken konsolos ve tüccarları vasıtasıyla çıkarlarına uygun maddelerin eklenmesine çaba gösterirlerdi. Ahidnâmenin verilmesi sonrasında karşılaşılan ihtilaf halinde çıkarılan bir Hatt-ı Hümayûn, Ahidnâme metnine dâhil edilirdi. Temelde tek taraflı bir imtiyaz olarak

¹⁴⁹ Yasemin Saner Gönen, "Hukuki Kapitülasyonlar ve Sonuçları", ed: Güler Eren; *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 340.

¹⁵⁰ Acartürk ve Kılıç, s. 4.

¹⁵¹ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 185.

hazırlanan Ahidnâmelerden doğal olarak karşılıklı menfaat beklenirdi. Aksi durumda padişah mevcut dostluğun ve samimiyetin bozulduğunu ifade ederek antlaşmayı rafa kaldırabilirdi.¹⁵²

Savaş gibi olağan üstü hallerde de ayrıcalıklar askıya alınır ve barış yapılması sonrasında devam ederdi.¹⁵³ Nitekim 1789 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali sebebiyle İmparatorluğun her yerindeki Fransız konsolosları, büyükelçiler hatta tüm Fransız uyrukları tutuklanıp hapse atılmış, Fransız koruması altındaki Osmanlıların beratları da feshedilmişti. Bu durum 1802 yılında Napolyon'un Mısır'dan geri çekilişine kadar devam etmişti.¹⁵⁴

Ahidnâmelerle yabancılara tanınan imtiyazlar zamanla ülkede serbest ticaret ayrıcalığının yanında, yer altı ve yer üstü kaynaklarının işletilmesi, ulaşım ve haberleşme tesislerinin kurulması ve kullanılması gibi alanlara da yayılarak Avrupalı Devletler için Osmanlı topraklarını sömürü vasıtası haline getirilmiştir. İmtiyazlar, ayrıcalık veren ülkenin çıkarlarından çok faydalanan ülkenin çıkarlarına hizmet etmeye başlamıştır. Bilhassa Avrupalıları yerli halktan daha ayrıcalıklı kılarak haksız rekabet ortamını körüklemiş, Osmanlılar için ekonomik olduğu kadar siyasi alanda da milli hâkimiyeti zedeleyici bir hale gelmiştir.¹⁵⁵ Avrupalıların gözünden baktığımızda ise kapitülasyonların, Osmanlı'nın kontrolündeki İstanbul ve kilit noktadaki ticari, siyasi ve kültürel etkinliğine yönelik olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵⁶

Osmanlı ticaret tarihinde ilk kez 1352 yılında Cenevizli tüccalara, ardından Venedik ile Floransa'ya sınırlı ayrıcalıklar tanınmıştır. Böylece Rönesans dönemi İtalya'sının ekonomik refahına farkında olmadan destek olunmuştur. 1352 tarihinde Rumeli'ye geçiş ile Cenevizlilere tanınan bu ilk imtiyaz sonrasında yine Cenevizliler, 9 Haziran 1387 tarihinde yeni ayrıcalıklar kazanmıştır.

¹⁵² Halil İnalcık, "İmtiyâzât", *TDVİA*, XXII, İstanbul, 2000, ,s. 245, 246; Apaydın, s. 84; Harbiler, İslamı kabul etmeyen ve onlara tabi olmadıkları için savaş halinde olunan devletlerdir. Bunlara geçici bir süre için Aman verilebilir ve sultan tarafından bu belge verildiğinde ahidnâme adı alırdı. Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, s. 97.

¹⁵³ Yasemin Saner Gönen, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998, s.32

¹⁵⁴ Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi (18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar Ve Beratlılar)* çev.: Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 27.

¹⁵⁵ Kallek, "İmtiyâzât", s. 242.

¹⁵⁶ Fahri Yasin Şener, *Ahkâm Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'da Ticaret*, İstanbul: İskenderiye Yayınları, 2015, s. 26.

Menteşe Beyliği tarafından Rodoslulara tanınan ayrıcalıklar ise bölgenin Osmanlı sınırlarına katılmasıyla yenilenmiş ve İtalyan şehir devletçiklerine, 1411, 1419, 1430 ve 1446 yıllarında yeni ayrıcalıklar tanınmıştır.¹⁵⁷ Bu sayede İtalyan gemiciler Osmanlı Bandırası altında olmanın sağladığı güvenle ticaretlerini sürdürme imkânı bulmuşlardı.¹⁵⁸ Bu antlaşmaya göre, Osmanlı toprakları dâhilinde ticari serbestlik ve vergi muafiyeti garantisi başta olmak üzere Hristiyan reaya ve kutsal makamların hamiliğini tanımak gibi haklar eklenmiştir. Bu haklar içinde gümrük muafiyetleri, vergi muafiyetleri ve yardım vaadleri en önemlileridir.¹⁵⁹

Osmanlılar ilk imtiyazların tanındığı dönemlerde gümrük vergisi için kesin bir yüzde tanımlamamışlar, önceden kullanılan oranlarda vergilerin tahsilini bildirmişlerdi. Bu münasebetle Sultan II. Mehmet, resm oranlarını %2'den önce %4'e sonra da %5'e çıkarmakta hiçbir mahzur görmemiştir. Bu kayıtlar Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllarda da kapitülasyonların varlığının kanıtıdır. Karşılıklı çıkarlar doğrultusunda tesis edilen kapitülasyonlara göre Osmanlı uyrukları da aynı hakları karşı taraftan alabilmişlerdir. Nitekim Bizans sınırlarına giden ilk Osmanlılar, 1397 tarihinde akd edilen bir anlaşma ile bir takım ayrıcalıklar elde etmişlerdi.¹⁶⁰

Fransa'ya verilen ticari imtiyazlar ise ekonomik olmaktan çok siyasi zihniyetle verilmişti. Alman Kralı Şarlken ile mücadelesinde esir düşen (25 Şubat 1525) Fransız kralı I. Francois, “kendisine yardım edebilecek tek güç” olarak gördüğü Kanuni Sultan Süleyman'dan yardım istemiştir. Avrupa'da değişen dengeleri kendi lehine değiştirme arzusunda olan Sultan, Fransa Kralına yardım kararı aldı. 1536 tarihinde Fransa'ya verilen kapitülasyonlar bu bağlamda Fransa ile mevcut dostluğu devam ettirmek ve ittifakı tesis etmek amacı içermekteydi. Öncesinde 1517 yılında I. Selim'in Mısır'ı fethiyle, Memluk Sultanlarının

¹⁵⁷ Acartürk ve Kılıç, s. 5; Cihan Yemişçi, *1617-28 Arası Osmanlı-Venedik İlişkileri (604 No'lu Ahkâm Defteri'ne Göre)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2009, s. 13, 14.

¹⁵⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1994, s. 232; Osmanlı Türkçesi'nde Sancak veya Bandıra olarak da kullanılan ve taşıdığı devleti simgeleyen bezdir. Bandıra gemi bayrağı anlamında kullanılır. Bir ülkenin bayrağını taşıyan gemi kimin olursa olsun o ülkeninmiş gibi muamele görür. Hançerlioğlu, “Bandıra”, s. 52.

¹⁵⁹ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 186.

¹⁶⁰ Acartürk ve Kılıç, s. 5.

Fransızlara, Katalonya ve Venediklilere tanıdığı imtiyazlar Osmanlı Devleti tarafından da tasdik edilmiştir.¹⁶¹

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1536 yılında tasdik ettiği Ahidnâme, sonrasında imzalanan 1569 tarihindeki kapitülasyon hükümleri öncekine göre çok daha geniş kapsamlı olup, sonradan imzalanan ahidnâmelere emsal teşkil etmişti.¹⁶²

3.2. Tarihsel Süreçte İmtiyazlı Devletler ve Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların geçirdiği aşamaları şöyledir:

1. Ceneviz, Floransa, Napoli, Venedik gibi İtalyan Devletleri'ne verilen imtiyazlar dönemi. (1352-1569)
2. İngiltere, Fransa, Hollanda gibi Batılı devletlere verilen imtiyazlar dönemi. (1569-1700)
3. Avrupa Devletleri'ne verilen imtiyazlar devri. (1700-1783)
4. Rusya ile karşılıklı akdedilen 1783 zorunlu muahedesi. (Kırım Savaşı sürecinde)
5. 1838 İngiliz-Osmanlı ticaret antlaşması.
6. Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde kapitülasyonları kaldırma çabası. (1856-1914)¹⁶³

Ahidnâmeler 18. yüzyıla kadar tuğrasını taşıdıkları padişahın tahtta kaldıkları süre boyunca geçerli sayılmış ve ölümlerinden sonra gerekirse yeni maddeler eklenerek yenilenmiştir.¹⁶⁴ Sultan I. Mahmut dönemine kadar (1740) padişahların cülusu ile yenilenen bu antlaşmalar, bu tarihten sonra daimi hale gelmiştir.¹⁶⁵ Osmanlı Devleti 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın başlarına kadar toplamda 26

¹⁶¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C.2, Ankara: Tekin Yayınları, 1979, s. 181; Acartürk ve Kılıç, s. 6; İnalçık, "İmtiyâzât", s. 247-248; Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, s. 9; Apaydın, s. 39; Konan, s. 10.

¹⁶² Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları*, (1750-1839), Ankara: Turhan Kitabevi, 1983, s. 4, 5.

¹⁶³ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 229.

¹⁶⁴ Mübahat Küçükoglu, "Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri", ed.: Güler Eren, *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yayınları Ankara, 1999, s. 330.

¹⁶⁵ Bağış, s. 12.

adet ticaret antlaşması yapmıştır. (19 Mayıs 1650-16 Ağustos 1838) Bu antlaşmaların 11'i barış antlaşması, 15'i ticari mahiyetli antlaşmalardır.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Şener, s. 45, 46; Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, s. 330.

ÇİZELGE 2. 16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti'nin Yabancı Devletlerle İmzaladığı Dostluk ve Ticaret Antlaşmaları¹⁶⁷

1580 İngiltere	1782 Rusya
1612 Hollanda	1790 Rusya
1616 Avusturya	1823 Sardunya
1650 Avusturya-Roma İmparatorluğu	1826 İsveç
1669 Venedik Cumhuriyeti	1827 Sicilya
1670 Venedik Cumhuriyeti	1827 İspanya
1675 İngiltere	1829 ABD
1680 İrlanda	1829 Rusya
1680 Hollanda	1832 Toskana
1700 Venedik Cumhuriyeti	1838 İngiltere
1717 Venedik Cumhuriyeti	1839 Hansa Birliği (Löbek, Brem, Hamburg)
1717 Avusturya	1839 Sardunya, İsveç, Norveç,
1720 Rusya	1840 Felemenk, Prusya, Belçika
1737 İsveç	1840 Danimarka
1739 Rusya	1843 Portekiz
1739 Avusturya	1855 Yunanistan
1740 Sicilyateyn (Napoli-Sicilya)	1858 Brezilya
1756 Danimarka	1861 İngiltere, Belçika, Fransa, İtalya
1761 Prusya	1862 Alman Gümrük Birliği, Av-Mac İmparatorluğu
1774 Rusya	1862 Danimarka, Hansa Kentleri, Hollanda
1779 Rusya	1862 Rusya, ABD, İsveç, Norveç, İzlanda
1783 İspanya	1870 Bavyera

¹⁶⁷ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 186; Kütükoğlu, "Ahidnâme", s. 536-538; Şener, s. 46, 47; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Cilt V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 254; A. D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, çev.: Nabi Dinçer, Ankara: Onur yayınları, 1979, s. 71.

1740 yılı sonrasında Prusya, İsveç, Avusturya ve Rusya gibi devletler de Osmanlı Pazarlarına girmeye başladılar. Ayrıca Rusya ve Avusturya'nın bu tarihlerden itibaren siyasi bir güç olarak Osmanlı'nın karşısına çıkmaları yanında kapitülasyonları kullanarak istismar etmeleriyle birleşti.¹⁶⁸

Doğu Akdeniz ticaretinin varlığı ve gelişimi, Osmanlı Devleti ile Avrupa Devletlerinin içinde bulunduğu siyasi şartların meydana getirdiği ittifaklar sistemi ve ortaya çıkan ekonomik etkinliklerle orantılıdır. Bu ticaretin gelişimi bir taraftan Batılı güçlerin sanayileşmesi ile Osmanlı'nın Akdeniz üstünlüğüne son verirken diğer taraftan da Avrupa mamullerinin Osmanlı pazarlarını istila etmesine sebep olmuştu. Osmanlı'nın tedarik edemediği ve üretemediği ürünlere olan ihtiyaç bu ticareti gün geçtikçe zorunlu hale getirmişti. Buna ek olarak Osmanlıların siyasi olarak zora girdiği dönemlerde de Avrupalılar siyasi girişimlerini kapitülasyonlar sayesinde kendi lehlerine avantaja çevirmişlerdi.¹⁶⁹

17. ve 18. yüzyıl boyunca Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nden kendi tüccarları için en düşük gümrük oranlarını elde edebilme yarışına girmişlerdi. İlk dönemlerde İngiliz tüccarları %5 veya %6 gümrük öderken, 17. yüzyılın başında bu oran %3'e kadar düştü. Bu durum diğer devletlerin de gümrük oranlarını düşürmek amacıyla Osmanlı Devletine baskı yapmalarına sebep olmuş ve neticede başarıya ulaşmışlardır. Kapitülasyonlar sayesinde yabancılar ekonomik muafiyetlere ek olarak kıymetli hukuki muafiyetlere de sahip oldular. Bu durumda yabancı tüccar ve tebaa kendi konsolosları tarafından uygulanan, kendi devletlerinin kanunları ile muhatap tutulmuşlardı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin, hukuki alanda da kendi sınırlarında yargılama egemenliğini kısıtlamıştır.¹⁷⁰

Yabancı devlet ve temsilcilerine verilen imtiyazlar adli konularda iki ayrı merci ortaya çıkarmıştır. Bunlardan ilki yabancılara ait hukuk sistemi ile konsolosluklarda, bir diğeri de Osmanlı hukuk sistemi ile Osmanlı mahkemelerinde geçerli olmuştur. Aynı uyruktan vatandaşların kendi aralarındaki meselelerde kendi yasalarına tabi olmaları ve kendi konsolosluk mahkemelerinde yargılanmaları gereği tüm Ahidnâmelerde yer almıştı. Bu bağlamda davalının ikametesi esas alınarak bağlı

¹⁶⁸ Bağış, s. 12.

¹⁶⁹ Robert Mantran, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri", *Belleten*, Cilt VII, Ağustos 1988, Sayı 203, TTK yayınları, Ankara, 1988, s. 685.

¹⁷⁰ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 187.

olduğu konsoloslukta davası görülürdü ve konsoloslar yargılama konusunda geniş yetkilere sahipti.

Prusyalı General Moltke, kapitülasyonlara dayanarak hukuki himayeleri istismar edenler hakkındaki fikirlerini mektuplarına şöyle aksettirmektedir. *“Türkiye’de yabancıların nüfuzları o kadar kuvvetlidir ki, bir Frenk bahis konusu olduğu zaman padişah payitahtına sahip değildir; çünkü bu Frenk, memleketinin kanunlarına tabi değildir, aksine kendi sefirinin himayesi altındadır. Hatta en ağır suçlarda bile suçlu sadece tevkif edilebilir; fakat cezalandırılmaz, ilk talepte elçiliğine teslim edilmesi lazımdır; aksi halde hükümet siyasi münasebetlerin kesilmesi, filolar ve bombardımanlarla tehdit edilir. Elçiliklerde ise mahkeme diye bir şey bulunmadığı için suçlunun memleketine iadesi ile iktifa edilir.”*¹⁷¹

Bu suiistimallerin gün geçtikçe artması karşısında Bâb-ı Âlî, 7 Temmuz 1867 tarihli muhtırasıyla İstanbul’daki elçiliklere bir protesto metni göndermiştir. Buna göre: *“Uygulama alanında kapitülasyon antlaşmalarına esasen haiz olmadıkları bir genişlik ve elastikiyet verildiği ve bu antlaşmalar ile bahs olunup zaten istisnai bir mahiyette bulunan imtiyazlar sanki kâfi değilmiş gibi bir de daimi bir müşkülata neden olan bazı suiistimaller meydana getirildiği malumdur. Kapitülasyonların Osmanlı memleketlerinde medeniyetin yavaş yavaş yayılmasına karşı ne derece büyük bir engel teşkil ettiğini defalarca ispat eyledik. Hükümetimiz, kapitülasyonlardan kaynaklanan sakıncalar yüzünden bir kat daha tehlikeli bir hal alan suiistimallerin devamına göz yumsa hem vazifesinde kusur, hem de şeref ve haysiyetini ihlal etmiş olur.”*¹⁷² Bu türden istismarların imtiyazlı devletler ve vatandaşları tarafından her fırsatta ticari olduğu kadar siyasi olarak da devam ettiğini tarih bize göstermiştir.

3.3. Osmanlı Gümrük Rejimi ve Organları

3.3.1. Osmanlı Gümrük Rejiminin İşleyişi

Eski Türkler ve Moğollarda *tamga* kelimesi gümrük vergisi anlamında kullanılır. Büyük Selçuklular döneminde Farsça *bâc* kelimesi gümrük vergisi yine aynı anlamda kullanılmaya başlanmış, daha sonra *meks* ve günümüzdeki

¹⁷¹ Moltke, s. 325.

¹⁷² Apaydın, s. 185; Acartürk ve Kılıç, s. 9.

kullanımıyla *gümrük* kelimesi kullanılır olmuştur. Günümüzde kullanılış şekliyle gümrük kelimesi Latince mübadele ve ticaret anlamına gelen *commercium* kelimesinden gelmektedir. Aynı zamanda ticari olan şeylerden alınan vergi anlamına gelir.¹⁷³ Osmanlı Devleti'nde karadan ve denizden taşınan iç gümrüklerde emtiadan, *âmediye*, *reftiye*, *masdariye*¹⁷⁴ adları altında gümrük resmi alınmıştır. Daha sonra isimleri değiştirilerek *ihracat*, *ithalat* ve *sarfıyat* resimleri olarak adlandırılmıştır. *Amediyye* bir yerden başka bir yere taşınan mallardan; *reftiye*, başka bir yere taşınarak, tüketilmeden başka diğer bir bölgeye aktarılan mallardan, *masdariye* de nakledilen bölgede tüketilen mallardan alınırdı. Sonradan uluslararası ticaretin gelişmesiyle *müruriye* (*bac-ı ubur*) resmi de bunlara dâhil edilmiştir. Buna göre; Başka ülkelere Osmanlı Devleti topraklarına gelerek tüketilmeden, transit ticaretle başka ülkelere gönderilmesi durumunda alınan vergidir.¹⁷⁵

Osmanlıda bir bölgede üretilerek tüketilen emtia ve erzaktan gümrük resmi alınmaz, ihtisap resmi ve kantar ücreti anlamına gelen *rüsumat-ı kadime-i belediye* alınırdı. Örneğin başka bir bölgeye gelen buğday ve arpadan *âmediye* ve bunları bölgeden çıkınca *reftiye* resmi alınır; fakat ihtisap resmi alınmazdı. İpek ve kozası gibi süs eşyası maddeleri ile kahve ve tütün, enfiye gibi keyif verici mamulattan gümrük resmi haricinde *mizan*, *ruhsatiye* ve *imaliye* adıyla vergiler alınırdı.¹⁷⁶

Osmanlı gümrüklerindeki kayıtlar son derece dikkatle ve düzenli şekilde tutulmuştur. Osmanlı iktisat tarihi açısından oldukça önemli bilgiler barındıran bu defterlerde icmal ve hülasalar da aynı dikkatle işlenmiştir. Bu kayıtlar ile Osmanlı Devleti'ndeki gümrüklerin ticaret hacimleri, hakkında resmi kayıtları da elde

¹⁷³ Atan, s. 115; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, (Yayına Hazırlayan: İsmet Parmaksızoglu), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968, s. 39; Meks (çoğulu mekûs) Arabistan'da İslamiyet öncesi ve sonrasında gümrük vergisi anlamında kullanılam bir kelimedir. Ayrıca, liman vergisi, esir veya Pazar vergisi anlamı da vardır. Atan, s. 68.

¹⁷⁴ Uygulanması XVIII. Yüzyılda Batılı devletlere verilen kapitülasyonlar ile kalkmıştır. Saim Çağrı Kocakaplan, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2017, s. 128.

¹⁷⁵ Hançerlioğlu, "Bâc", s. 186; Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara: TTK, 1989, s. 191, Ayrıca Bâc vergisi kanunnamelerde alım-satım vergisi olarak da kullanılmaktadır. Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul: Şamil Yayınları, 1977, s. 47; Tabakoğlu, s. 258, 259; Stanford J. Shaw ve Shaw s. 138; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 250; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 40, 41; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri Sözlüğü*, C.3, "Reftiye", İstanbul: MEB yayınları, 1993, s. 22.

¹⁷⁶ Karamursal, s. 193, 194.

edebilmekteyiz.¹⁷⁷ Önceleri Osmanlı Devleti'nin iç ve dış gümrüklerindeki vergi tespitinde temel alınan esas malın cinsi veya menşei değil, ürünleri getiren tüccarların dinleri ve bağlı oldukları devletlerdi. Buna göre gümrük vergisini en düşük verenler %3 oranı ile Müslümanlardı. Osmanlı tebaası zımmiler %4 ve harbî statüsündeki gayrimüslimler %5 gümrük vergisi öderlerdi. Malın kıymeti üzerinden (ad valorem) tahsil edilen bu vergi oranlarına 16. yüzyıl sonlarında %1 oranında *zarar-ı kasabiyye* vergisi de eklenmişti. Bu vergi devletin maaşlı askerlerine sağlamak zorunda olduğu koyun etinde meydana gelen fiyat artışlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkarılmıştı.¹⁷⁸

Tüm Ahidnâmelerde Osmanlı sınırlarına giren tüccarlar tarafından ödenmesi istenen gümrük vergisi bellidir. İlk ahidnâmelerde *âdet ve kanun üzere* vergi alınacağı belirtilirken sonradan alınan vergi oranları daha açık bir ifade ile yüzde olarak belirtilmiştir. Anadolu Selçuklular devrinde Venediklilere verilen ahidnâmede gümrük oranı %2 hesap edilirken, Fatih devri ile bu oran önce %4 sonra %5'e çıkarılmıştır. Bu vergiler ülkenin farklı yerlerinde farklı oranlarda alınabiliyordu. Antlaşmalar dâhilinde İngilizler gümrük resmini %3 oranına çekmeyi başaran ilk millettir. 16. yüzyılda aldıkları berat sayesinde Halep ve Mısır'da başlayan bu uygulama neticesinde %5 gümrük ödeyen diğer milletler de İngiliz bayrağı altında ticaret yapmaya başlamışlardı. 1612'de Hollanda, 1616'da Avusturya, 1673'de Fransa'ya verilen ahidnâmelerde bu oran %3 olarak düzenlenmiştir. 18. yüzyılda diğer Avrupa devletleri imtiyazlı devletler statüsü aldıkça aynı gümrük resmi ödeme hakkına erişebilmişlerdir.¹⁷⁹

Gümrük resmi sık sık tüccar ve gümrükçüler arasında tartışmaya neden olan bir sistemle, malın gümrüğe girdiği anda kıymetinin tespiti usulü ile belirlenirdi. 18. yüzyıldan itibaren ise gümrük resimleri belirli bir tarihte tespit edilen tarife kayıtları ile alınmaya başlandı.¹⁸⁰ Ticareti yapılan bir mal tarife defterinde yer almıyorsa malın rayiç fiyatına kapitülasyonlar gereği %3 gümrük uygulanırdı. Zamanla fiyatların değişmesi *tarife-i cedût* adıyla yeni tarifeleri beraberinde getirirdi.¹⁸¹ Nitekim Evâhir-i Zilkade 1223 (Aralık 1808) tarihli Halep mollâsına gönderilen

¹⁷⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", ed.: Halil İnalcık, Nejat Göyünç, Heathy W. Lowry, *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul, 1980, s. 227.

¹⁷⁸ Kocakaplan, s. 119.

¹⁷⁹ Kütükoğlu, "Ahidnâme", s. 536-539; Bağış, s. 6.

¹⁸⁰ Mübahat Kütükoğlu, "Gümrük", *TDVİA*, XIV; İstanbul, 1996, s. 263.

¹⁸¹ Kocakaplan, s. 119.

hükümde Prusya tüccarlarının getirip götördükleri malların vergilerini “*ahidnâme-i hümayûn ve tarife-i cedide mücebince*” ödemeleri gerekliliği üzerinde durulmuştur.¹⁸²

Gümrüklere gelen mallar miktarı, kıymeti, cinsi, evsafı ve menşeinin tespiti için detaylı muayeneden geçirilirdi. Bu muayene sırasında ülkeye girişi veya çıkışı yasak olan *memnu meta* da tespit edilirdi. Hızlıca gerçekleşen muayene sırasında malların zarar görmesini önlemek için ise ya muayene sırasında satış yapılır ya da mallar sepetlere koyularak zarar görmesi engellenirdi.¹⁸³ Son olarak muayenesi yapılan mamulat, dokuma, altın, gümüş, bakır gibi eşyalar veya kaplar gümrük memurlarınca ayarları (kıymetleri değerince) belirlenip damgalanır, vergi mükellefine gerekli evrakları veya makbuzlar teslim edilir, gümrük defterine kaydedilirdi.¹⁸⁴

Arşivlerde bulunan mühimme defterlerinde kayıtlı memnu meta kapsamına giren ürünler oldukça fazladır. Başta halkın ve ordunun birinci derecede ihtiyaçları için önem arz eden barut, at, koyun, silah, gülle balmumu gibi ürünlere ek olarak¹⁸⁵ hububat, pamuk, pamuk ipliği, gön, sahtiyan gibi sanayi ürünleri, dönemlerine göre ihracı yasak ürünler, memnu meta sınıfına girmiştir. İhraç edilen malların yasaklanması uygulamasının Ahidnâmelere eklenen bazı maddelerle yumuşatıldığı da olurdu. Örneğin 1569 Ahidnâmesinde Fransızlara pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan ihracı serbest bırakılmış; fakat ülkede ihtiyaç artınca yine mallar memnu meta statüsüne alınmışlardı.¹⁸⁶ Yine Fransa’ya verilen 1740 tarihli Ahidnâmede önceden ihracı yasak olan pamuk, gön, pamuk ipliği, balmumu gibi ürünlerin çıkış yasağının kaldırıldığı ifade edilmiş ve bolluk zamanında yılda bir iki kez, iki üç gemi dolusu meyve, incir, kuru yemiş gibi ürünleri alabilme hakları olduğu belirtilmişti.¹⁸⁷ Ayrıca

¹⁸² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 866.

¹⁸³ Atan, s. 75, 76; BOA, A.MKT.MHM. 267/56, (M. 28 Haziran 1863/ 11 Muharrem 1280)

¹⁸⁴ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 114; Gümrüklere gelen malların aranma ve kontrol işleri çoğunlukla *mubassır* adı verilen görevliler tarafından yapılırdı. Malların vergilerinin tespiti için *kantarçılar* tartım işlerinde görevlendirilirdi. Saklama işlemlerini ise *ambarçılar* üstlenirdi. Kocakaplan, s. 101-103.

¹⁸⁵ Mum üretiminde kullanılan ve İstanbul gibi büyük şehirler için oldukça büyük önemi olan balmumunun *küffara verilmesi* yasak edilmiştir. Üretilen balmumu İstanbul’daki 100 kişinin çalıştığı mum fabrikası gibi fabrikalara verilmek zorundaydı. Zeki Arıkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, *Prof Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, Edebiyat Fakültesi Basımevi*, İstanbul, 1991, s. 283, 299, 300; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985, s. 236.

¹⁸⁶ Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, s. 330.

¹⁸⁷ Arıkan, s. 301.

bolluk zamanlarında *munzam resmi* ile ek vergi koyularak geçici olarak yasağın kalkması, ekonomik daralma ve ciddi üretim düşüklüğü yaşanan dönemlerde eski yasakları beraberinde getirirdi.¹⁸⁸

Buna örnek olarak Evâsıt-ı muharrem 1227 (Şubat 1812) Lefkoşa naibine yazılan hükümde adı geçen tacirin Prusya'dan getirdiği emtia ve eşya ile İslam Ülkeleri'nden alıp Prusya ve Avrupa'ya götürdüğü *gayri memnu* malların Ahidnâme hükümlerine göre vergilendirilmesi hükümde emredilmiştir.¹⁸⁹

Memnu meta kavramı 1838 antlaşması ile önce İngilizlerle sonrada Fransız ve diğer ahidnâmeli devletlerle yapılan antlaşmalar doğrultusunda tarihe karışmış ve yabancı tüccarların Osmanlı ülkesindeki tarım ve sanayi ürünlerinden olan tüm ürünlerin ve eşyaların istisnasız alınıp satılmasının önü açılmıştır.¹⁹⁰

Bu duruma şu örneği gösterebiliriz; Evâhir-i Safer 1261 (Şubat 1841) tarihli hükümde Prusya tüccarından Fide adlı şahıs İstanbul üzerinden Beriyetüşşam, Halep, Şam-ı Şerif ve Bağdat'a yapacağı seyahat sırasında Osmanlı memleketlerine ithalat yapmak ve ülkeden ihracat yapmak istediğini beyan etmiştir. Tüccarın ülkedeki yer üstü kaynakları ve sanayi ürünlerinden istediği ürünü alıp satabileceği, "*memâlik-i mahrûsemîn hasılat-ı arziyye ve sînâiyesinden olan kafe-i emti'a ve esbâbı bilâ istisna mübâyaa ve iştirâ eylemeleri*" ifadesiyle sabit kılınmıştır.¹⁹¹ Böylece imtiyazlı ülke vatandaşları Osmanlı memleketlerinden tek el ürünlerini dahi alıp satabilmişlerdi.

Özellikle Mehmet Ali Paşa'nın Mısır bütçesini güçlendirme amacıyla koyduğu tekeller İngiltere'nin ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını zedelemişti. Mısır ordularının Osmanlı Devletini tehdit etmesi sonrasında Hünkâr İskeleyi Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmanın Rus nüfuzunu arttırması İngiltere'yi rahatsız etmiş ve Doğu Akdeniz'de çıkarları zedelenen İngiltere yardım etme bahanesi ile devreye girerek 16 Ağustos 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişti.¹⁹² Antlaşmaya göre önceden verilmiş olan imtiyazlar

¹⁸⁸ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 275.

¹⁸⁹ "...Prusya deryalarından getirdiği emti'a ve eşyanın ve gayri memnû memâlik-i İslamiyye'den alup Prusya ve sair memâlik-i Efrençiy'eye irsâl eylediği emti'a ve eşyanın ber-müceb-i ahidâme i hümayûn icâb eden resm-i gümrüğü..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 883.

¹⁹⁰ Arıkan, s. 302.

¹⁹¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1059.

¹⁹² Acartürk ve Kılıç, s. 10, 11.

devam etmiş, bu antlaşma ile verilen yeni imtiyazlar öncekilere eklenmiştir. Böylelikle İngiltere, Osmanlı ülkesindeki tarım ve sanayi ürünlerini serbestçe alıp satabilme duruma gelmiş ve Osmanlı Devleti, iç ticarete uyguladığı her türlü tekeli ve ihracat yasaklarını kaldırmayı taahhüt etmiştir. Antlaşmaya katılım her devlet için açık hale getirildiğinden, 25 Kasım 1838 tarihinde Fransa, 1839 yılında Hansa Birliği (Lubleck, Bremen, Hamburg) ve Sardunya Krallığı; 1840 yılında İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, Bavyera, Saksonya, Baden, Grand Dukalığı, Nassau Birliği, Frankfurt, Hasen Elektörlüğü, Thuringen ve Wuntenburg'un dâhil olduğu, Alman Gümrük Birliği (Zolverein) Hükümetleri, Danimarka, Toscana Büyük Dukalığı, Sicilyateyn, 1843 yılında Portekiz, 1846 yılında Rusya¹⁹³, 20 Şubat 1840 tarihinde (H. 16.12.1255) Prusya Devleti¹⁹⁴ ve yine Prusya Devleti'ne bağlı dükalık ve krallıklar da aynı şartlarla antlaşmaya dâhil olmuştur.¹⁹⁵

1838 ve sonrasında yapılan antlaşmaların Osmanlı ekonomik çıkarlarına aykırı olduğu fikirleri yoğunluk kazanmaya başladığı için, 1861 yılından itibaren yapılan antlaşmalarda gümrük oranları Osmanlı devlet adamları tarafından daha titizlikle belirlenmiştir.¹⁹⁶

Bu gümrük oranları 1861-1862 yılına kadar kullanıldı. Devletlerle 14, 21 ve 28 yıllık dönemler için imzalanan toplamda 13 adet antlaşma, 1. Dünya savaşına kadar Batılı ülkelerle yapılan ticarete geçerli oldu. Antlaşmalar, 1861 yılında İngiltere, Belçika, Fransa, İtalya ve 1862 yılında, Alman Gümrük Birliği, Danimarka, Hansa kentleriyle, Hollanda, Rusya, İsveç-Norveç, Amerika Birleşik Devletleri, İzlanda ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile imzalandı.¹⁹⁷ Antlaşmalar da 1838 Antlaşması hükümlerinin muhafaza edilmesiyle 1889 yılına kadar yürürlükte kaldı.¹⁹⁸ 1889 sonrasında yeni kurulan Almanya başta olmak üzere diğer devletlerle yapılan ticaret antlaşmaları da aynı mahiyette olmuştur.¹⁹⁹

¹⁹³ Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004, s. 39; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları, 2008, s. 53-55; HAT 1626/42, (4 Mart 1840/29 Zilhicce 1255)

¹⁹⁴ BOA, İ.HR, 3/105.

¹⁹⁵ BOA, A.DVN.MHM. 1/3.

¹⁹⁶ Rıfat Önsoy, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s. 260.

¹⁹⁷ Eldem, s. 253; Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, s. 71.

¹⁹⁸ Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat, 1981, s. 30.

¹⁹⁹ Önder Deniz, Hüseyin Vehbi İmamoğlu, "Osmanlı-Alman Ticari ilişkilerinin Niteliksel Analizi: 1890 Ticaret Antlaşmasının Öncesi ve Sonrası", *International Journal of Social Science* Doi number:

Antlaşmalarda öngörülen temel noktalar şöyledir.

- 1) Yabancı devletler, tuz, tütün, savaş silah, araç gereç ve mühimmatı haricinde tüm ürünlerde serbestçe ticaret yapabilmışlerdir.
- 2) Yabancıların kapitülasyon hakları tekrar onaylanmıştır.
- 3) Tüm ithal ve ihraç edilen malların beyan edilen kıymeti üzerine %8 ek gümrük vergisi koyulması onaylanıyor, ithal ürünlerde her yıl %1’lik oranın düşürülmesi kesinleştirilmişti.

1869 yılına gelindiğinde yapılan antlaşmalarla vergi %1’e indirilmiş, transit vergi oranları da %2’ye düşürülmüştü. Antlaşmalar 14 ve ya 21 yıllık periyotlarda yenilenebilir veya değiştirilebilir şekilde imzalanmıştı.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti gümrük vergileri konusunda daha dikkatli davranmaya, hatta devrin müttefiki Alman Devletine danışmaya karar verdi. Alman gümrük direktörü Bertram tarafından hazırlanan tasarıya göre, eski gümrük sisteminin değiştirilerek, malın cinsine ve kıymetine göre farklılaşmış tarife uygulamasına geçilme kararı alındı. Buna göre ülke menfaatleri için mamul mallara %12-20’lik bir tarife uygulanmış, ithal mallar üzerine ek vergiler getirilmiş, gümrük vergilerinin gümüş yerine altınla ödenmesi öngörülmüştü. Bu taslak İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupalı devletler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Uzun müzakerelerden sonra, 26 Ağustos 1890’da Bertram’ın önerilerinin pek çoğunun dâhil edildiği bir antlaşma Türk-Alman sözleşmesi halini aldı. Sözleşme ile Alman malları üzerinde farklı gümrük oranlarının koyulması ve Osmanlı’ya bazı mallar üzerinde tekel koyma hakkı verildi.

Bu sözleşme Almanların Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi nüfuzunu arttırma amacına yönelik bir jest olarak da algılanabilir; fakat sözleşmenin ilk maddesi Osmanlı Devleti’nin diğer devletlerle buna benzer sözleşmeler imzalaması gerektiğini ifade ediyordu. Bu nedenle sözleşmenin kazandırdığı haklar diğer devletler üzerine yıkılabiliyordu.²⁰⁰

<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2559>, Number: 30, (Winter I 2014), s. 347; BOA, Y.A.HUS, 223/47, 19 B 1306.

²⁰⁰ Eldem, s. 253; Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi*, s. 72, 73; Rıfat Önsöy, *Türk Alman İktisadi Münasebetleri*, İstanbul: Ünal Matbaası, 1982, s. 33; Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, s. 338.

3.3.2. Tanzimat Sonrası Osmanlı Gümrük Rejimi

Gümrük vergilendirme uygulamaları Tanzimat öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı dönemde incelenir. Tanzimat öncesindeki iç ve dış gümrük resimleri bazı bölgelerin coğrafi durumlarına, eski adetlerine, ticari konumlarına veya hususi hallerine göre farklı isimlerle anılırdı. Kimi yerde değerinin %3'ünden %5'ine kadar ve kimi yerlerde mallar için 1 kuruştan 10 kuruşa kadar vergi olarak alınırdı.²⁰¹

Gülhâne Hattı'nın metni vakit kaybetmeden 6 Aralık 1839 tarihinde padişah fermanı ile bütün eyalet valilerine gönderildi. Valilere de eyaletlerindeki tüm tebaaya ulaştırılması, uygulanması ve muhalif davrananların cezalandırılması emredildi.²⁰²

Prusya Ahkâm defterinde emirlerin Tanzimat usulleriyle ifa edilmesine dair ilk örnek; Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1256 (Temmuz 1840) tarihli 1046 numaralı hükümde yer alan “*Der-aliyyem lâıykasının icrasına ihtimam ve dikkat ve iktizâ eden me’kûlât ve meşrûbât vesâirin tanzimat-ı hayriyye usuliyle tatbikan...*” ifadelerinde bulunmaktadır.²⁰³ Ayrıca Evâhir-i Cemâziyelevvel 1257 (Haziran 1841) tarihli hükümde geçen “*Tanzimat-ı Hayriyeleri edâ olunan mahallerin zabtiye ve maliye memurları dâme mecdühûm ve mefahir-i kuzzat ve hükkam ve ma’denü’l-fazl ve’l hükkâm vel kalam mahalli mezkûre nâib ve müftileriyle henüz daire-i tanzimata dâhil olmayan kazâların kuzzat ve nüvvâbı...*” cümlesi, fermana dair emirlerin önceden adı geçen bölge yöneticilerine gönderildiğini ifade etmektedir. Burada henüz tanzimat emirlerine tabi olmayan görevlilere de ayrıca hatırlatma yapılmıştır.²⁰⁴

Tanzimat sonrası gümrükleri 1840 yılında kurularak genel idaresi maliye hazinesine aktarıldı. Bu tarihe kadar geçerli olan vâhid usulleri ile vergi toplama ve ithalât usulleri kaldırıldı.²⁰⁵ 1860 yılına doğru gümrüklerde daha korumacı düşünceler ortaya çıktı. Dönemin Osmanlı Devleti'nin Londra elçisi Kostaki Bey'in (Muzurus Paşa) 19 Temmuz 1858 tarihli tavsiye yazısı sonrasında ihraç gümrükleri %12'den düşürülüp, ithal gümrükleri arttırılmıştı. 1861 Kanlıca ticaret muahedesi ile

²⁰¹ Karamursal, s. 193.

²⁰² A. D. Novıçev, “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları”, çev.: Darhan Hıdıralı, ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 364.

²⁰³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1046.

²⁰⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1028; Arşiv belgelerinde geçen Tanzimat-ı Hayriye tabiri Gülhane Hattı'nın ilanından önce de kullanıldığı görülmektedir. Sultan II. Mahmut'un Meclis-i Ahkam- Adliye ve Dâr-ı Şura'nın kurulması hakkındaki hatta bulunan, “hemen Tanzimat-ı Hayriyye mübaşeret kılınması” ifadesi buna örnek olarak gösterilebilir, Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, s. 191.

²⁰⁵ Karamursal, s. 194.

de gümrüklerde kısmen himaye sistemine gidilmiş oldu, %3 olan ithalat resmi %8'e yükseltilmiştir. İhraç malları için ilk yıl %8 kabul edilen resm (vergi) oranı her yıl %1 oranında indirilerek %1'e düşürülmüştür.²⁰⁶ 1838 sözleşmesini kendi çıkarları için tadil etme fırsatı kollayan Avrupalı devletler Lübnan'da çıkan siyasi bunalımı fırsat olarak görmüşlerdi. 1860-1861 yıllarında verilen son tavizler ithalattan temin ettikleri hammaddeyi ülkelere daha uygun fiyatla taşıyabilmişlerdi.²⁰⁷

Tanzimat'ın ilanı ve sonrasında eyaletlere bildirilmesi sürecinde Osmanlı yönetimi bütün toprakları üzerinde ortaya çıkan üç düzenle II. Meşrutiyet devrine kadar meşgul olmak zorunda kalmıştır. Buna göre:

1. Eski düzen;
2. Tanzimat düzeni;
3. Aynı bölgede hem eski hem de Tanzimat düzeni uygulamaları.²⁰⁸

Defterde, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1256, Evâhir-i Cemâziyelevvel 1257 (Temmuz 1840-Haziran 1841) Tarihli hükümlerde geçen “....re's-i hududa varub gelince esnâ-yı râhta tanzimat-ı hayriyyeleri icra olunan mahallerin...” ve “henüz andan tanzimata dâhil olmayan kazâların kuzzat ve nüvvâbı...” cümleleri Tanzimat'a geçişin kimi yerlerde daha ağırdan alındığı veya sancılı olduğunu açıklar niteliktedir.²⁰⁹

3.4. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Osmanlı Mali Yapısına Tesiri

Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi, diğer bir ismi ile *Serbest Ticaret Antlaşması*, Sanayi Devriminin Dünya ölçeğinde meydana çıkardığı gerekli hukuki düzenlemelerden doğmuştur. Bu antlaşma ile Osmanlı pazarları ve hammaddeleri Avrupa'nın çıkarları doğrultusunda tekrar şekillenmiştir.²¹⁰

²⁰⁶ Önsoy, *Türk Alman İktisadi Münasebetleri*, s. 33; Karamursal, s. 193; Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri” s. 338; Stanford J. Shaw ve Shaw s. 139.

²⁰⁷ Acartürk ve Kılıç, s. 13; Tefik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s. 319.

²⁰⁸ Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, s. 243, 244.

²⁰⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1028, 1046.

²¹⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara: Yurt yayınları, 1984, s. 18, 19.

Osmanlı Devleti'nin yerli sanayisini ve tüccarını korumak için aldığı tedbirlerden özellikle yed-i vâhid uygulaması İngiltere'nin büyüyen sanayisi için en önemli engellerdendi.²¹¹ İngiltere bu ticari engelleri aşmak için öncelikle siyasi bir takım koşulları da oluşturma mecburiyetindeydi. Mısır Valisi'nin uzun yıllar süren isyanı devam ederken İngiltere de yapacağı yardımlara karşılık, Osmanlı Devleti'ni 1838 ticaret sözleşmesine ikna etti. Sözleşme hükümlerinin Mısır dâhil tüm Osmanlı memleketlerinde uygulanmasına karar verildi. Böylece, yed-i vâhid usulünü, dış ticareti devletleştirme temelinde kullanarak elde ettiği gelirle güçlü bir sanayi ve ordu kuran Mısır, Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğundan hareketle antlaşma hükümlerine uymak zorunda bırakıldı.²¹² Ticaret Sözleşmesi ile tekel uygulamasının kaldırılması sonrası, Mehmet Ali Paşa'nın idare usulleri de yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamış, İngiltere için siyasi ve ekonomik tehdit olmaktan çıkmıştı.²¹³

O yıllarda pek çok iç ve dış meseleyle uğraşmak zorunda olan Osmanlı Devleti, İngiltere ile yapılan ticaret antlaşmasının Mısır meselesinde bir Osmanlı İngiliz ittifakını sağlayacağını düşünmüştü. İngiltere'ye göre de Osmanlı ekonomisinin dış ekonomik münasebetlerinde yed-i vâhidin kaldırılıp serbest ticaret uygulamasının yolunu açmayı hedeflediği görülüyordu. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması öncesinde İngiltere'nin ekonomik politikalarına direnen bir takım Osmanlı bürokratları da mevcuttu; fakat bu itirazların ardında ekonomik kaygıların olduğunu gösteren ciddi deliller mevcut değildi.²¹⁴

Ahmet Lütfi Efendi de Tarih'inde Balta Limanı Ticaret Antlaşması'nda tekellerin kaldırılmasını şöyle yorumlamıştır: “Yed-i vâhid usulü kalktıysa da yerine ecnebi inhisarı geldi ki Memalik-i Mahrusa'da hürdefürüşluğa kadar ecnebler iştirak eyledi. Tebaanın elde edeceği esnaflığı ve ticareti refte refte çekip aldılar. Sanayi-i Dahiliye bütün bütün muattal oldu. Ve emtia-i Ecnebiye revaç bularak

²¹¹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 97, 98.

²¹² İbrahim Durhan, “1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları”, AÜEHFD, C. VI, Sa. 1-2, Ankara, s. 85.

²¹³ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, V, İstanbul: Emre Yayınları, 2002, s. 165; Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, s. 333.

²¹⁴ Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Ötüken yayınları, 2000, s. 201-203; Akşin, s. 5-12.

*nakdi mevcudumuz Avrupa'ya çekilip gitmeye başladı.” Daha sonradan bu fikirlere Ahmet Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa da katılmıştır.*²¹⁵

Defterde Evâhir-i Cemaziyel-evvel 1256 (20-30 Temmuz 1840) tarihli 1044 numaralı hükümde yeni belirlenen gümrük resmi oranları açıkça ifade edilmiştir. Buna göre İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti ile imzalamış olduğu yeni ticari muahedeye göre Prusya Krallığı'na tabi olanlara karşı da eski gümrük usullerinin terk edilmesi emredilir. Herhangi bir iskeleye indirilen malın kıymetinden %9 resim alınmış ve yine gemiye yüklendiğinde %3 ek resim alınmıştır. Ancak bir iskelede satın alınıp, bu iskeleye ulaşmasında âmediye resmi ödenmiş olan emtianın ihracında; yalnız %3 gümrük alınmıştır. %9 dâhili resme %2'lik ithal munzam (ek) resmi de eklenmiştir.²¹⁶

Sonraki devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid döneminde ithalatın artışını hatıralarında şu şekilde anlatıyor: *“Tanzimat'tan beri herşeyi Avrupa'dan getirir olmuştuk. Yerli tezgâhlar birer birer sönüyordu. Her tarafı Avrupa'dan gelen kumaşlar kaplamıştı. Kurulmuş birkaç fabrika bile kapanacak hale gelmişti. Günlük varidatı büyük devletlerle yaptığımız antlaşmalar yüzünden hiç mesabesine inmişti. Kendi yağımızla bile kavrulamıyorduk. Yol yoktu, Haberleşme güçleşmişti. Geniş imparatorluk toprakları neredeyse kaderine terk edilmişti.”*²¹⁷

1838 ticaret antlaşması Osmanlı ekonomik yapısını zedelemişse de bu dönemdeki mali çöküşün başlıca sebebi değildi. 1760-1840 yılları arasında yaşanan savaş ve ayaklanmalar devletin toprak ve para kayıpları yaşamasının yanı sıra verimli erkek nüfusun ticaret veya üretimle değil savaşla iştigal etmesine sebep olmuştu.

²¹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cilt 1-12, (Yayınla Hazırlayan: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s. 7-9; Sayar, s. 208.

²¹⁶ ...“*emti'a iştirâ eylediğinde ol emti'a üzre hiç resm nesne ve hiç resm ve nesne vermeksizin münâsib bir iskeleye indirmeye mezu olup emti'a-yı mezkûrenin ol iskeleye hin-i vusulünde her türlü rüsumat-ı sâireye arz olmak üzre kıymetinden yüzde dokuz ve ol emti'a iskeleden hin-i fûruhtunda kadîmi vech ile başkasıyla yüzde üç resm-i gümrüğü alınması ancak bir iskelede mübâyaa olup iskeleyi merkûmeye hin-i vusulünde resm-i amediyyesi edâ olunmuş olan emti'adan hin-i hurucundan yalnız resm-i olan yüzde üç resmi edâ olunması ve emti'a ve eşyaları memâlik-i mahrûsemîn bilâ istisna cemi-i mahallerinde kabul olunup...*”, “...eşya-yı merkûme liman-ı mezkûrda bey' u fûruht olunduğu veyahut liman-ı mezkûrdan memleketin dâhiline nakl kılıldığı halde eşya-yı merkûme için yüzde iki hesabı üzre bir resm munzam dahi tediye eylemeleri...” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1044 ve 1058

²¹⁷ Abdülhamid Osmanoğlu, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, (Yayına Hazırlayan: Asaf Atalay Yılmaz) Ankara: Alter yayınları, 2012, s. 65.

Devlet ise üretim açığından doğan finansman açığını kapatmak maksadıyla vergi gelirlerini arttırmaya yönelik düzenlemelere yönelmişti.²¹⁸

²¹⁸ Acartürk ve Kılıç, s. 15-16.

4. OSMANLI-PRUSYA TİCARİ MÜNASEBETLERİ VE İTTİFAK SİSTEMİ

4.1. İlk Münasebetler ve 1761 Ticaret Antlaşması'nın Hazırlıkları

1718 Pasarofça barış görüşmelerinin sağladığı ortamın devamında Prusya Kralı I. Frederik Wilhelm'e (1713-1740) Sadrazam Nişancı Mehmet Paşa tarafından dostluk sağlamayı amaçlayan bir mektup gönderilmiştir.

Osmanlı Arşivlerinde mevcut münasebetlere göre en eski belgeler, Prusya Kralı'nın 7 Eylül 1720 tarihinde Sultan III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'ya yazmış olduğu mektuplardır. 1740 senesine kadar küçük temaslar haricinde başka bir gelişme olmayan ilişkiler, 31 Mayıs 1740 tarihinde II. Frederik'in tahta çıkması ile önem kazanmıştır. Kralın özellikle Avusturya'ya karşı giriştiği mücadelede Osmanlı Devletini kendi safına çekmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Prusya kralı Joseph Seewald isimli bir elçiyi İstanbul'a gönderdiğine dair kesin olmayan bir bilgi de mevcuttur. Kralın sürdürmeye çalıştığı ilişkiler, 1755 yılında ilk Prusya elçisinin resmen Osmanlı topraklarına gönderilmesine kadar sürmüştür.²¹⁹

Osmanlı Prusya ittifakında başı çeken ilk elçi aslen Silezya asıllı olan Karl Adolf Rexin'dir. İstanbul'a elçi olarak tayin edilen Rexin, öncesinde Osmanlı Devleti'nde iki kez bulunmuştur. Bir kez Breslau'da bulunan bir tüccar namına İstanbul'da ticaret amacıyla bulunmuşken, ikinci gelişinde Avusturya süvari birliklerinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaşırken esir edilerek esir düşmüştür (1736-1739). 1740 yılında Silezya'nın Prusya topraklarına dâhil olması üzerine bir Prusyalı olarak tekrar Prusya hizmetinde çalışma imkânına sahip olmuştur.²²⁰

Sultan III. Osman'ın cülusu vesilesiyle bir tebrik name ile 19 Mart 1755'te gönderilen Rexin'in getirdiği 5 maddelik dostluk ve ittifak antlaşması teklifi,²²¹ Sadrazam Ali Paşa'ya iletilmişti; fakat Sultan III. Osman'ın tahta geçmesi sonrasında

²¹⁹ Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı*, s. 1-4.

²²⁰ Klaus Schwarz, "Brandenburg-Prusya'nın Türk ve Tatarlar ilk ilişkileri Üzerine", *Tarih ve Toplum Dergisi*, X, (55), İletişim yayınları, Ankara, 1988, s. 29.

²²¹ Baykal, s. 11; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V*, s. 620, 622; Unat, s. 113.

Paşa'nın bulunduğu mevkiden indirilmesi de Regin'in teklifinin bir süreliğine göz ardı edilmesinde etkili olmuştur.²²² Osmanlı Devleti ilk etapta Prusya ile hemen bir antlaşmaya yanaşmasa da aracı konumunda olan İsveç elçisi Celsing'e "*Prusya ile bir dostluk ve ticaret antlaşmasının gelecekte uygun bir zamanda yapılabileceği*" söylenmiş ve bunun üzerine Prusya elçisi Regin İstanbul'dan ayrılmıştır.²²³

Frederik, elçiyi bir ittifak arayışı için görevlendirirken, aynı zamanda o günkü Osmanlı siyasi ve askeri durumu hakkında bilgi toplamakla da görevlendirdi. Merak edilenler arasında Osmanlı Devleti'nin ordu ve donanma vaziyeti, yeniçeriler ve Tatarların İstanbul'daki nüfuzları ve Sultan ile devlet adamlarının Avrupa'da yaşanan gelişmelere olan ilgisi vardı. Bu kapsamda Regin, İstanbul'da ikamet eden Avrupa devletleri elçilerinin Saray üzerindeki tesiri ile Sarayın Prusya ile yapılan bir dostluk ve ticaret antlaşmasına yaklaşımını da rapor etmişti.²²⁴

4.2. 1761 Osmanlı Prusya Ticaret Antlaşması'nın Akdi

1756 yılında çıkan yedi yıl savaşlarına Fransız, Avusturya ve Rusya ittifakına karşı İngiltere ile ittifak yapan Prusya Kralı II. Frederik, 28 Eylül 1756'da Regin'i tekrar benzer bir ittifak antlaşması ile İstanbul'a yollayarak Osmanlı Devletini mutlaka kendi safında tutmak istemiştir. Ocak 1757'de sadrazamlığa getirilen Koca Ragıp Paşa ise Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini göz önüne alarak, Osmanlı Devleti'nin bir Avrupa savaşına katılmaması gerektiği fikrindeydi. 2 Nisan 1759 tarihinde Sadrazam tarafından bu kez gizli bir davetle kabul edilen Regin ile yapılan görüşmede, bir Osmanlı-Prusya ittifakının ancak İngiltere'nin katılması veya bu ittifakı garanti etmesiyle mümkün olacağını bildirmiştir. Prusya'nın asıl amacı, Osmanlı Devletini düşmanlarına karşı harekete geçirmektir ve ilk adımı bu ticaret antlaşması olmuştur.²²⁵

Prusya kralına sunulan antlaşmanın taslağı 9 Mart 1761 tarihinde Şeyhülislam tarafından da tekrar müzakere edilerek "*mevâdd-ı mezbûrede şer'i bir mahzur olmayub, aklen dahi mahzuru görülmemeğe musâfat-ı mezbûrenin bu veçhile*

²²² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl*, s. 234; Baykal, s. 11.

²²³ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V*, s. 622, 623.

²²⁴ Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 14; Unat, s. 113; Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, s. 7.

²²⁵ Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı*, s. 7-19; Baykal, s. 13; Kaşıkçı, s. 19.

akdinde beis olmadığı” konusunda karar kılınarak padişahın onayına sunulmuştur. Antlaşma, “*sâir ahidnâmeler misüllü iktizasına göre tafsîl ve mu’tad üzre karşılıklı temessük ahzı ile*” Prusya temsilcisine sunulmasına karar verilmiştir. Antlaşmada 7 Nisan 1740 tarihinde Sicilyateyn Kralı ile imza edilen ticaret ve dostluk antlaşmasının metni birebir kullanılmıştır. Müsvette de Sicilyateyn Kralı ve murahhaslarının adlarının üzerleri çizilerek Prusya Kralı ile murahhasının isimleri yazılmıştır. Aynı şekilde Osmanlı padişahının ismi de değiştirilmiştir. Sicilyateyn ile akt edilen antlaşma 21 maddelik olduğu için yine bunun üzerine çizgi çekilerek 18 maddesi aynen alınmıştır. Nihai metinde ise Danimarka ile akdedilen 4 Ekim 1756 tarihli ticaret antlaşması esas alınmıştır.²²⁶

18 Kasım 1860’da Prusya Kralına yollanan antlaşma metni, 22 Mart 1761 de mübadele edilmiş ve 30 Temmuz 1761’de Kral, 27 Temmuzda da Sultan III. Mustafa tarafından tasdik edilmiştir. Antlaşmanın yürürlüğe girmesi ile Osmanlı-Prusya Devletleri arasındaki ticari ilişkiler ahidnâme hükümleri doğrultusunda resmen başlamıştır.²²⁷

Antlaşma sonrasında II. Frederik, askeri sahada kalıcı bir barış sağlamak için Bâb-ı âlî’nin hemen yardımına ihtiyaç duydu ve Regin’i antlaşmanın şartlarını daha ileriye götürmek için değeri 20 bin akçe değerinde tahmin edilen hediyelerle padişaha gönderdi. Gelişmeleri memnuniyetle takip eden Koca Ragıp Paşa da Avusturya ile yapılan ebedi barışı bozmaya ve kuzeyde Prusya yardımıyla sıkıştırmayı düşündü. Hatta gizli görüşmelerde Regin’e, bir sefer halinde destek alacaklarına dair kesin vaatlerde bile bulundu. Fakat gelişmeleri büyük mutlulukla karşılayan II. Frederik’in hayalleri kısa sürede sükûta uğramıştı. Haziran ayında Çar III. Pedro ile yaptığı barış Divân-ı Hümâyûn’da pek olumlu karşılanmadı. Hatta Divan’daki Prusya aleyhtarı olan zevat, Kralın Rusya ile yaptığı ittifakı dayanak göstererek koruma ve savunma antlaşmasını da engellemeye çalıştı. Prusya-Rusya ittifakının Lehistan için getireceği tehlikelerin göz önüne serildiği Divân-ı Hümâyûnda, Prusya taraftarı olan sadrazam ve Şeyhülislam bile ses çıkaramadı ve

²²⁶ Beydilli, *Büyük Frederik ve Osmanlılar*, s. 58, 59; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl*, s. 234, 583; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V*, s. 623-625.

²²⁷ Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar ve Lozan Muahedesi 1300-1920*, İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934; Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı*, s. 8-10; Önsoy, *Türk Alman İktisadi Münasebetleri*, s. 5; s. 99; Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V*, s. 625; Dietrich, s. 65.

14 Ekim 1762 tarihinde Prusya ile kurulması düşünülen ittifak kesin olarak reddedildi.²²⁸

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşmaya başlayan Osmanlı-Prusya ilişkileri, bu yoğunluğunu III. Selim dönemine kadar korumuştur. II. Frederik devrinde (1740-1786) Avusturya ve Rusya ile mücadele halinde olan Prusya, arka planda bu devletlere karşı müttefik olarak Osmanlı Devletini seçmiştir. Bu ittifak neticesinde 1761 Dostluk ve Ticaret Antlaşması ve 1790 yılında Tecâvüzi ve Tedâfüi İttifak Antlaşması bu ilişkilerin sağlam temellere oturmasını sağlamıştır.²²⁹

4.3. 1761 Ticaret Antlaşmasının Esasları

Esasen 8 madde ihtiva eden ve diğer dost ülkelerden Napoli, İsveç ve Danimarka'ya tanınan ayrıcalıkların aynılarını içeren metnin maddeleri şöyledir.

Birinci maddede Prusya kralı ve Bâb-ı âli arasında bu tarihten itibaren kalıcı barış ve dürüstlük üzerine kurulu karşılıklı dostluk hâkim olmuştur ve bu amaçla Prusya tebaasına Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptıkları ticaret ve denizcilikte diğer dost devletlere sağlanan imtiyazlardan yararlanmışlardır. Onlara ait olan malların giriş ve çıkış gümrükleri diğer devletlerde olduğu gibi %3 olarak belirlendi.

İkinci madde de yine kasabiyye vergisinin kaldırılması da bu konuda sağlanması düşünülen kolaylıklara eklendi.

Üçüncü maddede Prusya ve Osmanlı gemileri seyir halinde birbirlerini selamlamalı ve Prusya gemileri askeri malzemeler, araç gereç ve askeri birlikleri taşımak zorunda kalmamalıdır.

Dördüncü maddede ise Prusya'nın Osmanlı Devleti'ndeki elçisinin hak ve imtiyazları ve Prusya Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki tüm duraklarda diğer dost devletlerde olduğu gibi konsolos, konsolos yardımcısı ve tercüman bulundurma hakkına sahip olacağı ifade edilmiştir.

²²⁸ Selahaddin Tansel, "Osmanlı Prusya Münasebetleri Hakkında", *Belleten*, X. (XXXVIII) Ankara: TTK yayınları, 1946, s. 276-282, 285, Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V*, s. 627, 628; Koloğlu, s. 68.

²²⁹ Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı*, s. IX.

Beşinci ve altıncı maddelerde Prusyalılarla yaşanması muhtemel olan hukuki anlaşmazlıklar ve miras gibi meselelerde takınılan tutum diğer dost devletlere verilen haklarla eşit seviyeye getirildi.

Yedinci madde Osmanlı vatandaşlarına Prusya topraklarında eşit haklar vadederken, Sekizinci madde her iki tarafa gerekli görüldüğünde antlaşmaya maddeler eklenmesini uygun görülmüştür.²³⁰

Ahidnâme temelinde yazılan Prusya Ahkâm Defterinin pek çok hükmünde sözü edilen ticaret antlaşmasının maddeleri sık sık hatırlatılarak, bölgesel görevlilere antlaşma maddelerine uyulması konusunda emirler gönderilmiştir. Kimi hükümlerde Cezayir Garb Beylerbeyliği gibi Müslüman korsanların bulunduğu bölgelerde meydana gelen veya gelebilmesi muhtemel ihlallere karşı, antlaşma metni bütünüyle gönderilmiştir. Evâsıt-ı Safer 1233 (Aralık 1817) tarihli Cezâyir-i Garb Beylerbeyine yazılan 912 numaralı hükümde 1761 ticaret antlaşmasının şartları hatırlatılarak Prusyalı tüccar ve görevliler ile ona tabi olanlara karşı gösterilmesi gereken ihtimam üzerinde ciddiyetle durulmuştur.²³¹

Evâil-i receb 1223 (Ağustos 1808) tarihli 867 numaralı hükümde %3 gümrük resminin uygulanacağı ve fazlasının alınmaması gerektirği Kıbrıs adası ve yol üzerindeki görevlilere tembih edilmiştir. “*Prusya tüccârı ve onlara tâbi olanlar getirüp götürdükleri emti‘a ve eşyaları için dost olanlar misüllü yüzde üç resm gümrüğü olan nükûddan edâ eyledikten sonra ziyâdesine talep olunmaya..*”²³²

Evâsıt-ı safer 1226 tarihli 880 numaralı Mihaliç nâibine yazılan hükümde yine diğer dost devletlere uygulandığı üzre %3 gümrük bedeli talep edildiği

²³⁰ “*Prusya tüccarı ve onlara bağlı olanlar sair tüccar gibi yüzde üç gümrük vergisi ödemleri halinde ayrıca emtia vergisi alınmamalıdır. İki devlet savaş gemileri karşılaştıklarında, sair devlet gemileri gibi selamlaşmalı, Prusya gemileri asker, cephe ve mühimmat taşımaya zorlanılmamalı, ücret ile tutulduklarında cari olan muamele yapılmalıdır. Dersaadet’de mukim Prusya elçisine sair devlet elçileri gibi serbestîye ve muafiyet cari ola ve Memalik-i Muhrusa’da hangi iskele, liman ve adada diğer devletlere ait konsolos ve vekilleri ile tercüman varsa Prusya’da aynı haklardan yararlanmalıdır. Prusyalıların kendi aralarındaki anlaşmazlıkları elçi ve konsoloslar tarafından görülmelidir. Devlet-i Aliyye reayasıyla Prusyalılar arasında ki anlaşmazlıklarda elçileri, konsolos veya tercümanlar vasıtasıyla dava görülmeli bunlardan biri olmadıkça cevap vermeye zorlanmamalıdır. Prusya veya Devlet-i Aliyye’li bir ferdi savaş askeri olmadıkça esir alınmamalı yanlışlık ile tutuklanır ise derhal serbest bırakılmalıdır. Prusya tebe’asından Memalik-i Muhrusa sınırları içinde biri ölecek olursa vereseşi elçi, konsolos ve şerikine verilmelidir” Ahmet Câvid, s. 30; Zinkeisen, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V, s. 625.*

²³¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 912.

²³² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm : 867.

anlaşılmıştır. Yine başka türlü vergilerin alınmaması gerektiği de Ahidnâme'ye dayanılarak yasak edilmiştir.²³³

4.4. Osmanlı Devleti ve Prusya Krallığı Arasında Tanzim Edilen 1840 ve 1862 Tarihli Tarife Defterleri

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda karayolu taşımacılığı büyük oranda at ve deve sırtında yapılıyordu. Bu tür taşıma yöntemi çağdaşlarının kullanmaya başladıkları demiryolu taşımacılığına göre 7, nehir ve deniz yolu taşımacılığına göre 24 kat pahalıya mal oluyordu. Pamuk gibi kıymetli bir hammaddenin 500 km'lik (100 saatlik) bir yolu kat etmesi bu yöntem ile ürünün satış fiyatına ulaşıyordu. Bu durum hububat ürünlerinde ancak ürünün nakliye fiyatını karşılayacak kadar masrafa sebep oluyordu. At ve öküz arabaları bu maliyeti düşüren araçlar olsa da arabaların işleyebileceği yollar son derece yetersizdi.²³⁴

Yüzyıllardır sürüp giden bu düzen 19. yüzyıl ortalarından itibaren yeniden şekillenmeye başladı. 1838 tarihli Baltalimanı sözleşmesi sonrasında diğer devletlerle yapılan ticaret antlaşmalarının etkisi ve uluslararası taşıma yöntemlerinde buhar gücünün gemilerde kullanılmaya başlanması, nakliye kapasitesini olduğu kadar mevcut antlaşmaların hayata geçirilmesini de hızlandırdı. Bu yüzyılda Osmanlı sınırları daralırken, ticaret hacmi artarak genişledi. 1830-1911 yılları arasında Osmanlı ihracatı 6.8, ithalat oranı ise 9.8 kat arttı. 1840-1913 yılları arasında kapsayan dönemde ihracat rakamları 10 kat artarken ithalat oranı 12 kat arttı. Bu gelişmeler Avrupalı ticaret merkezleri ile iletişimi hızlandırırken, kredi ve sigorta ihtiyacı gibi yenilikleri de ortaya çıkardı.²³⁵

İthalatın bu denli artmasının başlıca sebebi, ülke içi ulaşım ağının yetersizliğidir. Örneğin tarıma dayalı olan devletin 19. yüzyılın sonlarından itibaren

²³³ “Prusyalı tüccarlara tabi olanlar, getirip götürdükleri emti'a ve eşya için sâir dost olanlar misillü yüzde üç resm-i gümrüğü cârî olan nüküddan edâ eylediklerinden sonra ziyâdesine taleb olunca ve resm-i gümrüğü edâ olunmuş eşya-yı devletü aliyyenin âher liman ve iskelelerine nakl eylediklerinde mamûl bi edâ tezkeresine itibâr olunup tekrar gümrük talep eylemiyeler, gümrük ve gümrüğe müteallık muamelata aheri dahi sâir dost olan hakkında olduğu gibi Prusyalıya dahi câiz olan ve Prusyalı'dan ve onlara tâbi oldukları resm-i kasâbiye nâmıyla akçe taleb olunmaya deyü Prusyalıya i'tâ olunan ahidnâme-i hümayûnda münderic olduğuna binâen...”BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 880.

²³⁴ Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, s. 79, 80.

²³⁵ Murat Baskıcı, “Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920)”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 64-1, Ankara, 2014, s. 40.

temel tarım ürünlerinden olan buğday, pirinç hatta unu bile ithal eder hale gelmesi bununla bağlantılıdır. Deniz yoluyla Rusya ve Balkanlardan gelen bu ürünler, İç Anadolu'dan gelenlerden daha ucuz ve hızlı bir şekilde İstanbul'a ulaşabilmiştir.²³⁶

²³⁶ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 104.

ÇİZELGE 3. 1830–1892 Osmanlı Devleti’nin İhracat Oranları ve Ülkelere Göre Dağılımı²³⁷

İHRACAT	Milyon Sterlin	İngiltere (%)	Fransa (%)	Almanya (%)	Avusturya (%)	Rusya (%)
1830–32	4	13	14	2	31	13
1840–42	5	20	17	2	29	10
1850–52	6	20	16	1	28	8
1860–62	12	24	30	1	17	10
1870–72	19	27	25	0	14	15
1880–82	15	24	28	1	6	14
1890–92	18	26	25	4	6	4

Belirtilen tarihler arasında Osmanlı Devleti’nin Avrupalı devletler ve (büyük çoğunluğu Prusya olmak üzere) Alman gümrük birliği (Zolverein) ile yaptığı ithalat ve ihracat oranları görülmektedir. İhracatta İngiliz ve Fransız hâkimiyeti 1890’lı yıllarda hala sürerken Almanya da oranı iki katına çıkarmayı başarmıştır. Avusturya ve Rusya ile yapılan ticaretin ne denli gerilediği de aşikârdır.

ÇİZELGE 4. 1830–1892 Osmanlı İthalat Oranları ve Ülkelere Göre Dağılımı²³⁸

İTHALAT	Milyon Sterlin	İngiltere (%)	Fransa (%)	Almanya (%)	Avusturya (%)	Rusya (%)
1830–32	4	19	10	3	17	31
1840–42	6	29	9	5	22	17
1850–52	10	26	9	10	26	14
1860–62	13	27	12	10	17	12
1870–72	22	32	12	14	13	9
1880–82	15	45	12	2	12	10
1890–92	19	36	12	10	10	10

²³⁷ Burcu Kılınç Savrul, Hasan Alp Özel, Cüneyt Kılıç, “Osmanlı’nın Son Döneminden Günümüze Türkiye’de Dış Ticaretin Gelişimi”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* (8:1), Çanakkale, 2013, s. 58.

²³⁸ Savrul, vd., s. 59

İthalat rakamlarında ise durum bir miktar değişiklik gösterir. İngiltere ithalatın yoğun olarak yapıldığı başlıca ülke olurken, ülkeye giren Alman ürünlerinin oranı %3'ten %10'a kadar yükselmiştir. Avusturya ve Rus mallarının ülkeye girişi de yine ihracatta olduğu gibi azalmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı piyasası, Avrupalı tüccarlar için daha fazla önem arz etmeye başladı. Pastadan pay kapmak isteyen Avrupalı tüccarlar piyasaya hâkim olmak için eski veya yeni, her türlü ticari yöntemi daha sık denemeye başladılar. Ucuz ürünleri taksitli pazarlamak, aracısız ticaret yapmak veya yerli tüccarlar ile ortaklık kurmak, yerli tüccarlara kredi imkânı sunmak, her şey dâhil mal teslimi yapmak, seyyar acenteler teşkil etmek ve devrin ticaret dili olan Fransızca'yı kullanmak gibi yöntemler piyasaya yerleşme çabalarından birkaçıydı. Bu şekilde pek çok devlet tüccarı, Osmanlı ülkesinde İngiltere'den daha başarılı olmuştu.²³⁹

Günümüzde dahi birçok ülke gümrüğünde uygulanan *gümrük tarife defterleri*, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyıl ortalarından itibaren kullanılmaya başlandı. Bu tarife defterleri yabancı devletlere verilen imtiyazları ihtiva eden Ahidnâmelerin hazırlanması sonrasında daha detaylı olarak düzenlendi.²⁴⁰

1839 yılına kadar on dört yılda bir güncellenen tarife defterleri, Baltalimanı sözleşmesi sonrasında yedi yılda bir yenilenmeye başlandı. Yedi yıl sonra taraflardan birinin başvurusu olmaz ise eski tarife olduğu gibi devam ediyordu. 1838 öncesinde, kesin olmamakla birlikte, ancak rayiç fiyat üzerinden yapılan belirli bir indirim sonrasında gümrük resimlerinin tespiti mümkün oluyordu. 1850 tarihli tarifeler 1838 tarifelerini esas almış görünse de, rayiç fiyatlar üzerinden alınan vergi, ithal mallarda %16, ihraç mallarda ise %20 indirim yapılarak tespit edilmiştir. 1862 tarihli tarifelerde ise %8'lik gümrük resimleri, tüm malların rayiç fiyatlarından %10 indirim ile tespit edilmişti. Tanzimat'ın ilanı sonrasında ise yerel gümrüklerin her birinde resimlerin farklı alınması sakıncalı görüldüğünden iç gümrükler için de ayrıca tarife defterleri düzenlenerek tüm gümrüklere gönderildi. Rayice bırakılan ve bölgelere

²³⁹ Baskıcı, s. 39.

²⁴⁰ Şerafettin Turan, "Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri", *Belgeler*, Cilt IV, Sayı, 7-8, Ankara, 1967, s. 81, 82

göre kıymeti değişen ürünler haricindeki ürünlerde bir malın vergisi pek çok zorlukla karşılaşılsa da her yerde aynı oranda alınmaya çalışıldı ²⁴¹

Devletlerle ayrı ayrı yapılan ticaret muahedelerine ek olarak ithalat ve ihracattan alınan gümrük vergilerini gösteren bu defterlerde bazı malların cari, bazılarının ise antlaşmanın imzalandığı yıla ait fiyatı esas alınıyordu. Örneğin 1861 ticaret antlaşması baz alındığında İngiltere ile hazırlanan tarifiedeki 228 kalem ürünün 46'sı rayice bırakılıyor, Fransa'dan gelen 220 kalem malın 91'i, Belçika'dan gelen 221 kalem malın 113'ü ve Rusya'dan getirilen 187 kalem malın 34'ü rayiç fiyat üzerinden hesaplanıyor; kalanının bedeli 1861 Antlaşması temel alınarak hesaplanıyordu. 1862 tarifesine göre Zolverein devletlerinden alınan 150 kalem malın 65'i rayice bırakılmıştı. Tarifede bulunmayan malların değerinin belirlenmesi ise *rüsumat emanetinin* memurlarına bırakılmıştı ²⁴²

Osmanlı Devleti ile Alman krallıkları arasında bu yüzyılda imzalanan ticaret antlaşmalarının ilki 18 Mayıs 1839'da (H. 1255) Londra'da Lübeck, Hamburg, Bremen ve Hansa kentleri ²⁴³ ve 1840 tarihinde Prusya ile yapılmıştı. Kapitalizmin gelişmeye başladığı dönemden beri Almanya gözünü Osmanlı topraklarına çoktan dikmişti ve bu durum iki devlet arasındaki ticaret hacmini gün geçtikçe arttırdı. Alman iktisat bilimcisi Ruscher'in 1848 yılında sarf ettiği şu sözü aslında Almanya'nın sonraki yıllarda Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri hakkındaki en net delildir. "*Küçük Asya, İmparatorluk dağılınca Almanya'nın payına düşecektir.*" ²⁴⁴

Türk-Alman ticari münasebetlerinin 19. yüzyılda gelişim göstermesi sanayi devrimiyle doğrudan ilgilidir. Sanayi devrimi tüm Avrupa ülkelerinde etkisini gösterirken Alman devletleri de bu rüzgâra kapıldı. 1871 yılından önce Alman konfederasyon devletleri, aralarında bir ticaret antlaşması akdetmek üzere görüşmelere başladılar. 1827 yılında önce Bavyera ve Württemberg bir gümrük birliği için bir araya geldiler. 1828 yılında Hasse-Darmstadt Prusya tarife sistemine

²⁴¹ Mehmet Emin Üner, *Urfa Gümrük Defterleri, Transkripsiyon ve Değerlendirme* (H. 1148-1153/M. 1736-1741), Şanlıurfa: Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2002, s. 11.

²⁴² Önsoy, *Türk Alman İktisadi Münasebetleri*, s. 32, 33.

²⁴³ Ekrem, s. 165.

²⁴⁴ Kevser Topkar, *Templer ve Yahudiler Osmanlı Filistini'nde Alman Kolonileri (1869-1917)*, İstanbul: Taş Mektep Yayınları, 2015 s. 81; 1761 tarihli Büyük Frederik ve III. Mustafa arasında akdedilen dostluk ve ticaret antlaşmasında "*dini icrası konusunda diğer dost devletlere tanınan davranışın Prusya için de geçerli*" olması üzerinde durulmuş ve Prusya devlet ide diğer devlet ler gibi 1840 ve 1862 antlaşmalarında tanınan haklara kavuşmuştur. Gülnihal Bozkurt, s. 39.

katılmayı kabul etti ve diğer devletler aynı yıl içinde bir ticaret antlaşması imzaladılar. 1831 yılında Hesse-Cassel'in de antlaşmaya dâhil olmasından bir yıl sonra *Zolverein* (Prusya-Alman Devletleri Gümrük Birliği) yürürlüğe girdi. Birliğin oluşumundan iki yıl sonra da Baden, Nassau ve Frankfurt; yirmi yıl içinde Braunschweig ve Lüksemburg (1842), Hannover ve Oldenburg (1854) da birliğe üye oldu. *Zolverein* kademeli olarak üyeler arasında siyasi sınırları da kaldırmıştı. 1871 yılında Alman İmparatorluğunun kurulması sonrasında da *Zolverein*, siyasi yapının bir parçası haline geldi. Zamanla Prusya bu birliğin en güçlü konumuna ulaştı. Bu birliktelik öncesinde Alman konfederasyon devletlerinin ticaret ağları korumacı politikaları sebebiyle gelişmemişti.²⁴⁵

Zolverein Birleşik Alman ekonomisini mümkün hale getiren başlıca faktördü; fakat onu fiilen gerçekleştiren demiryollarının yaygınlaşması ve kullanımı oldu. Demiryollarının kullanımı ülkeyi bir uçtan diğer uca bütünleştirdi ulaşım maliyetlerinin düşüşü demir ve kömürün ucuza taşınması Alman sanayisini hızla geliştirdi.²⁴⁶

Prusya'nın önderliğinde *Zolverein*'in kurulması ile Osmanlı ve Prusya ticari ilişkileri Alman siyasi birliğine kadar Osmanlı-*Zolverein* ticari münasebetleri halinde ayrıca yükseliş kaydetmiştir. *Zolverein*'in kurulması sonrasında Osmanlı ticari ilişkileri, *en çok müsaadeye mazhar devlet tüccarı* statüsü verilmesi ile artış kazandı. 1830-1832 yılları arasında Almanya'dan yapılan ithalat oranı %3,1; ihracat oranı %2,1 iken bu tarihten itibaren on yıl sonra tutulan kayıtlarda ithalat oranı %4,6'ya ihracat oranı %1,9'a düşmüştü. Önceki tabloyla kıyaslandığında Osmanlı-Alman ticaret hacminin diğer büyük devletlerle mücadele edebilme durumunda olmadığı açıktır.²⁴⁷

Prusya önderliğinde, *Zolverein*'e katılan devletler adına imzalanan asıl antlaşma, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasını temel almıştı. Antlaşma 1790 tarihli antlaşmanın aksine ithalat gümrüğünü %5, ihracat gümrüğünü ise %12 puanına yükseltmişti. Osmanlı Devleti 1860'lı yıllara gelirken, 1838 yılında çeşitli devletlerle imzalamış olduğu ticaret antlaşmalarında güncellemeler yapma yolu aramaya başladı. Nihayetinde bu tarihte Prusya Devleti ile *Zolverein*'e bağlı devletler

²⁴⁵ Önder Deniz ve Hüseyin Vehbi İmamoğlu, s. 339-341.

²⁴⁶ Tevfik Güran. *İktisat Tarihi*, İstanbul: Acar Matbaası, 1999, s. 145.

²⁴⁷ Önder Deniz ve Hüseyin Vehbi İmamoğlu, s. 339-341.

adına yeni bir ticaret antlaşması daha imzalandı. Yeni antlaşmada alınan gümrük vergisi %5'den %8'e yükseldi. İhracattan talep edilen resm ise %12'den %8'e indirildi. Bu yeni antlaşmaya rağmen ihracat gümrüğü yılda %1 olmak üzere her yıl düşürülerek 8. yılsonunda %1'e düşürüldü.²⁴⁸ Bu türden uygun şartlar içeren bir antlaşmaya rağmen iki ülke ticari ilişkileri uzun süre önemli bir gelişme kaydedemedi. 11 Nisan 1848 tarihli Bavyera Ekonomi Bakanlığı'na ait raporda, Osmanlı Devleti ile Güney Alman Devletleri arasındaki ticaret hacminin düşüklüğünden ve ticaretin hala yabancı tüccarlar eliyle yürütüldüğünden bahsedilmiştir. Yine aynı raporda Osmanlı gümrüklerine gelen bazı ülke ürünlerinin tercih edilmediği ve Alman mallarının bundan zarar gördüğü de rapor edilmişti.²⁴⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Zolverein adına Prusya ile ticaret antlaşması imzalaması sonrasında, İstanbul'daki Prusyalı tüccarlar Bosporus Germanen (Boğazlı Almanlar veya İstanbullu Almanlar) adıyla anılmaya başlandı. Antlaşma ile sonraki yıllarda Alman sanayici tüccar ve bankerler Osmanlı İmparatorluğunda daha rahat iş yapabildiler. 1862 yılında Zolverein'e tabi Alman krallık ve devletleri ile Osmanlı Devleti bir ticaret antlaşması muahedesi daha imzalandı ve böylelikle sayesinde Alman sanayi ürünleri de Osmanlı piyasalarını ele geçirmeye başladı.²⁵⁰

22 Ekim 1840 tarihli ticaret antlaşmasının maddeleri şöyledir:

1. Osmanlı Devleti ile Prusya Devletleri arasında 22 Mart 1761 tarihinde imzalanan antlaşmanın yürürlüğü Prusya'nın müşterek devletleri ile de devam edecektir. Prusya Devleti ve müşterek devletlerinin tarımsal ve sanayi ürünleri ile Prusya gemileri Osmanlı ülkesinde (en ziyade müsaadeye mazhar) olan diğer devletler hakkında geçerli olan kâffe-i hukuk, menfaati imtiyazlar ve muafiyet haklarına sahip olmuşlardır.
2. Prusya Devleti ve müşterek devletlerinin üyeleri, tebaası veya şerik ve adamları Osmanlı sınırlarındaki tarımsal ve sanayi ürünlerinden olan tüm eşya ve emtiayı ithal ve ihraç edebileceklerdir. Yed-i vahit uygulamasının kaldırıldığını ve

²⁴⁸ Murat Fidan, "Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya Devleti arasındaki ticaretle ilgili Gümrük Tarife Defteri (1862)", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 10, Sayı 20, Ankara, 2017, s. 267.

²⁴⁹ Önsoy, s. 6.

²⁵⁰ Ortaylı, s. 57; Önsoy, s. 6; Gülnihal Bozkurt, s. 39; *Osmanlı Türkçesinde gümrük ittihamı, Alm. Zolverein, İng. Customs union, Fr. Union douanière*. Birbirlerinden gümrük vergisi almamak üzere anlaşılan devletlerin kurduğu teşkilata *gümrük birliği* adı verilir. Zolverein birlik ülkeleri dışarıda kalan ülkelere tek ve ortak bir gümrük vergisi uyguladılar. Bu şekilde yabancı malın aynı tarife ile birlik ülkelerine girmesi sağlanır hatta kısıtlanır. Avrupa ortak pazarı ve Benelux antlaşması buna en yakın tarihli örneklerdir; Hançerlioğlu, "Gümrük Birliği", s. 185.

Prusyalıların ticari eşyalarını bir yerden başka bir yere taşımalarında gerekli vesika uygulamasının kaldırıldığı taahhüt edilmiştir. Prusyalıların izin vesikası tedarik ve istihsaline zorlanması durumunda ortaya çıkan her türlü ihlal göz önünde tutularak sorumlular şiddetle cezalandırılmalı ve zararları tazmin edilmelidir.

3. Prusya Devleti ve müşterek devletlerinin üyeleri, tebaası veya şerik ve adamları Osmanlı sınırlarındaki tarımsal ve sanayi ürünlerinden olan tüm eşya ve emtiayı alıp sattıkları sırada Osmanlı halkı ve diğer müsaadeye mazhar milletlerle denk vergi ödeyeceklerdir.

4. Osmanlı sınırlarındaki tarımsal ve sanayi ürünlerinden olan tüm eşya ve emtia, yabancı ülkelere Prusyalılar tarafından ihraç olunacağı vakit iskeleye naklinde her türlü vergiden muaftırlar. İskeleye vardığında %9 rüsum ödeyecekler ve İskeleden ihracında öteden beri olduğu üzere %3 resim ödeyeceklerdir.

5. Prusya Devleti ve müşterek devletlerinin üyeleri, tebaası veya şerik ve adamları tarafından getirilen tarımsal ve sanayi ürünlerinden olan tüm eşya ve emtianın kıymeti üzerinden %3 resmi ödenerek Osmanlı memleketlerinden her bir yerinde kabul edilecektir. Bu ürünler gerek vardığı yerde, gerekse ülke içinde satıldığında %2 ilave rüsum ödenecektir. Bundan sonra bu eşya hakkında her türlü işlemde hiçbir vergi talep edilmeyecektir.

6. Prusya Devleti ve müşterek devletlerinin üyeleri, tebaası veya şerik ve adamları tarafından getirilen tarımsal ve sanayi ürünlerinden olan tüm eşya ve emtianın kıymeti üzerinden %3 resmi ödenerek ithal ettikleri malı Osmanlı memleketlerinden her bir yerinde %2 zamime resmi ödeyerek nakline ve mubayaasına hakları olmalıdır.

7. Prusya Devleti ve müşterek devletlerinin üyeleri, tebaası veya şerik ve adamları tarafından getirilen tarımsal ve sanayi ürünlerinden olan tüm eşya ve emtianın Akdeniz, Karadeniz veya Haliç Boğazlarında geçişinde veya buralarda aktarma yapılmasında herhangi bir rüsum veya aidat alınmamalıdır. Sair ülkelere nakledilmek üzere tacirin elinde kalan malların üzerinden ithalatı için gereken amedi %3 rüsum alınmalıdır.

8. Prusya tüccar gemilerinin Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarından geçişi için gerekli olan izinleri almalarına ve gemilerin gecikmelerine izin verilmeyecektir.

9. Osmanlı Devleti bu antlaşmayı Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarındaki tüm memleketlerinde yürürlüğünü kabul etmiştir.

10. Antlaşma'nın 7 yıl daha yürürlükte olması düşünülmüştür, 7 yıl sonunda ve 6 ay içinde taraflar şartlarda düzenleme talep etmezlerse 7 yıl daha uzatılması, her yedi yılda bir aynı şekilde antlaşma yenilenmesi planlanmıştır.²⁵¹

1840 yılında Osmanlı ve Prusya devletleri arasında imzalanan bu gümrük tarife antlaşması, sonradan imzalanan 20 Mart 1862 ticaret antlaşması ile birkaç değişikliğe uğramıştır.²⁵² Bu değişimde iki etken önemli rol oynamıştır. Buna göre ilk etken; malların bedellerindeki artışa binaen tahsil edilen gümrük resminin azalması ve bir diğer etken ise dünyada meydana gelen değişime bağlı olarak iktisadi anlayışın değişimidir. 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti, yerli üreticilerin rekabet gücünü arttırabilmek amacıyla 1838 tarihli antlaşmayı baz alan ticaret muahedelerini değiştirme yolunu seçti. 20 Mart 1862 tarihinde Zolverein'e bağlı devletlerle yapılan antlaşmada ithalat gümrüğünü %5'de %8'e çıkardı; ihracat gümrüğünü ise %12'den %8'e indirdi. Sonraki yıllarda da her yıl %1 düşürerek %1'e sabitledi.²⁵³

1862 yılında Zolverein ile Osmanlı Devleti arasında yenilenen ticaret antlaşmasının etkisi ancak 1880 yılı sonrasında Osmanlı topraklarında Alman ticari kurumlarının artmaya başlaması ile anlaşılmıştır. Bu dönemde Alman gümrük birliğine bağlı ülkelerden tekstil ürünleri, yemek ve kahve takımları, oyuncaklar ve hırdavat ürünleri gibi mamuller alınırken; Alman ülkelerine deri mamulleri, tekstil ürünleri, halı, yağlı tohumlar gibi hammaddeler ihraç ediliyordu. Siyasi gelişmelerle birlikte bu durum 1880 ortalarından 1913'e kadar Almanya'nın Osmanlı'dan ithalatının 15 kat artarak 3 milyon sterline ulaşmasına, Osmanlı'nın ithal ettiği ürünlerin ise 10 kat artarak 5 milyon sterline ulaşmasına sebep olmuştur.²⁵⁴

Bu bağlamda Alman ihraç mallarından hırdavat ve oyuncak ürünleri Osmanlı pazarlarında oldukça fazla alıcı buluyordu. “*Bazar-ün Nürnberg*” bu ürünler için başvurulmuş satış yerlerinin başındaydı. “*Leipzig Kumaşları*”, bu şehrin panayırından geldiği için ayrıca isim yapmıştı. Berlin, Dresten, Ansbach porselenleri de başta İstanbul olmak üzere tüm imparatorlukta ünlenmişti. 1799 yılında Ansbach porselen sanayisi Osmanlı Devleti'ne 48 bin adet kahve fincanı ihraç etmişken bu sayı 1830'lu yıllarda milyonları bulmuştu. Nürnberg'den ise saç maşası, süpürgeler, boya,

²⁵¹ *Muâhedât mecmûası*, C. I s. 94-99.

²⁵² Ekrem, s. 207.

²⁵³ Fidan, s. 265; *Muâhedât mecmûası*, C. I, s. 53-60.

²⁵⁴ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, s. 33; Önder Deniz ve Hüseyin Vehbi İmamoğlu, s. 339-341; Dursun, s. 513; Agoston ve Master, s. 230.

elbise, tarak, ayakkabı fırçaları, dikiş iğneleri, gözlük, hayvan çanları, tel, kurşun kalem, oyun kâğıtları, para kasası gibi eşyalar Osmanlı Devleti'ne girmişti.

Osmanlı ülkesinde ticaret yapan Alman tebaa ihtilaflı konularda daha nüfuzlu oldukları için sıkça Avusturya-Macaristan konsoloslarına başvurmakta; Osmanlı pazarlarında ilgi görmeyen ürünlerini de Avusturya-Macaristan ürünü olarak pazarlamaktaydılar. Bu durum Alman ürünlerinin Viyana üzerinden taşınmasıyla da alakalı olarak Viyana malı (*Weiner waren*) veya Avusturya-Alman malı olarak istatistiklere girmesine sebep olmuştur.²⁵⁵

Zolverein, Alman Birliği'nin kuruluşuna doğru atılan oldukça önemli bir adımdır ki, 1879 yılında Almanya'da ortaya çıkardığı koruyucu gümrük politikaları ile dış ticarete liberalizmi yok etmiştir. Alman topraklarından elde edilen sanayi ürünleri dış piyasaya karşı muhafaza edilirken, devletçi bir ulaşım politikası ile birlikte tarımda sübvansiyon ve sanayide monopolcü kapitalizmi teşvik etmiştir. Bu tarihten sonra liberal politikaların tersine devletin iktisadi hayata müdahalesi yaygınlaşmıştı.²⁵⁶

Elimizdeki mevcut 1840 tarihli tarife listesindeki ürünlerde, sonraki evraklarda karşımıza sıkça çıkan Zolverein veya Cermanya²⁵⁷ ifadelerine rastlamak mümkün değildir. Diğer devletlere ait ürünler haricinde, direkt olarak Prusya Devleti'nin adı zikredilmektedir. Defterin 184. sayfasında yapılan açıklamada İngiltere ve Fransa devletleriyle akd olunan ticaret antlaşmasında olduğu üzere, Prusya Devleti ile de benzer şartlar taşıyan bir antlaşma imzalanmıştır. Buna göre, Ahidnâme hükümlerine uyularak, Prusya Devleti bayrağı altında olan tüccarlar ile %3 hesabı sabit olarak, emtia ve eşyanın fiyatları önceden belirlenmiştir. Bu muahede belgesinde Prusya Devleti tüccarının ve adamlarının Osmanlı Devleti'nden satın alıp götördükleri emtia ve eşyayı İstanbul, İzmir ve Selanik gibi belirtilen diğer iskelelere indirmeye yetkisi vardır. İskeleye indirildiğinde o günkü ağırlığına veya değerine göre %9 amediyye gümrüğünün tamamıyla alınması ve iskeleden gemiye bindirilip yabancı ülkelere götördükleri emtia ve eşyadan da %3 resm gümrüğü alınması gereği ifade edilmiştir. Prusya mahsûlü tüm emtia ve eşyanın ise yabancı

²⁵⁵ Önsoy, s. 6- 8.

²⁵⁶ Ortaylı, s. 36.

²⁵⁷ Avusturya ve Prusya krallıkları 19. Yüzyılda Cermanya Devletleri olarak anılıyorlardı. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye 1*, Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, s. 153.

devletlerden Osmanlı ülkesine girişinde amediyye gümrüğü olarak %3 uygulanması ve gönderildikleri mahal ve iskelelerde ek olarak %2 ek (munzam) verginin alınması emredilmektedir. Osmanlı ve Prusya taraflarının karşılıklı müzakereleri sonucu bu ticaret tarifesinde karar kılınmıştır.²⁵⁸ Ayrıca burada ürün fiyatlarında meydana gelebilmesi muhtemel değişimlerden ötürü hem devletin hem de tüketicinin zararını azaltmak amacıyla ürünlerin bir kısmının “*çakı-yı Rusya ve Prusya rayicinden yüzde üç alına*” örneğindeki gibi rayice bırakıldığını görüyoruz.²⁵⁹

Defterde; Prusyalılar veya onlara tabi olan tüccarların Osmanlı Ülkesinden almayı planladıkları ürünlerin başına, “*Memalik-i Mahrûse-i Şâhane Mâhsûlâtı*” ibaresi eklenmiştir.²⁶⁰ Bölgelerin veya sancakların mahsûlü olan ürünler yine liste içerisinde “*Hüdavendigâr ve Saruhan ve Karesi ve Kocaeli Sancakları Kazaları Mahsûlü, Aydın ve Suvla ve Menteşe Sancakları harîri, Yanya ve Tırhala ve Selanik mahsûlü, Anadolu ve Rumili canibinden*” şeklinde yazılmıştır.²⁶¹ Bölge veya yöre isimleri haricinde doğrudan şehir veya kasaba isimleri de anılarak ürünlerin hangi yöreye ait oldukları ifade edilmiştir. “*Keçe-i Kıbrıs, kirpâs-ı Merzifon, alaca-i Mağnisa gibi...*”²⁶²

Listelerde ithal olan ürünlerin yanına “*bu defa idhal*” ibaresinin eklenerek yabancı diyarlardan geldiği tek tek ifade edilmiştir; ayrıca Avrupa’dan gelen ve %3 gümrük uygulanan ürünlerin başına da “*Avrupa diyarlarından getirdikleri eşya-i muhtevianın yüzde üç hesabıyla tanzim olunan tarifi*” cümlesi eklenmiştir.²⁶³

Avrupa’dan ithal olarak gelen ürünlerin sadece hangi ülkelerden geldikleri değil aynı zamanda hangi yöre veya şehirlerde üretildikleri de *Frânçe mahsûlü olarak Paris’in âlâ cukası, Frânçe ve Belçika mahsûlü, Frânçe ve İsviçre ve Belçika’nın döşemeliği, hamr-ı Bordo ve sâirî, İngiliz mahsûlü*²⁶⁴ *Toskana mahsûlü şabka*²⁶⁵ şeklinde ifade edilmiştir.

²⁵⁸ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 194.

²⁵⁹ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 194; “rayic” kıymet esasına müstenid olan gümrük vergisi. İthal edilen malların ağırlık, uzunluk ölçüsü yerine değeri üzerinden alınan gümrük vergisidir. Hançerlioğlu, “Rayic”, s. 94.

²⁶⁰ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 187.

²⁶¹ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184.

²⁶² BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 185.

²⁶³ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 187.

²⁶⁴ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 192, 189.

²⁶⁵ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 187.

Ürünlerin bir kısmının vergilendirme yüzdeleri listeye daha detaylı olarak işlenmiştir. “...Eflak ve Boğdan ve sâiri memalik-i şahane mahsûlü bil cümle peynir ve bekmez ve helva ve balık yumurtası ve bulama ve şem-i revgan ve asel ve iç kıymetlerinden amedinde yüzde dokuz reftinde yüzde üç gümrük alına...” örneğinde olduğu üzere, bu şartlarda ürünlerin ülkeye girişinde %9, ülke dışına çıkışında ise %3 gümrük alınacağı ifade edilmiştir.²⁶⁶

Malların kalite dereceleri ve niteliklerini gösterir ifadeler de listede mevcuttur. Kaliteli ürünlere *âlâ*, vasat olanlara *evsat*, düşük kalitede olanlara *ednâ* ve her türden kaliteye *bi'l cümle*, *envâi* eklemeleri yapılırken; *kaba*, *enli*, *ensiz*, *kebir*, *sağır* gibi şekil ve form özellikleri de ayrıca ürünlerin yanında belirtilmiştir.

İhraç edilen ürünlerin bazılarının bedelleri listede bulunmasa da kaç paraya gelirse gelsin “Avrupa mahsûlü pirinç ve fasulye ve mercimek ve yunak emsali her kaç guruşa fûruht olunur ise yüzde yirmi tenzil ve baki behasından yüzde üç alına” örneğinde olduğu üzere, gümrüğe indirildiğinde %20 ve bedeli üzerinden %3 gümrük alınmıştır.²⁶⁷

Tarife defterinde Osmanlı memleketinden yabancı diyarlara gönderilen ürünlere bakıldığında çoğunlukla pamuklu ve ipekli dokumalar dikkati çekmektedir. *alaca*, *kirpâs*, *hassa*, *ağabani*, *çitari*, *fûta*, *üstüfe*, *peştemal canfes*, *mermer*, *keten şal*, *dûlbent* gibi ülkenin pek çok yöresinde dokunan kumaşlar bunlardan bir kaçıdır. Buna ek olarak *yapağı* denilen koyunyünü, keçe ürünleri ve bunlardan mamul *kilim*, *seccade*, *kâlîçe* gibi ürünler de Osmanlı’ya has dokuma ürünlerine birkaç örnektir. Taze ve kurutulmuş pek çok gıda ürünü de listede ihraç ürünü olarak yerini almıştır. *Urla* ve *Çeşme mahsûlü*, *Aydın*, *Menteşe* ve yerli *razakisi*, *Karaburun çekirdeksiz üzümü*, *kara üzüm*, *Beylerce üzümü*, *sahleb*, *kimyon*, *çöğen*, *mastika (sakız)*, *susam*, *çeşitli bakliyat ürünleri*, *fındık*, *anason* ve *sumak* ihraç edilen yüzlerce gıda ürününden birkaçıdır.²⁶⁸

²⁶⁶ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 186.

²⁶⁷ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 191.

²⁶⁸ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184-196; Jean Thevenot, Şark seyahati sırasında Sakız Adasına da uğramış ve sakız ağaçları hakkında genel malumat vermiştir. Sakız mahsûlünün oldukça kıymetli olduğunu ifade eden seyyah, ürünün ada halkı tarafından sadece gümrükçüye satılabildiğinden, hükümdarı malı sayıldığından ve mahsûlünü saklayanların cezalandırıldığını aktarmıştır. Jean Thevenot, 1855-1856’da Türkiye, çev.: Nuray Yıldız, İstanbul: Tercüman 1001 Eser, 1978, s. 223.

Avrupa diyarlarından gelen mallar ise Osmanlı Devleti'nde ithal ürünlerin çeşitliliği ve bu ürünlere olan talebi göstermesi bakımından önemlidir. Listenin yazıldığı yıllarda özellikle ithalatı fazlaca yapılan ve üretimi için çaba harcanan fes ve türleri karşımıza çıkan başlıca ürünler arasındadır. Fes türlerinden biri olan alikorna şapka, Toskana mahsûlü hasır şapka, kösele, Nemçe ve Alikorna martil hasır şapka, şapka-i Françe ve İngiliz, şapka-i Rusya ithal edilen şapka türlerindendi. Bunlara ek olarak Prusya mahsûlü hamr, Prusya mahsûlü kadife, Sicilyateyn mahsûlü zeytinyağı ve üzüm, bıçak, çatal, Avrupa diyarlarından mahsûl olarak limon ve portakal kabuğu, çizme, bay, bayan, çocuk kundurası, sabun, demir saç, teneke, tuğla, çay ve hatta oyun kâğıdı gibi ürünler de Osmanlı ülkesine ithal edilenler arasındaydı.

Tarife defterinde ürünler ölçme, tartma ve değerlendirme usulü, biçimlerine göre *sandık, kutu, miskal, deste, çift, kantar ve top* gibi ölçüler ile ifade edilmiştir.²⁶⁹ Vergiler malın cinsine göre alıcı veya satıcından alınır veya meblağ aralarında bölünerek ödenirdi. Bu vergilerden *kantar resmi*, kantar vasıtasıyla tartılarak hem gümrüğe girişte hem de çıkışta alınan vergidir. Miri kantar ile tartılması zorunlu olan mallara koyulan vergiler tüccarların muhalefetine sebep oluyordu. Miri kantar dışında tartım konusundaki suiistimallere karşı 22 Ekim 1765 tarihinde bir *kantar tarife listesi* oluşturulmuştu.²⁷⁰

Prusya Devleti sefaretinin İstanbul'da bulunan baş tercümanı Selye Boliç ve Prusya Tüccar-ı mutebarennından Es Penber Drakin ile yapılan müzakerelerde tüm eşyaların o günkü kıymeti değerlerine göre fiyatları belirlenerek tarife defteri kesinleştirilmiştir. Bu bağlamda Prusya tüccarları, Osmanlı ülkesinden alıp götördükleri veya Osmanlı ülkesine getirdikleri emtia ve eşyanın ve yine Osmanlı ülkesinden satın alıp sarf ettikleri emtia ve eşyanın rüsumat gümrüklerini kabullenmiş olmuşlardı. Yeniden tanzim edilen bu tarife defterinde hala mevcut olmayıp sonradan eklenen ve fiyatı bulunmayan yeni emtia ve eşyanın kıymeti, tüccar ve memur arasında kararlaştırılarak gümrüğü kıymetine %3 uygulanmıştır. Bu tarife Temmuz 1840 tarihinden (1256 senesi Cemâziyelevvel) itibaren gerek İstanbul

²⁶⁹ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184-196; Miskal, 4 gram 618 mgr'a eşdeğer 1,5 dirheme denk gelen hassas tartımlar için kullanılan bir ölçü birimidir. Altın tozu, gül yağı, inci, altın gümüş eşyalar için kullanılır. M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi (Kaynak Yazarlara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Denemeler)*, çev.: Oğuz Ceylan, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999, s. 138.

²⁷⁰ Kocakaplan, s. 118.

gümrüğü ve gerek Osmanlı ülkesi dâhilindeki gümrükler içinde, zamanla malların kıymetleri değişebileceği ihtimali göz önüne alınarak yedi sene süreyle geçerli olmuştur. Yedi sene sonra tarifenin yenileneceği şartı koyulması da devletlerin karşılıklı olarak değişen piyasa şartlarına karşı kendilerini güvenceye alma anlamına gelmektedir.

Metnin aslı şu şekildedir.

“Devlet-i Aliyye-i Ebediyyü-l devam-ı Saltanat-ı Seniyye-i sermedi el kabanın İngiltere ve Fransa devletleriyle akd olunan muahede-i ticaret misüllü Prusya Devlet-i fehimesi Beyninde cari ve payidar olan Ahidnâme-i Hümayûn muktezasınca devlet-i müşarun ileyha bayrağı altında bulunan tüccar ile yüzde üç hesabı esami ittihaz olunarak mukaddeman rayiç-i vakde tevfikan müddet-i mukteziyye olmuş ve emtia ve eşyanın fiyatları teferrüd etmiş olduğundan Devlet-i müşarun ileyha ile bu defa muahede-i fezlekesinde Prusya Devleti tüccarının memalik-i Mahrûset-ül memalik-i şahane mahsus ve kari ve işi olarak ve memalik-i Mahrûseden bil mübayaa diyarlarına götürecekleri emtia ve eşyayı kendileri ve adamları marifetiyle mahalliden bil mubayaa Dersaadet ve İzmir ve Selanik ve zirde muharrer şerh verildiği minval üzere emtia ve eşya ve erzak tesis olunan re’s-i iskelelere tenzil oluna ve semen-i rayic olunup sıkletinde olarak ehveniyyeti olduğu surette sâir bazı eşyanın dahi devlet-i aliyyeden ruhsat itasına mezun gümrükçüsü bulunan iskeleye tenzil kılınmak ve hin-i tenzillerinde yüzde dokuz amediyye resmini tamamen eda ve iskeleden sefineye tahmilen diyarlarına ve sâir diyar-ı Ecnebiyeye götürdükleri bi’l cümle emtia ve eşyalarından dikkat olarak başkaca yüzde üç resm gümrüğü ifa olunmak ve Prusya mahsûl ve kâri olan emtia ve eşyanın ve diyar-ı ecnebiyeden Memalik-i Osmaniyyeye getirdikleri bil cümle emtia ve eşyalarının amediyye gümrüğü olarak yüzde üçe tatbikan iş bu tarifede meşrut olan minval üzere tediye eylemek ve tacil eyledikleri mahal ve iskelelerde fûruht olunmak veyahut arazi-i dâhiliyeye getirilmek üzere bil cümle getirdikleri emtia ve eşyaların yüzde iki daha resm-i munzâmın ifâ kılınmak ve iş bu resm-i munzâmın tarifede muharrer olan eşya-i Ecnebiyeden yüzde üçe tatbikan alınacak resm-i gümrükte iki hissesi alınmak devlet-i müşarun ileyha tüccar ve tebası ve Memalik-i Mahrûse mahsûlünün Memalik-i Osmaniyyeden alub yine memalik-i Mahrûse derununda sarf ve fûruht eylediklerinde bil cümle her ne cins emtia ve eşya ve erzak olur ise olsun İslam ve reaya-yı devlet-i aliyye misüllü mezid-i müsaadeye mazhar olan ve rüsumatını tediye etmek esası üzere

bu defa tarafeynin rıza ve macerlerinin karları vech ile rayiç-i vakte nazaran emtia ve eşya fiyatlarının vaz ve taallim için Prusya Devleti tarafından memurlar ile bil müzakere terkim ve tanzimi babında şeref südur eden ferman-ı aliyye imtisalen Prusya Devleti'nin darsaadette mukim Prusya sefareti baş tercümanı Senye Boliç ve Prusya tüccarı mutebaranından Es Penber Drekin bazergan ile müzakere olunarak el yevm rayiç-i vakte nazaran bil cümle emtia ve eşyanın kıymet-i hakikiyelerine göre fiyat vaz ve takdiri ile tarife defteri tanzim olunmaktan naşı defter tarife-i tezkire terkim olunduğu vech ile Prusya tüccarı memalik-i Mahrûsetü-l mesalik-i şahaneden alup diyarlarına ve düvel-i sâire ülkesine götürdükleri Memalik-i Osmaniye mahsûlünün ve kendü reayalarından memalik-i Mahrûset-ül mesalik-i şahaneye getirdikleri emtia ve eşyanın ve memalik-i Mahrûsedden bil mübayaa yine memalik-i Mahrûse derununda sarf ve fûruht eyledikleri emtia ve eşyanın icab eden rûsumat gümrüklerini balada muharrer olduğu vech ile tamamen tediye eylemek ve iş bu müceddeden tanzim kılınmış olan tarife defterinde hala mevcut olmayup sonradan zuhur edecek emtia-i cedidenin fiyatı olunamayup iş bu tarifeye idhal olunmayan emtia ve eşyanın resm-i gümrüğü kıymetine göre yüzde üçe tabikan alınmak ve zikrolunan emtia ve eşyanın fiyatlarından dolayı memur ile tüccar beyinde münazaa zuhur eylediği surette usul-ü kadimi üzere resm-i gümrüğü aynen verilmek ve iş bu 1256 senesi Cemâziyelevvelisinden itibaren gerek asitane gümrüğü ve gerek Memalik-i Mahrûse derununda bi'l cümle taşra gümrüklerinden ber muceb-i tarife rûsumat gümrüğü ahz olunmak ve iş bu tarifede muharrer emtia ve eşyanın vürud-u zaman ile kıymetleri tekâlîf etmek ihtimali der kâr olduğu elden ber minvali muharrer tarife-i mezkure bundan böyle yedi sene mer-i ve muteber olunup müddet-i mezkure mürurunda ber muceb-i muahede tarafeyn bil müzakere ve bi-razı yine kezalik rayiç-i vahde tevfikân defter-i tarife tecdit kılınmak vech ile tecdid ve terkim ve tanzim kılınan tarife defteridir ki ber vech-i ati zikrolunur.”²⁷¹

Prusya Âhkam defterinin son sayfalarına, Osmanlı Devleti ve Prusya Devletleri arasında yapılan ticarete dair gelen-giden emtianın isimleri ve gümrük oranlarının çevirisi yapılarak paragraf haline getirilmiştir. Tarife kayıtları Osmanlı sınırlarında üretilen ve yabancı ülkelerin mahsûlatı olan emtia, erzak ve eşyaların

²⁷¹ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184.

fiyatlarını teker teker belirlerken iki tarafın karşılıklı muvafakat ve rızaları da alınmıştır.²⁷²

4.5. 1840 Tarihli Tarife Defterinde İthal Ve İhraç Olması Muhtemel Olarak Kaydedilen Ürünler

4.5.1. İpekli Ürünler (Hârîr)

Osmanlı Devleti'nde ipekçiliğin merkezi Bursa sayılırken, Erzincan, Tokat, Amasya, Mardin, Maraş ve Halep de de ipekçilik sektörü gelişmişti.²⁷³ Başlangıçta Şam ve Halep'ten geri düzeyde olan Bursa üretimleri kısa sürede gelişme kaydederek bölgede üstünlüğü elde etmiştir. İran'daki farklı bölgelerden Bursa'ya gelen ham ipek burada işlenerek dünyanın en meşhur ipeklileri haline dönüşmüştür.²⁷⁴ Bir dönem Amasya şehrinde tüm nüfus ipek üretiminin bir koluyla meşgul hale gelmiştir.²⁷⁵ Osmanlı Devleti ipek böceklerinin dut yapraklarıyla beslenmesinden nispetle ipek üreticilerinden alınması düşünülen vergiyi *vâridat-ı öşriyye* kapsamına almış ve miri arazi mahsûlatından beslenen bu böceklerin ürünlerini de öşür üzerinden vergilendirmiştir. Bu bedel %10 ile %50 arasında değişmektedir.²⁷⁶

Bu sektörde mamul haline getirilen ve yerli tüketici tarafından da rağbet gören ürünlerin arasında; kaftan, fistan, çarşaf, dolama, yastık kılıfı, yatak örtüsü ve mefruşat ürünleri ön saflardaydı; fakat Osmanlı Devleti için en önemli dokuma ürünlerinden biri sayılan ipek işleme endüstrisi 19. yüzyılda diğer dokuma endüstrisi ürünleri gibi gerileme kaydetti. Dokuma sanayisinde yaşanan gerilemenin aksine ham ipek üretimi gün geçtikçe arttı. Öyle ki 1840 yılında Bursa'daki ham ipek üretimi 260 ton iken bu rakam 1855 yılında 400 tona yaklaştı. Bu yüzyılın sonlarında ise Avrupa ülkelerinde yaşanan sanayileşmeye bağlı olarak artan mamul üretimi Osmanlı ipekli üretim sektörünü de vurdu.²⁷⁷ İthal ipeklilerle rekabet edemeyen Bilecik gibi tezgâhların bulunduğu bölgelerde dutlukların yok edilmesi sonucunu doğuracak kadar sektör zarar gördü. Kara yollarının eksikliği ve taşıma olanaklarının

²⁷² BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 196.

²⁷³ Halil İnalçık, "İpek", *TDVİA*, XXII, İstanbul, 2000, s. 364.

²⁷⁴ Sevinç, s. 124.

²⁷⁵ Raphaela Lewis, *Everyday Life, in Ottoman Turkey*, London: B. T. Batsford LTD, 1971, s. 158.

²⁷⁶ Kazıcı, s. 98.

²⁷⁷ İnalçık, "İpek", s. 364.

yetersizliği, malın taşıma maliyetlerini arttırırken Söğüt’e altı saat uzaklıktaki inhisar köyünde bulunan *koza hanı* işlemez hale geldi.²⁷⁸

Buna karşın Osmanlı devlet adamları Avrupa’daki makineli dokuma sanayisine uyum sağlanabilmesi ve üretim standartlarını belirlemek amacıyla *Talimane-i Harîr*’i 1830 yılında yayımlandı ve 1838 yılından itibaren de ipekli üretim, ithal edilen buharlı makineler sayesinde Bursa’da makineleşmeye başladı. 1888 yılında ise şehirde ipekçilik okulu kuruldu.²⁷⁹

1840 tarihli tarife defterinde ithal ve ihraç olması muhtemel olarak kaydedilen ürünler arasında Harîr denilen ipekli eşyalar en önemli kalemlerden biridir. Hüdâvendigâr ve Saruhan ve Karesi ve Kocaeli Sancakları kazaları mahsûlü harîri²⁸⁰, Aydın ve Suvla ve Menteşe sancakları, Şam ve Halep ve Sayda Havalileri harîri, Tırnova ve Edirne harîri²⁸¹, Amasya, Kıbrıs, Yanya ve Tırhala ve Selanik mahsûlü harîri, futa-i²⁸² (ipek peştamal ve taklidi) Bursa, Bursa mahsûlü harîr gibi yörelerin ipekli ürünlerinin adı sıkça geçmektedir. Bu yörelerde üretilen ipekli ürünlerin cinsleri de verilmiştir. Envâ-i Rumili alacası²⁸³ Harîri mendil, Harîr kâlîçe, Harîr çorap, rişte-i tura²⁸⁴ (örme top, ufak kangal, ip ipek turası), levantin tabir olunur iki katlı canfes²⁸⁵ (ince parlak ekseriye iki renk ipek kumaş), Harîrden tül tabir olunur kafesli bürümcek, telli fûta²⁸⁶ (hamamda bele bağlanan ipekli peştamal), alaca-i Şam²⁸⁷ maa ketenî, harîr atlas kordalye gibi... İpekli ürünler sadece ihraç olmamıştır. Yabancı ülkelerin ipeklilerine de rastlıyoruz. Françe ve Belçika ve

²⁷⁸ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 137, 138.

²⁷⁹ İnalçık, “İpek”, s. 364.

²⁸⁰ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, رح ى ر ى Hariri, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317, s. 546.

²⁸¹ 1832 yılında Anadolu’ya gelen Alman gezgin Ernst Christoph Döbel Edirne’de kaldığı günlerde Beyaz dut ağaçlarını anlatırken İpek böcekçiliğini Edirnelilerin temel uğraşlarından biri olarak zikretmiştir. Pınar, s. 47.

²⁸² Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, وطف Futa, İstanbul: Tabhâne-i Âmire Matbaası, 1876 s. 581

²⁸³ Alaca; Şam, Tire, Erzurum, Bursa, Halep, Manisa ve Kastamonu gibi şehirlerde dokunurdu. Bu sözcük herhangi bir kumaşın çeşidi olmaktan öte, kumaşta desen meydana getirmedeki bir özelliği olarak kabul edilebilir. Pamuklu olduğu kadar ipekli, yünlü bir dokuma olan alaca, bir tür çok renkli desenli kumaştır. Çok renkli kilim, çuval, bez, don, kumaş veya entari gibi ürünlere de aynı isim verilirdi. Günay Atalayer ve Işıl Eraslan, “Anadolu’da Alaca Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Akdeniz sanatları dergisi*, C. 6, Sayı, 11, 2013, s. 251.

²⁸⁴ Ahmet Vefik Paşa, طوره Tura, s. 545.

²⁸⁵ Şemseddin Sami, جائف Canfes, s. 468.

²⁸⁶ Şemseddin Sami, فوطه Futa, s. 1008.

²⁸⁷ Şam alacası ipekli özelliğe sahiptir. Anadolu’da dokunan en iyi alacalar ise Tire ve Erzurum yöresine aittir. Evliya Çelebi döneminde de Tire, Şam ve Hint alacaları nam salmıştı. Atalayer ve Eraslan, s. 251.

İsviçre klebdanlı ve harîr ve tire işleme çiçekli ve armalı tûlbent ile Rusya Mahsûlü Olarak Envâi Harîr yabancı memleketlerden ithal edilmektedir.²⁸⁸

4.5.2. Pamuklu (Penbeli) Ürünler

Farsça'dan Türkçe'ye *penbe* veya *panbuk* şeklinde geçen *pamuk* kelimesi Osmanlı günlük hayatının vazgeçilmez ürünleri arasındadır. Bu dönemde Avrupa Devletleri ile yapılan ticarete işlenmemiş veya yarı işlenmiş pamuk en önemli ihracat ürünlerinden olmuştur. Osmanlı Toprakları'nda Doğu Anadolu, Güney Doğu Anadolu, Ege Bölgesi, Trakya, Suriye ve Mısır'ın bazı yörelerinde en iyi cins pamuk yetişirdi. 16. yüzyılın sonlarında Avrupa'da pamuklu ürünlere olan talebin artması Osmanlı memleketlerinde pamuğa dayalı tarım ürünlerine olan rağbeti arttırmıştır. 17. yüzyılda artan üretim 18. yüzyılda tam bir patlamaya dönüşmüştür. 19. yüzyıldan itibaren İngiliz ve Hollandalılar aracılığıyla ülkeye giren ithal Hint işi pamuklu ürünler ve İngiliz iplik ürünleri zamanla Osmanlı pamuklu üretimini Batı'ya bağımlı hale getirmiştir. 1825-1830 yılları arasında pamuk ipliğinin satışı üç kata, 1835 yılında altı katına ve 1860 yılında yaklaşık kırk katına kadar çıkmıştır. Buna rağmen 20. yüzyıl başında Osmanlı ihracat ürünleri arasında pamuklu ürünlerin payı %80'ler civarındadır. Bu ürünler arasında boğasi, alaca, bez, beledî, dimî, kutnî, yemenî, mendil, tûlbent, basma, kirpas, çit ve yazma başlıca sıradadır.²⁸⁹

İngiltere'de sanayi devrimi ile pamuklu dokumacılığının artması ve bunun Osmanlı piyasalarına yansması geleneksel iplik eğirmeciliğinin terk edilmesi ile olmuştur; fakat bu durum Osmanlı Devleti'nde pamuklu kumaş dokumacılığının terk edilmesi anlamına gelmiyordu. İmparatorluğun taşra bölgelerinde yerel beğeniler üretilmeye devam ediyor ve bunların bir kısmı ithal ediliyordu. Kırsal bölgelerde ithal iplik ile dokunan kumaşlar halkın kendi ihtiyacı ve çarşı Pazar satışları için değerlendiriliyordu.²⁹⁰ Osmanlı vergi sisteminde de adı geçen penbe vergisi *resm-i penbe* şeklinde isimlendirilmiştir. Devlet sınırları içerisinde yetiştirilen pamuktan alınan bu vergi yetiştigi yere göre %10 ve %50 oranlarında değişkenlik göstermiştir. Örneğin Aydın ve civarında pamuktan 10 vukiyyeden 1 vukiyye olarak alınmıştır (%10'a tekabül eder)²⁹¹

²⁸⁸ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184-196.

²⁸⁹ Nebi Bozkurt, "Pamuk", *TDVİA*, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 154-156.

²⁹⁰ Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 139.

²⁹¹ Kazıcı, s. 99.

Osmanlı'nın parlak, simli (gümüş telli) ve desenli kumaşları Selçuklu döneminden beri yoğun rağbet görüyordu. Bazı dokuma fabrikaları sadece geniş tezgâhları kullanır ve belli renk ve desenlerde divan örtüleri için kumaşlar dokurdu. Bazı fabrikalar ise yastık ve giysilik dar top kumaşlar üretti.²⁹²

Osmanlı İmparatorluğunda dokumacılık en önem verilen sanayi koluydu. Bu sektör 19. yüzyıla kadar iç tüketimde devletin ihtiyacını karşılamakla kalmamış, devlet üretim fazlasını ihracatta yapabiliyordu. Önemli ihraç limanlarından biri olan İzmir limanı üzerinden İspanya, Fransa, İtalya, Venedik ve Ceneviz'e dokuma pamuklu, ipekli ve hayvansal dokuma ürünleri gönderiliyordu. 19. yüzyılda Osmanlı dokumacılığında de çöküş başladı 1821 yılında sadece İskondra'da 200, Tırnova'da 2000 dokuma tezgâhı varken; 1831 yılında nunların sayısı İskodra'da 40'a Tırnova'da ise 200'e kadar düşmüştür. Buna karşın 1828 yılında İngiltere'den yapılan dokuma ithalatı 10.834 İngiliz lirası iken 1831 yılında bu rakam 105.615 lirayı bulmuştur.²⁹³

1860'lı yıllara gelirken Amerika, pamuk ticaretinde üstünlüğü elde etmeye başlamıştı. Bu duruma 1857 yılında Hindistan'da çıkan büyük isyan ve İngiltere'nin bu bölgeden pamuk elde edememesi başlıca etkindir. Bu konuda Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere tüm Doğu dünyası rekabet gücünü tüketirken²⁹⁴ 1861 yılında Amerikan iç savaşının patlak vermesi Avrupalı tedarikçileri ham pamuğun temininde sıkıntıya sevketti. Bu durumda Osmanlı Devleti, daha kaliteli pamuk üretimi için yeni tedbirler alarak fırsatı değerlendirdi.²⁹⁵

Bu bağlamda defterimizde rastladığımız muhtemel ithal ve ihraç pamuk ve mamûlü ürünlere şöyledir: Kamçıbaşı²⁹⁶ (ucunda kılâptanla bir iki sırası bulunan bir cins tülbent veya bez), rişte-i²⁹⁷ (iplik), alaca²⁹⁸, çitari-yi²⁹⁹ Şam (basma, alaca bir

²⁹² Raphaella Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey*, s. 158; Bu modern fabrikalardan biri II. Mahmut devrinde Eyüp'te açıldı. Ayrıca Topkapı'da Feshane ve Hünkâriskelesi'nde bez fabrikası kuruldu. Geyikdağı, s. 45.

²⁹³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28 Sayı: 46, Ankara, 2009, s. 57.

²⁹⁴ Meltem Toksöz, "Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi", ed.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 218.

²⁹⁵ Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s. 56.

²⁹⁶ Şemseddin Sami, *Kamçıbaşı*, s. 1038.

²⁹⁷ Şemseddin Sami, ر ش ت ه, *Rişte*, s. 664.

²⁹⁸ Alaca; Şam, Tire, Erzurum, Bursa, Halep, Manisa ve Kastamonu gibi şehirlerde dokunurdu. Bu sözcük herhangi bir kumaşın çeşidi olmaktan öte, kumaşta desen meydana getirmedeki bir özelliği

kumaş türü), Şam, Trablus kuşağı, âla fezli ağabâni³⁰⁰ (kalın bir tür kumaş), alaca-i Şam³⁰¹ maa ketenî, ağabâni-yi Bağdat, tireli³⁰² (Pamuk ipliğinden mamul kadınların iş yaparken giydikleri veya sokakta giydikleri manto, giyecek, başörtüsü, hamam havlusu) üstlük³⁰³, kaba hassa³⁰⁴ (hase, patiska), sade ve telli sofrâ maa peşkîr³⁰⁵ (yemek yerken dizlerin üzerine alınan pamuklu örtü), telli fûta-i³⁰⁶ Hama (hamamda bele bağlanan ipekli peştamal), kirpâs-ı Haleb³⁰⁷, Merzifon, Drama, Malatya, Rize, keten vs..., beyaz boğası³⁰⁸ ve ketreli ve elvan ve alacası, astar-ı Hamidi³⁰⁹, alaca-i Mağnisa, alaca-i tire, hamlane-i³¹⁰ Tire (Keten ipliği), astar-ı Kayseriye, Mısır, Tokat, Tire ve Sivas, Geyve, Kastamonu, Taşköprü, penbe-i³¹¹ (Pamuk) hâm Kıbrıs, çit fasla³¹² (bütün) maa boğça ve yastık, alaca-i³¹³ Diyarbekir, çitari-yi Diyarbekir³¹⁴, çit³¹⁵ (Bir cins bez) Diyarbekir, ağabani üstlük, çit³¹⁶ yorgan yüzü ve çit Tokat Elvan boğası, beyaz şal Tunus, elvan rişte-i penbe-i İzmir, bi'l cümle penbe-i hâm Anadolu,

olarak kabul edilebilir. Pamuklu olduğu kadar ipekli, yünlü bir dokuma olan alaca, bir tür çok renkli desenli kumaştır. Çok renkli kilim, çuval, bez, don, kumaş veya entari gibi ürünlere de aynı isim verilirdi. Atalayer ve Eraslan, s. 251.

²⁹⁹ Kevser Gürçan Yardımcı, “Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2, Ağustos 2016, s. 225.

³⁰⁰ Safran sarısı dallarla bezenmiş beyaz veya açık sarı renkli ipekli ve kalın kumaştır. Hindistan, Halep, Bursa ve İstanbul’da imal edilmiştir. Başta sarık olmak üzere, perde, yorganbohça, kundak, başörtüsü, kadın giysisi gibi alanlarda kullanılmak üzere dokunmuştur. Yardımcı, s. 230.

³⁰¹ Şam alacası ipekli özelliğe sahiptir. Anadolu’da dokunan en iyi alacalar ise Tire ve Erzurum yöresine aittir. Evliya Çelebi döneminde de Tire, Şam ve Hint alacaları nam salmıştı. Atalayer ve Eraslan, s. 251.

³⁰² Şemseddin Sami, تيره, *Tire*, s. 457.

³⁰³ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, “Üstlük”, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C.11, 1979.

³⁰⁴ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, “Hassa”, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C.7, 1974.

³⁰⁵ Şemseddin Sami, *Peşkîr*, s. 356.

³⁰⁶ Şemseddin Sami, فوطه, *Futa*, s. 1008.

³⁰⁷ Günümüz branda bezleri ayarında dokunmuş kaba bir bez türüdür. Ordu ihtiyaçları, cami, türbe kapıları, sultan çadırlarının yapımında kullanılırdı. Yardımcı, s. 226.

³⁰⁸ Basit bir teknikle dokunan pamuklu cinsi bir kumaştır. Kaftan astarlığı, minder, yastık gibi malzeme yapımında kullanılır. Yardımcı, s. 226.

³⁰⁹ Birbirinden farklı boy ve türlerde üretilen fes çeşitlerinden biridir. Bunlar haricinde, Alikorna hasırlı, tam zuhaf, Aziziye, İzmir biçimi, dar Beyoğlu gibi modellerle de üretilmiştir. Hülya Tezcan, “Fes”, *TDVİA*, XII, İstanbul: 1995, s. 416.

³¹⁰ Fidan, s. 277.

³¹¹ Şemseddin Sami, پنجه, *Penbe*, s. 358.

³¹² Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, “Fasla”, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C.5, 1972.

³¹³ Hem pamuk hem de ipekli olarak dokunan ve iç giyimlerde sıkça kullanılan bir kumaş türüdür. Değişik renklerde ve uzunlamasına çizgiler halinde işleme yapılırdı. Kemha, Şaliye, Mekkavi, Çitari, Müflüs olarak çeşitlere ayrılırdı. Yardımcı, s. 225.

³¹⁴ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 185.

³¹⁵ Şemseddin Sami, چیت, *Çit*, s. 525.

³¹⁶ Bir tür pamuklu basmadır. Osmanlı ülkesinde genel itibarıyla Halep çiti, Diyarbekir çiti gibi üretildiği şehrin veya bölgenin adıyla anılırdı. Pahalı nakışlı ve ipekli kumaşların yerini dolduracak olan bu basma türü halk arsında oldukça rağbet görüyordu. Üner, s. 310.

lüle-i üstüfe³¹⁷ (bindallı adı da verilen, ağır bir tür kumaş), rişte-i keten Anadolu, rişte-i Kastamonu ve Âlâiyye, rişte-i Kulb ve Sürmene, peştamal Bursa ve Selanik, belde-i³¹⁸ (İşlenmek için hazır edilen yün veya pamuk yumak) Bursa ve Merzifon, penbe-i hâm Rumili, Prusya mahsûlü penbe-i kadife, penbe kâlîçe-i Nemçe, elvan üskûf³¹⁹ (kenarları işli örtü) Nemçe, cuka-i reft enli, cuka-i Sedan ednâ, Belçika ve Felemenk ve Françe ve cuka-i sâire, kaba keten bez-i Nemçe, Françe mahsûlü olarak evsat ednâ levent ve trieste cukası³²⁰, seyrekli çit İsviçre, Françe ve İsviçre ve Belçika'nın döşemelik hassa, Françe'nin esvablık çit kalıp ve hassa, Françe ve Belçika ve İsviçre al çit, Françe'nin dülbent basma esvablık hassa ve kalıb, Françe ve Belçika ve İsviçre kasırîsi³²¹ (eksik, kısa veya kusurlu), İsviçre kasırîsiz penbenden bez, tül ve bürümcek ve boğça klebdanlı³²² (Kılabdan, ipin veya ipliğin üzerine sarılan altın, gümüş tel), İsviçre dokuma tülbent çiçekli ve santrançlı, Françe ve Belçika ve İsviçre klebdanlı ve harîr ve tire işleme çiçekli ve armalı tülbent, Françe ve Belçika ve İsviçre kalemkârî dülbet mendil hassa, gaz³²³ (Gazze'de icad olan inceden ince tülbent) ve Harîr atlas kordalye, Françe ve Belçika ve İsviçre penbenden al basma boğça, tire kenarlı tülbent ve kâmilî mendil, rişte-i penbe İngiliz âlâ ednâ evsat, İngiliz mahsûlü kaşmiri sade ve beyaz, mola tabir olunur yaşmaklık tülbent, layt tabir olunur sade çiçekli tire işleme dülbent, lasoraki tabir olunur hâricî mavi ve turuncu şal-i kuşak İngiliz, karl mayş şal İngiliz kuşak, Prusya mahsûlü kirpâs-ı keten gömlek ve sofralık, penbe çorap Rusya, elvan kirpâs pike, basma penbe kadife, Karaman ve Ankara taklid-i şal-ı İngiliz, penbe ve iplik çorap İngiliz, kirpâs Amerika, çit Cenova kebîr ve sağır, penbe kâlîçe Cenova, alaca-i Rusya enli, yaşmaklık kirpâs Rusya, Rusya mahsûlü olarak melhuta tabir olunur sofralık, keten Kemha-i³²⁴ Rusya... karşımıza çıkan pamuk mamûlü ürünlerdir.³²⁵

³¹⁷ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, "Üstüfe", Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları C.11, 1979.

³¹⁸ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, "Belde", Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C.2, 1965.

³¹⁹ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, "Üsküf", Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C.7, 1974.

³²⁰ BOA, A.DVN. DVE. d. No: 073/2, s. 189.

³²¹ Şemseddin Sami, قاصر Kasrı, s. 1029; Ahmet Vefik Paşa, قاصر Kasrı, s. 1269.

³²² Yeni Türkçe Lugat قاصر Kasrı, s. 550.

³²³ Ahmet Vefik Paşa, غاز Gaz, s. 563.

³²⁴ Kemha; pamuk veya ipeklî olarak dokunan ve iç giyimlerde sıkça kullanılan bir kumaş türüdür. Değişik renklerde ve uzunlamasına çizgiler halinde işleme yapılırdı. Şaliye, Mekkavi, Çitari, Müflüs olarak çeşitlere ayrılırdı. Yardımcı, s. 225.

³²⁵ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184-196.

4.5.3. Hayvansal Deri Ürünleri (Cild, Kürk, Post)

Eski Türklerde deri ve kürk ürünleri giyim ve eşya yapımında olduğu kadar günlük hayatın her alanında kullanılan başlıca malzemelerdi. Kemer, giysi, çadır, ayakkabı, gündelik eşyalar, savaş aletleri, çedik, çarık kelik gibi pek çok eşya Türklerin yetiştirdiği hayvanların derilerinden üretilirdi. Sincap, tilki, samur, bozkır tilkisi, ada tavşanı gibi hayvanların kürkleri de giysi ve şapka imalinde kullanılırdı. Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde bu ürünlerin üretimi Ahilerin desteği ile yeniden canlanmıştır.³²⁶

Temeli ahlâk ilkelerine dayanan ahilik Anadolu Türklüğüne halifelik döneminde geçmiş, Türk adet ve ananeleriyle şekillenmiş bir esnaf teşkilatıdır. Ahilik; iktisat, siyaset, askerlik ve maneviyatın birbirlerine tesir ettiği bir yapıya sahiptir.³²⁷

Ahilik (*kardeşlik*) örgütü içerisinde her meslek grubu (ayakkabıcılar, fırıncılar, dericiler gibi...) bir esnaf derneğine sahiptir ve bu dernek işini tekelinde tutardı. Derneğe dâhil olan işyeri ve atölye sayıları bellidir. İşyerlerinde birer üstat bulunur ve diğer çalışanlar yani çıraklar üstadın oluru olmadan yükselmezler. Üstatların reisi ise bu derneğin ahîsi kabul edilirdi.³²⁸ Osmanlı Beyliğinin ilk dönemlerinde beylerle birlikte, kadınlar da *bacılar* namıyla teşkilatta yerlerini alarak hizmet vermişlerdi.³²⁹

Ahi Evran'ın debbağ (deri işleme ustası) olmasından ötürü bu meslek ahî teşkilatında da önem kazanmış ve diğer esnaf loncaları üzerinde etkili olmuştur. 15 ve 16. yüzyıllarda deri ustaları kasabalara kadar yayılarak diğer esnaf kolları arasında hâkim hale gelmişlerdir. Bilhassa, İstanbul, Kayseri, Edirne, Bursa, Manisa, Ankara, Tokat ve Konya şehirlerindeki ticari hayat bu şekilde canlanmıştır. Bu durum sonraki yüzyılda da Avrupalı tüccarların ilgisinin artması ile debbağlık sanatına olan ilgiyi arttırmıştır. Deri üretim ve işlemeciliği öyle önem kazanmıştır ki, *tekel* (yed-i vâhid)

³²⁶ Ahmet Saim ARITAN, "Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild San'atı", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi), *Bildiriler*, C.1, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008, ss. 121-136, Arapça "*kardeşim*" anlamına gelen *ahî* kelimesinin Türkçe *akı* (cömert) kelimesinden de türediğinden söz edilir. Osmanlı ticaret ve üretim örgütü içerisinde ahilik geleneksel düzen içerisinde önemli bir yere sahipti. Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, İstanbul: Bilge Yayınları, 2010, s. 138, 139; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 14.

³²⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 346.

³²⁸ Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Yöntem Yayınları, 1973, s. 276; Sevinç, s. 62.

³²⁹ Togan, s. 380.

sistemi dâhiline alınarak ancak devlet izni ile ihracatına müsaade edilmişti. 18. yüzyılının sonlarına doğru sanatlarında zirveye ulaşan debbağlar diğer meslek grupları içerisinde en zengin ve itibarlı mertebeye ulaşmışlardır.

Dönemin şartlarında deri üretiminde mazı, palamut veya hayvan dışkısı kullanılır; kösele, meşin, maroken veya sahtiyan gibi işlenmiş hale getirilirdi. Derilerin kırılmasını önlemek için ise hayvansal yağlar kullanılırdı.³³⁰ Dericilik ve saraçlık aynı dokumacılık gibi İstanbul, Kayseri ile birlikte Diyarbakır'da da gelişmiş, Diyarbakır'ın kırmızı marokenleri dünyada ün salmıştı. Ancak yine 19. yüzyılda batı ile rekabet edemeyen deri sanayisi Tanzimat devri yöneticileri tarafından alınan tedbirlere rağmen çöküşe geçmişti.³³¹

Tanzimat sonrasında yabancı tüccarların ham derileri yüksek fiyatlarla toplayıp işlemeleriyle yerli üretici rekabet edemez hale gelmişti. Sultan II. Mahmut döneminde Beykoz'da kurulan deri fabrikası sayesinde deri sanayisinin ilk kurumlarından biri hizmete geçmiştir. Bu yüzyılda makineleşmenin de etkisi ile yerli üretici zor durumda kalırken; *Şirket-i Debbağîye* adıyla dericilik teşkilatı anca 1866 yılında teşkilatlanmaya ve Avrupa tarzı üretime geçmeye başlamıştır.³³²

Türklerde önemi uzun süredir bilinen kürk, Osmanlı devlet ricali içerisinde başta padişah olmak üzere tüm üst düzey görevliler tarafından da tercih edilirdi. Tilki, samur, kakum türü hayvanların kürkleri padişah, sadrazam, Kırım hanları, Eflak ve Boğdan voyvodalarına hazırlanırdı. Bunların kaplanması ise atlas, kadife, serâser, çuha, şali veya şal gibi kumaşlar kullanılırdı. Bu durum II. Mahmut dönemine kadar devam etmiş ve kıyafet alanında yapılan düzenlemeler sonrasında resmi kıyafetlerde kullanımı tamamıyla kaldırılmıştır.(1829)³³³

Bu tarihten önce samura kaplı cevahir çaprastlı kerrake, murassa zırh ve cevâhir çaprastlı dır-i pustin (kürk kaplı zırh), serpuş, çifte sorguç, yeşil şal destar, Kapaniçe adı verilen kolsuz kürk, Samur kapaniçe, mücevher kaplı büyük yakalı

³³⁰ Raphaella Lewis, *Everyday Life, in Ottoman Turkey*, s. 145; Esnaf ve sanatkâr olmak isteyenler belli bir ahlak seviyesine ulaşmış olmalıydılar. Yalan ve kötü söz söyleyenler, sözünü tutmayanlar, müfteriler ve sattığı malda hile yapanlar ahi olamazlardı. Sevinç, s. 64, 134.

³³¹ Seyitdanlıoğlu. s. 57, Sevinç, s. 131.

³³² Arıtan, s. 121-136, Eldem, s. 118.

³³³ Filiz Karaca, "Kürk", *TDVİA*, XXVI İstanbul: 2002, s. 569; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 105.

kürk sadece padişaha özgü giysilerdi.³³⁴ Düzenlemeler sonrasında bu türden kıyafetlere yasak geldiği gibi, silah, kitap ve kadın elbiseleri istisna tutularak altın ve gümüşten aksesuar ve eklemeler de yasaklandı.³³⁵

Defterde ithal ve ihraç olması muhtemel olarak kaydedilen hayvansal ürünlerin bir kısmı şöyledir: cild-i esb³³⁶ (at derisi) Rumili ve Anadolu, sahtiyân-ı³³⁷ Kayseri (tabaklanmış keçi ve dana derisi), sahtiyân-ı Isparta ve Konya ve Örencik, Tosya, İzmit ve Âsitane, kırmızı sahtiyân³³⁸, siyah sahtiyân-ı Uşak, al meşin³³⁹ (işlenmiş koyun derisi, sahtiyân: kırmızı, yeşil meşin), sağır kırmızı sahtiyân-ı Konya, sarı ve siyah sahtiyân-ı Konya, kösele-i Gerede, yerli yaşmak kösele-i Manda, kösele-i Mısır ve Aydın, Elvan³⁴⁰ keçe-i Kıbrıs, cild-i Koyun, kuzu ve keçi, cild-i camuş ve bakar, vidala³⁴¹ (Dana derisinden mamul bir tür deri ürünü) Sahtiyân hâm derisinden beyaz ve siyah, kırmızı siyah telatin³⁴² (Rusya’da yapılan sağlam ve yumuşak deridir), ayı derisi, keçi derisi, karsak³⁴³ (tilkiye benzer karnı beyaz bir tür hayvan, postu kürk yapılı), kunduz postu, post bakar-ı Buhara, Rusya, Kırım, sağrı-yı³⁴⁴ (Hayvanın bel ve kuyruksokumu arasındaki bölge, kürk) Kırım, kakum³⁴⁵ (derisinden kürk yapılan, kediden küçük bir hayvan), zerdeva (sincap benzeri kürklü bir tür hayvan), vaşak Rusya, samur nâfesi³⁴⁶ (kürkü), simsiyah ince sincap hâm, Azak dilgüsi (tilkisi), âlâ kırmızı dilgüsi, yapağı dilgü-i Rusya, kurd Rusya, beyaz

³³⁴ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 104.

³³⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2011, s. 379.

³³⁶ Şemseddin Sami, سبب *Esb*, s. 95.

³³⁷ Mehmet Salâhi Bey, *Kâmûs-i Osmanî*, سخ تيان *Sahtiyân*, Cilt 4, İstanbul: Kanaat Matbaası 1313, s. 18.

³³⁸ Batılı araştırmacıların yüzyıllardır formülünü çözmeye çalıştığı meşhur Türk Kırmızısı, İngiltere, Fransa ve Alman imalatçıların da üzerinde durduğu bir mesele haline gelmişti. 17. Yüzyılda seyyah Tavernier kırmızıya rengini verenin Dicle nehrinin rengi olduğunu yazmışsa da, Türk kırmızısı Osmanlı ülkesinin pek çok bölgesinde üretilmekteydi. 1876 yılında Teodor Chateau Türk kırmızısı tarihine dair bir eser neşretmiş, Fransız Fesquet kuruluşunun sahipleri Türkiye’den Fransa’ya işçiler götürerek fabrikasında bu rengi taklide çabalamıştır. Sevinç, s. 131, 132.

³³⁹ Şemseddin Sami, مشين *Meşin*, s. 1356.

³⁴⁰ Şemseddin Sami, الوان *Elvan*, s. 159.

³⁴¹ Güncel Türkçe Sözlük, “Vidala”, TDK, <http://sozluk.gov.tr/>

³⁴² Şemseddin Sami, تلانت *Telatin*, s. 432.

³⁴³ Şemseddin Sami, قار ساق *Karsak*, s. 1020.

³⁴⁴ Ahmet Vefik Paşa, صاغرى *sağrı*, s. 480.

³⁴⁵ Muallim Nâci, *Lugat-ı Nâcî*, قاقم *Kakum*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978, s. 582

³⁴⁶ Ahmet Vefik Paşa, نافه *Nafes*, s. 788.

dilgü, tavşan beyaz Rusya, vaşak Rusya, samur Kuyruğu, samur paçası ve tırnak Rusya, gücen³⁴⁷ (tavşan, tavşan yavrusu), alaca gücen.³⁴⁸

4.5.4. Hayvansal Dokuma Ürünleri (Kıl, Yün, Keçe, Kilim)

Anadolu'da halk arasında oldukça yaygın bir tür el sanatı olan halı dokumacılığı, zamanla gelişmiş bir zanaat haline geldi. Başlangıçta kaba dokumalar, sıkı düğümler ve çekici renklerle basitçe yapılan dokumalar, sonraları Osmanlı sınırlarının genişlemesiyle artan kültürel etkileşimin de tesiriyle yeni teknikler ve renkler kazandı. İran'dan gelen ve Türk halısına yeni bir karakter kazandıran özel bir formüle sahip kırmızı kök boya ile köşelerde çeyrek ve ortasında tam bir madalyon barındıran tipik İran motifleri, Türk halı dokumacılığına zenginlik kattı. Hoş bir kadife yumuşaklığı kazandıran ipekli düğümleri, doğal ögelerin yer aldığı parlak renkli seccade desenleri de bu teknikle dokunurdu.³⁴⁹ Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde halı dokunmakla birlikte bazı bölgeler bu konuda diğerlerine karşı üstünlük de sağlamışlardı. Mahalli özelliklere sahip olan ve dokundukları bölgelerin ismiyle anılan halılar, evlerde ailelere gelir olması ve boş zamanlarını değerlendirmesi açısından da önem taşımışlardı.³⁵⁰

Dış ticarete de devlet ve üretici için oldukça önemli bir gelir kaynağı olan Türk halı dokumacılığı, Osmanlı pazarlarının Avrupalılar tarafından istila edildiği bir dönemde bu sektör için kurtarıcı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin hammadde ihracatının sıçrama gösterdiği ve bunun %90'ının zirai ürünlerden oluştuğu 19. yüzyılda ihracatta önemli yer tutan ve üreticisine gelir getiren tek ürün türü el işçiliği ile dokunan halı ve kilim türleridir.³⁵¹

Hayvancılığın yoğun uğraş olduğu Osmanlı Devleti'nde hayvansal ürünlerin dokumacılığı ülkenin pek çok yöresinde yapıldı. Erzurum, Erzincan, Koçhisar, Tosya, Ankara, İstanbul, Şumnu, Lofça, Tırnova, Filibe, Selanik ve Antalya bu şehirlerin başlıcalarıdır.³⁵² Dokumada kullanılan hayvansal ürünlere defterde şu isimlerle rastlıyoruz: Keçe-i gâşiye³⁵³ (at eyerinin altına serilen örtü, keçe), elvan³⁵⁴

³⁴⁷ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, *Üsküf*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, C.6, Ankara, 1972.

³⁴⁸ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184-196.

³⁴⁹ Raphaela Lewis, *Everyday Life, in Ottoman Turkey*, s. 157, 158.

³⁵⁰ Eldem, s. 141.

³⁵¹ Tabakoğlu, s. 253.

³⁵² Yardımcı, s. 222.

³⁵³ Şemseddin Sami, غاشيه *Gâşiye*, s. 960.

keçe-i Kıbrıs (birkaç renkli keçe), beyaz ve elvan keçe-i Karahisar, Deve kuşu tüyü, kilim Türkmen, seccade-i Gördes ve kâlîçe-i Gördes ve seccade-i Kula ve kâlîçe-i Uşak, payas muhayyeri³⁵⁵ (moher, mohair, tiftikten yapılan), Anadolu ve Rumeli canibinden Dersaadette vusûle gelen bi'l cümle âlâ ve ednâ yapağı³⁵⁶ (kırpılmış koyunyünü), yapağı çorap Nemçe, Beçkâri (Avusturya işi) şimşir ve yapağı Venedik, yapağı kâlîçe-i Nemçe, Françe ve Belçika ve İsviçre lacivert yapağı kebîr ve sağır derûnî ve düz mendil, yapağı ednâ, belde-i³⁵⁷ (İşlenmek için hazır edilen yün veya pamuk yumak) Bursa, muytab³⁵⁸ (hayvan kılı dokuma), saç kılı, keçi kılı Rusya, koçanlı ve koçansız at kuyruğu, elvan şal³⁵⁹ Tosya, enli ve ensiz çit ve şal-ı Ankara, beyaz şal Tunus, şal merinos, enli merinos, Françe'den gelen Hind taklidi şal ve boğça, Lasoraki tabir olunur hârici mavi ve turuncu şal-i kuşak İngiliz, Karl Mayıs Şal İngiliz kuşak.³⁶⁰

4.5.5. Ev Eşyaları

Derin bir sosyal yaşam kültürüne sahip Osmanlılarda ev eşyalarının çeşitliliği aynı zamanda ailelerin ekonomik, sosyal ve kültürel durumuna da örnek teşkil etmektedir. Bu çeşitliliği defterde de görüyoruz. Halı, kilim-i Türkmen, âvânî nühâs (bakır kap-kacak)³⁶¹, yorgan yüzü, seccade, Kıbrıs döşek, Kıbrıs oda takımı, sabun, Bursa mahsûlü basma duvar kâğıdı, alikorna kebîr askısı, çelik Nemçe sandık, toplu iğne, iğneli teneke kutu, kabara kâğıt, Batılılaşma ile birlikte ithalatı artan çatal ve bıçak³⁶², harbili³⁶³ (Harbi) iğne, çakı ve mikrâs³⁶⁴ (makas, kesici alet) Nemçe, envâi

³⁵⁴ Şemseddin Sami, الوان *Elvan*, s. 159.

³⁵⁵ Güncel Türkçe Sözlük, "Moher", TDK, <http://sozluk.gov.tr/>

³⁵⁶ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, "Yapağı", Türk Dil Kurumu Yayınları, C.11, Ankara, 1979.

³⁵⁷ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, "Belde", Türk Dil Kurumu Yayınları, C.2, Ankara, 1965.

³⁵⁸ Muallim Naci, موي *Muytab, moytab, mûy-tâb*, s. 866.

³⁵⁹ Tiftik keçisi yünü kullanılarak dokunan çiçek ve badem motifleri ile bezeli yünlü bir kumaştır. Yardımcı, s. 226.

³⁶⁰ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184-196.

³⁶¹ Mehmet Bahaettin Toven, "Yeni Türkçe Lügat", أو اى *Âvânî*, (Yayına Hazırlayan Abdülkadir Hayber) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004; İstanbul, 1927, s. 95; Şemseddin Sami, نحاس *Nühâs*, s. 1457.

³⁶² Çatal bıçak kullanımı Avrupa medeniyetine has değildir. Selçuklu döneminde bile kaşıkla birlikte çatal-bıçak gibi ana malzemeler Türk mutfağının olmazsa olmazlarıydı. Bu durum yemek yerken yemeğin elin içine geçirilmemesi gibi bir genel görgü kuralının o günden günümüze sirayetinin bir örneğidir. Yılmaz Seçim, "Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi". *Journal of Tourism Theory and Research*, 4, 2018, s. 124-125.

³⁶³ Muallim Nâci, حربى *Harbe*, s. 348.

³⁶⁴ Hüseyin Remzi Bey, *Lugat-i Remzi*, I-II, مقراض *Mikras*, İstanbul: Hüseyin Remzî Matbaası, 1305 s. 646.

kopça düğme, çingirak kutu, kazib-i³⁶⁵ (hakiki olmayan, sahte) pul ve tırtıl, kağıd tutaç, posta kâğıdı, boyalı kağıd, yaldızlı kağıd, Saksonyakârî Çay takımı ve sahan ve bardak ve cuka³⁶⁶ (çuha, pamuk dokuma), makara teli, kuyumcu eğesi, samanlı ege, çıplak iliyen³⁶⁷ (leğen), kalemi kaşık, saat camı, kaya boncuğu, tespihlik boncuk, yalancı inci, temir madeni kulaklı gözlük, boynuz tarak, bayağı mum mikrâsı, mismâr³⁶⁸ (çivi), ustura Nemçe, esvab³⁶⁹ (giysi) fırçası, Avrupa mahsûlü kundura fırçası, iğne-i Avrupa, tesbihlik dizi mercan, pokal³⁷⁰ (Alm. beckher, kupa, fincan), Amerika gülü, sandalye ve konsol ve tire zevaitiyle ve funisli saat, göğüs saati ve asma saat, envâi hırdavat-i efrenci ve oyuncak, fildişi, kağıd yazı-yı Françe, kral suyu lavanta suyu tabir olunur, Cenova toprak pokalı, tabak ve kâse-i İngiliz, mücevherat³⁷¹, kible saati İngiliz, mantar-ı kavı³⁷² (ateş yakmak veya sigara tutuşturmak için kullanılan ve ağaçlardan elde edilen pamukumsu madde), balık yağından mum, Ceneviz kâğıdı, temir yatak ve sandalye, sath-ı şükûfe³⁷³ (çiçek, zehra desenli), şem-i³⁷⁴ (yakacak mumu bal mumu) revgan Rusya, Yalancı klebdan ve tel Rusya, urgan Rusya, siyah tutkal, Çerkez bıçağı, temir kefçe (kepçe) ve tabak ve tahta, ispavli-yi³⁷⁵ (kalın sicim) Rusya, kahve değirmeni Rusya, fincan Felemenk ve Rusya.³⁷⁶

4.5.6. Giyim Ürünleri Ve Aksesuarlar

Batı örneğinde giyim tarzının Osmanlı Devletine girişi, 19. ilk çeyreğine tesadüf eder. Önce devlet erkânı, sonra da Osmanlı ordusu ve memurlar üzerinde başlatılan, Avrupa tarzı giyim kuşam zorunluluğu, çok geçmeden sosyal hayata da sirayet etmiştir. Müslüman sivillerin de Batı tarzı giyime yönelmeleri, yüzyıllar boyunca farklı giyim kuşam ile kendilerini ifade eden gayrimüslim milletlerin tarzlarıyla karışmıştır. Aslında Osmanlı Devleti'nde milli ve dini ayrım haricinde

³⁶⁵ Muallim Nâci, كاذب *Kazb*, s. 607.

³⁶⁶ Üner, s. 318.

³⁶⁷ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, İliyen, TDK yayınları, C.7, Ankara, 1974.

³⁶⁸ Şemseddin Sami مسمار *Mismar*, s. 1348.

³⁶⁹ Kamus-i Osmanî, اڭ واپ, *Esvab*, C. 1, s. 63.

³⁷⁰ Alm. beckher, <https://tr.langenscheidt.com/almanca-turkce/pokal>.

³⁷¹ Türklerin, incelik ve ustalık gerektiren mücevher işçiliğini en iyi sultan tahtlarında gösterdiğini görüyoruz. Sultanın zevkine göre taht, ender ağaçlar, kıymetli taşlar ve inci ile bezenirdi. Bunun haricinde zanaatler porselen tabaklar ve kitap ciltleri üzerinde yoğunlaşırdı. Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey*, s. 158.

³⁷² Kamus Türkî, قارو *Kav*, s. 1042.

³⁷³ Hüseyin Remzi Bey, شوكوفه *Şükufe*, s. 732.

³⁷⁴ Şemseddin Sami شمع *Sem'a*, s. 74.

³⁷⁵ Ahmet Vefik Paşa, اسد پاولی *İspavli*, s. 98.

³⁷⁶ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 184-196

giyim kuşam, yüzyıllar boyunca meslek ve sınıf farklılığını da ifade etmiştir. Yeni Batılı giyim tarzı ile insanlar farklı bir şekilde kendisini toplum yapısında göstermiştir.³⁷⁷

II. Mahmut döneminde devlet erkânı, asker ve memurlar için setre ve pantolon ana giyim malzemesi olarak belirlendi ve devlet erkânı başta padişah olmak üzere bu yeni giyim tarzına adapte olmak zorunda kalmıştı. Başlık olarak devlet dairelerinde kavuk yerine fes giyme mecburiyeti de getirilerek giyim kuşam konusunda ilk modern kıyafete geçilmiştir. Bu dönemde fes giyilmesine ilk tepkiyi gösteren ulema sınıfı oldu. Padişah ise kararlarının arkasında durarak Şeyhülislam'ı azletmek zorunda kalmıştı.³⁷⁸

İlk fesler Tunus'tan ithal edilirken sonradan artan fes ihtiyacı yerli imalata geçilmesi zorunluluğunu doğurmuş ve Tunus'tan 23 fes ustası getirilmiştir. Bu proje sonradan *Feshane-i Âmire*'nin kuruluşu ile Osmanlı sanayisinin buharlı makinelerle (tarak ve çıkırık yerine makine veya çark) tanışmasına ve Osmanlı Devleti'nin en mühim dokuma fabrikalarından birinin ortaya çıkmasına olan vesile olmuştur.³⁷⁹ Bunu Edirne, Bursa, İzmit ve Selanik'teki yerli üretim tesisleri izlemiştir.³⁸⁰ Dış rekabete başarıyla direnen Feshane 1865 yılında geçirdiği bir yangınla tamamen tahrip olmuşsa da 1868 yılında yeniden inşa edilerek modern makine ve araç gereçle teçhiz edilmiştir. 1842 yılında başlayan *çuka* üretimi ülkenin en önemli yünlü dokuma kollarından biri haline gelmiştir.³⁸¹

11 Nisan 1829 (6 şevval 1244) tarihinde yayınlanan *elbise nizamnamesi* ile giyim kuşamda yeni bir döneme girildi. Başta padişah olmak üzere, Şeyhülislam, Kazaskerler, Sadrazam kaymakamı, Müderrisler ve askerler bu kapsama alınarak hepsinin ayrı ayrı giyecekleri belirlendi. Buna göre cübbe ve sarık giyilmesi sadece ulemaya müsaade edilirken, fes siviller için her tülü başlığın yerine zorunlu

³⁷⁷ Nicole von Os, “*Milli Kıyafet: Müslüman Osmanlı Kadını ve Kıyafetinin Milliyeti*”, Türkler, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 134.

³⁷⁸ Ali İhsan Gencer ve Sabahattin Özel, *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul, Der Yayınları, 2010, s. 253, 254; Andıç, s. 99.

³⁷⁹ Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s. 373, 275.

³⁸⁰ Yıldız, s. 467, 468.

³⁸¹ Tabakoğlu, s. 225.

tutulmuştu. Cübbe, kürk, mücevher ve terlik yerine ise pantolon, siyah deri potin, pelerin ve redingot geldi.³⁸²

Oldukça kaliteli malzemelerle üretilen feslerin bir kısmı devlet tarafından satın alınırken bir kısmı da çarşıdaki dükkânlarda halka satılıyordu. Hatta Fransızlar bu potansiyeli görerek kendi ülkelerinde bir Feshane açmışlar, daha düşük kalitede ve düşük fiyatlarla Osmanlı fes pazarına hâkim olmaya çalışmışlardı.³⁸³

II. Mahmut dönemi ve sonrasında devlet memurlarının ve dolayısıyla erkeklerin görünümü batılı bir kimliğe bürünürken, Osmanlı kadınlarının sokakta giydikleri kıyafetlerde görülmeye başlayan değişim devlet tarafından kabul görmüyordu. Ancak devlet, üst düzey bürokratların kadın ve kızlarının ev içinde ne giydikleri konusunda fazla bir söz söyleyemediğinden, kadınlar da zamanla modern Avrupalı kıyafetler giymeye başladılar. Avrupa modasına uygun giyinen ilk Osmanlı Müslüman kadınları, saraydan ve üst sınıftan olan varlıklı ailelerin kızları oldu. Bu elit kesim, bizzat Paris veya İstanbul'daki yabancı terzilerden ve buradaki yabancı dergilerdeki modellerden yararlanarak batılı hanımlar gibi giyinmeye ve kıyafetlerine özenmeye başladılar;³⁸⁴ sonuçta Osmanlıda yaygınlaşan kent yaşamıyla birlikte şehirlerde hızla yükselen *moda* özlemi gün geçtikçe yaygınlaştı.³⁸⁵ Osmanlı kadınlarının modern giyim konusundaki arayışı Osmanlı Devleti'nin son yıllarında başlayıp Cumhuriyet döneminde yapılan kılık kıyafet devrimine de emsal teşkil etmişti. Erkeklerin fes ve pantolon ile modern giyim kuşam arayışları çözülmüş gibi görünse de, bilhassa Osmanlı kadın aydınları yıllar boyunca basit, sade, zamanın mahrumiyetlerine uygun, ucuz ve yerli üretim bir milli kıyafet arayışı içine girdiler.³⁸⁶

³⁸² Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, s. 167-169; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 103; Andıç, s. 100.

³⁸³ Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, s. 377.

³⁸⁴ Nicole von Os, s. 135-136.

³⁸⁵ İlbeyi Özer, “*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyal Yaşam*”, *Türkler*, C. 14, YTY, Ankara 2002, s. 157.

³⁸⁶ Nicole von Os, s. 140, Lütfi tarihinde 1845 yılında kadınların da fes giydikleri anlaşılmaktadır “*Taife-i nisvan bu kalıba dökülerek tablalı fesler üzerine taranmış ipekleri takarlardı ve başta kolay durması için feslerin içine teller ve üzerine gümüşten mamul paftalar takınırlardı*” Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 102

Osmanlı modernleşmesinin önemli bir kolu olan kılık kıyafette yaşanan gelişmelerin önemli izleri defterde şu isimlerle kayıtlıdır: Şabka-i alikorna³⁸⁷, fotin-i Haleb (erkek ayakkabısı)³⁸⁸, kaba hassa³⁸⁹ (hase, patiska), telli fûta-i³⁹⁰ hama (hamamda bele bağlanan ipekli peştamal) peştamal Bursa, Selanik. Toskana mahsûlü şapka, Toskana mahsûlü hasır şapka, kösele-i alikorna, atlas filorin, Nemçe mahsûlü olarak âlâ ednâ evsat fes³⁹¹, Nemçe mahsûlü olarak asker fesi, Nemçe ve alikorna martil hasır şabka, şabka-i Trieste³⁹², keten gömlek, kundura-i Nemçe ve Sicilyateyn ve Prusya, çizme-i Nemçe ve Sicilyateyn, Fes Françe kebîr, harir zenne şemsiyesi, penbe çorap Rusya, Bilantkat tabir olunur beyaz İngiliz giysisi, şabka-i Rusya, eldiven-i Prusya.

4.5.7. İlaç Yapımında Kullanılan Ürünler

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde ilaçların hazırlanması işi *hekim*, *cerrah* veya *kehhaller* (göz tedavisi yapanlar) tarafından yapıldı. Eczacılık mesleği henüz bulunmadığından halk şifayı, *dükkân* adı verilen bir takım esnaf mekânlarında arardı. 17. yüzyıl ortalarında Evliya Çelebi, İstanbul'da sağlık ürünleri satan esnaftan bahsederken şu isimleri zikretmişti: Attar, esnaf-ı meşrubat-ı deva (şifalı meşrubat satıcısı), macuncu, gülâbçı (gül suyu satan), amberci, buhurcu, edhan-ı edviyeci (tıbbi yağ satıcısı). Esnaflar malzemelerini çoğunlukla Mısır çarşısında bulunan attarlardan ve kökçülerden tedarik ederlerdi. Bayezid ve Hocapaşa civarında dükkânları olan meşrubat-ı devâ esnafı; lisanü's sevir (sığırdili), hindiba, köknar,

³⁸⁷ Birbirinden farklı boy ve türlerde üretilen fes çeşitlerinden biridir. Bunlar haricinde hasırlı, tam zuhaf, hamidi, aziziye, İzmir biçimi, dar Beyoğlu gibi modellerle de üretilmiştir. Hülya Tezcan, "Fes", *TDVİA*, XII, İstanbul: 1995, s. 415, 416.

³⁸⁸ Mukim Sağır, "Erzincan ve Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük", *Potin*, TDK, Ankara, 1995.

³⁸⁹ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, *Hassa*, TDK, C.7, Ankara, 1974.

³⁹⁰ Şemseddin Sami, فوطه, *Futa*, s. 1008.

³⁹¹ Devletin resmi tarifçisi Lütü efendi 1845 yılında fese yapılan bir eklemeyi şöyle aktarıyor: "o vakte kadar asakir-i munzama ile âlâ ve edna fes iktisade eden umum badegân ve tebâ-i şahane feslerine taktıkları püsküller bükülmemiş ipektan mamuldü. Rüzgârdan, yağmurdan ve sair edna şeyden tellerine hâlel gelerek her gün püsküllerin taraktan geçirilmesine ihtiyaç mes etmişti. Hatta püskül taramak için şimdiki kundura boyacıları gibi sokaklarda çarşı ve pazarlarda püsküller tarayalım deyü ekseri Yahudi çocukları olarak birçok ahali bununla taayyiş ederdi. Taife-i nisvan bu kalıba dökülerek tablalı fesler üzerine taranmış ipekleri takarlardı ve başta kolay durması için feslerin içine teller ve üzerine gümüşten mamul paftalar takınırlardı. İşte bu ipek püsküller halkın başına adeta püsküllü bela denmeğe seza olup hususiyle tevaif-i askeriye ve erbab-ı sezibe ve hademe için tekellüfî şey olduğundan ümera ve zabitan ve neferat-ı askeriye tayin ve irae olunan dirhemler, miktarı örme püskül takınılması ve teşrifat-ı askeriye mucebince feslerin tepelerine (ferahi) namîyle madden mamul alamet-i imtiyaziye vaz'ı ve sunuf-u sairinin dahi tel ipekli püskül yerine örme püskül istimal eylemeleri usul ittihaz kılındı. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 102.

³⁹² XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren hacmi artan Orta Avrupa ve Osmanlı Devleti arasındaki ticaretin antrepo haline gelmiştir. Osmanlı ülkelerinden tekstil hammaddeleri buraya gelir ve işlenmiş kumaşlar Osmanlı'ya giderdi. Kocakaplan, s. 161.

nane, sa'ter gibi malzemeleri işleyerek şişelerde satarlardı. Macuncular ise, kebâbe, besbâse, tarçın, dâr-ı fülful, kakûle havlıcan ve zencefil gibi malzemeleri kullanarak macun hazırlarlardı. Gülâbçılar ise gül suyu, buhur suyu, anber, asilbend ve yasemin sularını satarlardı. Edhan-ı edviyeci de badem, ceviz, gül, reyhan gibi ürünlerin yağlarını üretirlerdi.

Osmanlı tıbbının modernleşmesi de 19. yüzyıla rastlar. *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*'nin 1839 yılında eğitime başlaması bu alanda bir dönüm noktasıdır. Bu okul dâhilinde kurulan Meclis-i Tıbbiye ülkenin sivil sağlık hizmetlerinden sorumlu tutulmuş ve sağlık hizmetlileri belirli kriterlere bağlanmıştı. Usulsüz ilaç yapımından kaynaklanan ölümleri önlemek amacıyla bir komisyon da kuran okul yönetimi, eczacı dükkânları haricinde ecza terkip ettirilmesini ve kimyevi madde bulundurulmasını yasak etmişti. (15 Temmuz 1850)³⁹³

Defterde ilaç imalinde kullanılan ürünlere şu isimlerle rastlıyoruz; âlâ ve ednâ gül yağı, nişadır³⁹⁴ (amonyak) Mısır, revgan-ı zeyd (zeytin yağı), kimyon, çadır uşağı³⁹⁵ (bir çeşit zambak), sığır dili, mastaki (mastika, sakız)³⁹⁶, afyon, anason, Ebu Cehil karpuzu, zambak-ı Arabik Eflak, günlük sinamiki, temürbozan³⁹⁷ (yabani yonca, bir baharat türü), amber, kehribar, isfirac³⁹⁸ (asparagus, kuşkonmaz) Trieste ve Prusya, şap-ı Frengi, altın başı tiryâk³⁹⁹ (afyon ve macunu), kudret helvası, kırmız⁴⁰⁰ (küçük bir böcekten çıkan güzel bir renk, lâl), kırem-i târtâr (tartar kremi), kebabe⁴⁰¹ (kuyruklu biber)⁴⁰², kolonya sulu kokulu sandık, revgan-ı nefîs⁴⁰³ Frengi, Çelaçe⁴⁰⁴ (deri tabaklamada kullanılan boyalı ilaç), kral suyu lavanta suyu tabir olunur, göz taşı

³⁹³ Nuran Yıldırım, “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI/1-2, İstanbul, (2003-10), s. 274-276.

³⁹⁴ Güncel Türkçe Sözlük, TDK. gov.tr.

³⁹⁵ Şemseddin Sami, چادر Çadır uşağı, s. 496.

³⁹⁶ Şemseddin Sami, ما سد نى قه Mastika, s. 1257.

³⁹⁷ Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, *Demirbozan*, TDK, C.4, Ankara, 1969

³⁹⁸ İngilizce-Osmanlıca sözlük فراج اسد isfirac, s. 110.

³⁹⁹ Lehçe-i Osmânî, رى لى tiryak, s. 1011.

⁴⁰⁰ Şemseddin Sami, قى رى Kirmiz, s. 1064.

⁴⁰¹ Muallim Nâci, باب ه ك Kebabe, s. 614.

⁴⁰² Yıldırım, s. 274.

⁴⁰³ Babilililerin *nafta* adını verdikleri ve *yanan şey* olarak adlandırdıkları yanıcı kimyasallar için kullanılan sözcüktür. Grek ateşinin adlandırılmasında da kullanılan ifade, Arap literatürüne barut ve ateşli silahlara dair olan manasında girmiştir. Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Barut Sanayi 1700-1900*, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2001, s. 1.

⁴⁰⁴ Kamus Türkî, چلاچه Çelaçe, s. 514.

(zirai ilaç), tortu ahmer, kakule, ravend⁴⁰⁵ (müshil ilacı), dar-ül fülül⁴⁰⁶ (karabibere benzer bir tür baharat)

4.5.8. Gıda Ürünleri

Türk mutfak kültürü Asya, Avrupa ve Anadolu topraklarına ait ürün çeşitliliği ile tarih boyunca zenginleşmiştir. Fetihlerle birlikte başlayan kültürel zenginleşme Türk mutfağını da etkilemiştir. Eski Türklerde temelde hayvansal gıda kökenli beslenmeye ek olarak buğday ve arpa başta olmak üzere tarımsal kökenli beslenmenin mevcut olduğuna dair sağlam bulgular mevcuttur. Selçuklu devri ile birlikte Türk mutfak kültürü devrim geçirmiştir. İslamiyet'in (domuz eti ve leş eti gibi etler hariç) yemek konusunda esnek bir din olması bu kültürün daha da zenginleşerek gelişmesini sağlamıştır. Osmanlı hâkimiyetinin geniş coğrafyalara yayılması ve ticaret yolları üzerinde hâkimiyet sağlaması mutfak kültürümüzün daha da zenginleşmesini sağlamıştır. Sadece sarayda değil günlük hayatta da düzenlenen şöenler ve ziyafetler buna örnektir. Misafirin eve bereket getirdiği düşüncesinden hareketle onu en iyi şekilde ağırlamak sofrâ kültürünün değişmez parçasıydı. Toplu yemeklerde ziyafetler; han, kervansaray, zaviye, asker ocağı, tekke ve dergâh gibi yerlerde düzenlenir ve giderleri vakıflar tarafından karşılanırdı. Osmanlı saray ve konaklarında hazırlanan yemekler lezzet bakımından devrin Batı ülkelerinden çok daha üstündü.

II. Mahmut döneminde batılılaşma çabaları ile Batı tarzı sofrâ adabı ve beslenme alışkanlıkları da saraya girdi. Sultan, Batı yemeklerine ilgi duyduğu için aşçısını Avrupa'ya bu yemekleri öğrenmeye bile göndermiş zamanla Batı ve Osmanlı sentezi yemekler mutfak kültürümüzü daha da zenginleştirmiştir. Bu birikimin bir neticesi olan 1844 yılında yayınlanan *Melcetü'l Tabbahin* (aşçıların sığınağı) adlı yemek kitabı bünyesinde saray yemeklerini de barındıran ilk Osmanlı yemek kitabı olması açısından önemlidir.⁴⁰⁷

Gıda ürünlerinin üretimi aynı zamanda bir istihdam kaynağıydı. Kentlerde gıda ürünlerinin daha ucuz ve boldu ayrıca üretilen ürünlerin büyük çoğunluğu İstanbul'da bulunabilirdi. Balık yakalamak ve saklamak önemli bir iş koluydu. Balıkçıların büyük çoğunluğu at kılından yapılan ve iki veya üç kancalı, ağırlık ve

⁴⁰⁵ Lehçe-i Osmânî, راوند Ravend, s. 1129.

⁴⁰⁶ Şemseddin Sami, فُلُّ فُلُّ Fülful, s. 1004.

⁴⁰⁷ Seçim, s. 123-128.

mantar ihtiva eden derin deniz oltaları kullanarak balık tutmayı tercih ederdi. İstakoz, yengeç ve küçük balıkları tutmak için ise yirmiden fazla çan şekilli hasır sepet birbirine bağlanarak su kabağından yapılan şamandıra ile denize bırakılırdı. Sonbaharda yumurtlama sezonunda Karadeniz'den boğaza gelen turna, uskumru ve kılıçbalığı sürüleri ışıklı teknelerle yakalanırdı. Uskumru gibi balıklar fileto çıkarılarak güneşte kurutulur, diğer türler ise parçalara ayrılarak kurutulurdu. Midye kabukları mobilya işlemeciliğinde ve inciler ise eşya yapımında kullanılırdı.⁴⁰⁸

Bu zengin kültürün sadece birkaç malzemesi defterde şu şekilde işlenmiştir:

Fink⁴⁰⁹ (börülce, baklagil) reftinden Ankara bi'l cümle, Gül yağı, keten, kenevir tohumu, nefti şekeri, bi'l cümle kuru incir, Karaburun çekirdeksiz üzümü, Urla ve Çeşme mahsûlü ve Aydın ve Menteşe ve yerli razakisi⁴¹⁰ (üzüm çeşidi), Urla çekirdeksiz üzümü, Beylerce üzümü, siyah üzüm, kuş üzümü, Karaburun razakisi, revgan-ı⁴¹¹ (bitkisel, hayvansal veya mineral yağ) zeyd⁴¹² (zeytin), sahleb Anadolu ve Rumili, kimyon, çöğen, mastaki (mastika, sakız)⁴¹³, susam, envâ-i tuzlu balık, bamya-i huşk⁴¹⁴ (kuru) ve börülce ve fasulye ve bakla ve nohut ve mercimek ve bezelye, bi'l cümle pastırma ve sucuk ve sığır dili, Çeşme Mahsûlü ve yerli Çeşme çekirdeksiz üzümü, sumak, Eflak ve Bağdat ve sâiri Memalik-i Şahane mahsûlü bil cümle peynir ve bekmez ve helva ve balık yumurtası ve bulama ve şem-i revgan ve asel, fındık, ceviz içi, anason Kayseri⁴¹⁵ ve Rumili, zaferan⁴¹⁶ (safran) Anadolu, çam fıstığı, harnup, kahve⁴¹⁷ Yemenî, kokoroz⁴¹⁸ (mısır) çavdar Asitane, şair⁴¹⁹ (arpa)

⁴⁰⁸ Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey*, s. 144.

⁴⁰⁹ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Fink, TDK, C.5, Ankara, 1972.

⁴¹⁰ Şemseddin Sami, رازق Razaki, s. 654.

⁴¹¹ Ahmet Vefik Paşa, روغن Ravgan veya rugan, s. 1144.

⁴¹² Ahmet Vefik Paşa, زيت Zeyt, s. 1150.

⁴¹³ Sakızağacıgiller familyasından olan ağaç, hemen hemen tüm Akdeniz kıyılarında özellikle Ege adalarında kendiliğinden yetişen bodur bir ağaçtır. Sakız adasında daha verimli yetişir ve bu ada ile özdeşleşmiştir. İnsan boyundan biraz uzun olan ağacın dalları temmuz-ağustos aylarında çizilerek akıtılan saydam ve sert reçinesi güzel kokulu ve lezzetlidir. Feridun Emecen, "Sakız adasının sakızları: Küçük bir Osman İşletmesi", *Osmanlı araştırmaları*, Sa. 37, İsam yayınları, İstanbul, 2001, s. 2

⁴¹⁴ Şemseddin Sami, خشك Huşk, s. 581.

⁴¹⁵ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 186

⁴¹⁶ Kamus-i Osmani, زعفران Zaferan, C. 3 s. 473.

⁴¹⁷ Yemen kökenli kahvenin Avrupaya girişi Osmanlı Devleti üzerinden oldu. Habeşistan üzerinden Arap yarımadasına gelen bu ürün İstanbul yoluyla tüm dünyaya ulaşmıştı. Kahve Avrupa'ya 17. yüzyılda ulaştı. 1683 yılında Türklerin Viyana kuşatmasını püskürtten Avusturyalılar önemli miktarda kahve çekirdeği de ele geçirdiler. Kahvenin Avrupa'yı fethi bu şekilde başladı. Ali Osman Öztürk, *Alman Oryantalizmi, 19. Yüzyıl Alman Halk Kültüründe Türk Motifi*, Vadi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 53.

⁴¹⁸ Kokoroz, tdk.gov.tr.

Asitane, yulaf, sardalya balığı, Sicilyateyn mahsûlü revgan-ı zeyd (zeytin yağı) ve kuru üzüm, Sicilyateyn mahsûlü Şam fıstığı taklidi ve razakı, sirke, limon suyu, kral suyu, lahm-ı⁴²⁰ hınzır⁴²¹ (domuz eti) ve pastırma, revgan-ı hınzır ve sucuk, Şam tatlı, meyan balı, Avrupa Diyarlarından mahsûl olarak limon ve portakal kabuğu, Gebze ve zeytun ve revgan-ı zeyt, arpa suyu Françe, şeker-i gubar⁴²² (toz) ve kilo, Avrupa mahsûlü ekmek ve peksimet, Avrupa mahsûlü pirinç ve fasulye ve mercimek, çikolata, Frengistan tarafından gelen kahve-i Yemenî⁴²³, biber, hindistan cevizi, karanfil, zencefil siyah ve beyaz, darçın bayağı, âlâ francala İngiliz, çay, kabuklu badem, Avrupa mahsûlü limon, bamya-i Çerkes, siyah ve kırmızı havyar, sığır dili ve sucuk Rusya, şa'riye⁴²⁴ (şehriye) ve makarone-i (makarna) Rusya, mâhi⁴²⁵ (balık) morina, morina püresi, tuzlu zaferani (safran)⁴²⁶, Felemenk çay, dar-ül fülful.

4.5.9. Sanayi, Askeriye Veya Günlük Hayatta Kullanılan Çeşitli Ürünler

19. yüzyıl, Avrupa Devletleri'nin hemen her sahada geliştiği bir atılım dönemi olmuştur. En önce İngiltere olmak kaydıyla Avrupa devletleri sanayi devrimini gerçekleştirmişler ve bunu başaramayan ülke pazarlarını istila etmeye başlamışlardı. Sanayi atılımlarını sağlamlaştırmak için de himayeci gümrük politikaları oluşturarak yerli sanayilerini koruma yoluna gitmişlerdi. Bu uygulamayı ilk başlatan Fransa oldu, Ardından Zolverein gümrük birliği ile Alman devletleri, Avusturya ve sonra bunu ithalata ağır vergiler koyan Rusya devam ettirdi. Gelişmeler İngiltere'yi Osmanlı pazarlarına yönlendiren başlıca sebep oldu. Avrupa devletleri bu şekilde sert ve korumacı tedbirler alırken Osmanlı Devleti, kapitülasyonlarla verdiği hakları korudu, hatta genişletti. Böylelikle Osmanlı

⁴¹⁹ Türkçe-Osmanlıca sozluk شاعر Şair, s. 460.

⁴²⁰ Ahmet Vefik Paşa, لحم Lahm, s. 1306.

⁴²¹ İslam'a göre haram kılınan Domuz eti tüketimi azınlıklar için de birtakım sınırlamalara sokulmuştur. 1832 yılında Alman Gezgin Ernst Christoph Döbel, Edirne'de Rum kilisesinde kaçak domuz eti satışının yapıldığını ve bu etlerin sabahın çok erken saatlerinde gizlice çuvallar içerisinde getirildiklerini yazmıştır. Ayrıca etin gelişini Hristiyanlar gizlice birbirlerine söylediklerini ve Türklerin bu eti yemedikleri gibi bunu görmeye tahammüllerinin bile olmadığını aktarmıştır. Pınar, s. 57, 58.

⁴²² Muallim Nâci, غبار Gubar, s. 548.

⁴²³ Yemen kahvesi ilk kez Osmanlı elçisi tarafından Fransa kralı 14. Louis'e (1638-1715) sunuldu. Türkler vasıtasıyla kahveyle tanışan Kral, Racine, Boileau ve Moliere gibi sanatçılarla birlikte Versailles Sarayındaki sohbetlerinde kahvesini yudumlamıştı. Bu sebeple Yemen kahvesi, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da "Türk Kahvesi" olarak anılmaktadır. Öztürk, s. 53.

⁴²⁴ Türkçe-Osmanlıca sozluk شاعريه Şa'riye, s. 585.

⁴²⁵ Şemseddin Sami, ماهي Mahi, s. 1265.

⁴²⁶ Kastamonu, Tokat, Kayseri, Erzurum, Konya, Antep, Bursa, Edirne ve İstanbul en çok safran üretilen illerdi. Hatta bu ürünler Hindistan'a ihraç ediliyordu. Sevinç, s. 133.

Devleti'nin Avrupalı Devletlere karşı yüzyıllardır sürdürdüğü ticari üstünlük Avusturya ve Fransa'ya geçti.

Yabancıların Osmanlı topraklarında yürüttüğü ticari faaliyetlerdeki kısıtlamaların 1838 ticaret antlaşması ile kaldırılması, ithal malların Osmanlı pazarlarına girişini kolaylaştırdı. Diğer Avrupa Devletleri'nin yanında 1840 tarihinde Prusya da bu hakları elde etti. Osmanlı pazarları artık Avrupalı tüccarların mallarına karşı açık hale geldi. Bu durum yerli üreticinin ve Osmanlı mali yapısının çöküşüne kadar devam etti.⁴²⁷

III. Selim ve II. Mahmut dönemlerindeki sanayileşme hareketlerinin temelinde çoğunlukla askeri alanda olan, giyim-kuşam, top-tüfek gibi malzemelerin üretiminde ithal kökenli bir sanayileşme yapısı mevcuttur. Bu çabalar Batı örneğinde olduğu kadar etkin bir kaynak tedarik sistemi üzerine kurulu olmadığından uzun ömürlü olmamıştır. Kurulan sanayi tesislerinin ilk örnekleri Beykoz Kâğıt Fabrikası (1804), Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (1812), Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası (1822), Eyüp İplik Fabrikası (1827) ve İslimiye Çuha Fabrikası (1830) şeklindedir. Ayrıca bazı Osmanlı Devlet adamlarının, İngiltere'yi örnek alarak Yedikule, Bakırköy, Zeytinburnu, Küçükçekmece ve Yeşilköy'e kadar yayılan “*sanayi parkları*” yâda kompleksleri kurma teşebbüsleri dikkat çekicidir. Bu şekilde İstanbul'un Avrupa yakasında, Manchester, Leeds, Sheffield ve Birmingham gibi demir ve dokuma sanayi bölgeleri vücuda getirilmek amaçlanmıştır. Bu dönemde tekstil ve hazır giyim sektörü İngiltere örneğinde olduğu gibi ön planda tutulurken, 14 tekstil fabrikasının bu yüzyılda hayata geçtiği kaydedilmiştir. Geleneksel anlamda rekabet gücü yüksek olan çini, seramik sektörlerine ait 2 fabrika, deri ve ayakkabı sektörlerine ait 3 fabrika, makine ve metal sektörlerinde 7 fabrika, kimya endüstrisinde 6 fabrika, savunma sanayisinde 4 fabrika ve elektrik üretimi sektöründe 6 fabrika hayata geçirilmiştir. Bunlar haricinde tütün, sigara, tarım alet edevatları, deniz ve demiryolu, liman, rıhtım şirketleri, maden ve inşaat sektörlerine dair fabrikalar, un, gıda, şişe, cam, orman ürünleri ve kâğıt fabrikaları gibi tesisler kurulmuştur.⁴²⁸ Zeytinburnu kompleksinde çelik ray, demir boru, bıçak, ustura, kılıç,

⁴²⁷ Seyitdanlıoğlu, s. 54.

⁴²⁸ Ekrem Erdem, Sanayi devriminin ardından Osmanlı Sanayileşme hamleleri: Sanayi politikalarının dinamikleri ve zaafiyetleri, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Kayseri, 2017, s. 22-25, Edvard C. Clark, Osmanlı Sanayi Devrimi, çev.: Yavuz Cezar, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Editörler Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası

üzengi, kılıç, tüfek çakmağı, top, pulluk, gem ve bunun gibi pek çok demir döküm ürünleri ile birlikte kumaş ve pamuklu ürün üretimi de yapılmıştı. Diğer bir kompleks de Bakırköy (Makriköy) yakınlarında inşa edilmişti. Burada da iplik bükme, dokuma, basma fabrikaları ile içinde buharlı gemilerin de yapıldığı bir tersane barındıran döküm atölyelerini ihtiva etmişti.⁴²⁹

Osmanlı Devleti'nin başlıca ihraç ürünleri deri, kürk, post, bal mumu, yün, keten, pamuk, ipek, şap, baharat türleri, kereste, çini, inci ve havyar gibi mallardı. İç ticaret ise önce devletin sonra da esnaf ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzerine kurulmuştu. İmparatorluğun başlıca sanayi tesisleri savaş malzemeleri üretmek üzerine uzmanlaşmıştı. Sofya'nın güneyinde bulunan küçük bir kent Samakar'da nal, çivi, mahmuz, gibi ürünleri üreten 17 demir fabrikası mevcuttu. Tekstil üreticilerinin büyük çoğunluğu ise halat, yelken, üniforma kumaşı ve çadır kumaşı üretiyordu. Kürk ve deri işlemeciliği de yine temelde silahlı kuvvetlerin ihtiyaçlarına göre üretim yapıyordu. İhraç ürünleri haricinde Osmanlı memleketlerine giren başlıca ithal ürünler ise, Doğu ülkelerinden gelen baharat, kumaş, kâğıt ve somun şekerdir. Başta Venedik olmak üzere Avrupa ülkelerinden de ayna, cam, ipek, ilaç; İngiltere'den demir, kalay ve kurşun gelirdi.⁴³⁰

Bu bağlamda kayıtlı ithal ve ihraç ürünler şu şekildedir: şem-i asel⁴³¹ (bal mumu), bi'l cümle âlâ ve ednâ palamut, alacehri (sarı boya ağacı)⁴³² Anadolu ve Kayseri ve Sakız ve sâir, envâ-i mazu (mazı ağacı veya meyvesi)⁴³³, cemşir (şimşir) bi'l cümle, güherçile⁴³⁴, kök boya-i Kıbrıs, Anadolu, yerli, Şam ve Trablusgarb,

Yayınları, Ankara 2012, s. 760; Geyikdağı, s. 46; Câbî Ömer Efendi'nin bildirdiğine göre, III. Selim devrinde Üsküdar Boğaziçi tarafında bir kağıd-hane ve çuka-hane binalarının yapımına başlanmıştı. Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi, Tarih-i Sultan Salis ve Mahmut-ı Sâni*, (Yayına Hazırlayan Mehmet Ali Beyhan), Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, s. 39.

⁴²⁹ Clark, s. 760, Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 93.

⁴³⁰ Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey*, s. 142; Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, s. 103.

⁴³¹ Şemseddin Sami, *Asel*, s. 937.

⁴³² Ahmet Vefik Paşa, *Cehri*, s. 322.

⁴³³ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, *Mazı*, TDK, C.9, Ankara, 1977.

⁴³⁴ Türkçe-Osmanlıca sozluk, *Güherçile*, s. 653. İlk önceleri Çinliler bunu petrolün yüzey sızıntılarıyla kullanarak havai fişek imalinde kullanmışlardı. Yine çinliler bu karışımı kükürt ile birleştirdiklerinde kara barutu icat ettiler. Güherçile Anadolu vilayetlerinden çıkarılarak Samsun üzerinden deniz yoluyla veya Eskişehir üzerinden karayoluyla İstanbul'a ulaştırılırdı. Bu ürün pek çok askeri malzemede olduğu gibi ihracı yasak ürünler listesine alınarak "küffara verilmesi memnu olan meta" şeklinde defterlere işlenmişlerdir. Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, s. 72, 76. Her kadirge için yirmi kantar barut tedarik edilirdi. Çoğunluğu Mısır'dan gelen barut terbiyesiz olduğundan etkisiz olur ve topa zarar verirdi. Katip Çelebi, *Tuhfetü'l Kibar Fî Esfari'l Bihar*, Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyayınları, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973, s. 232.

İstanköy ve Sisam üzümü, nühâs⁴³⁵ (bakır) külçe, köhne⁴³⁶ (eski, hurda) nühâs, sade varak, âlâ beyaz ketre⁴³⁷ (özünden sakız, yapıştırıcı veya zambak çıkarılan ayrıca yakacak olarak da kullanılan dikenli bir bitkidir), ince sünger, manda boynuzu, kırık bakır, varil tahtası, çivit mısır, revgan-ı çerviş⁴³⁸ (eritilmiş hayvan yağı) ve hok⁴³⁹ (domuz, hınzır), mürrü safî⁴⁴⁰ (bir nevi zambak, reçine), ecnas kereste, mecaze tabir olunur kağıd âbadi⁴⁴¹, evsat kağıd, kezzap suyu, laciverd boya, mark tabir olunur maden tel, sarı teneke ve tel, tutya⁴⁴² (çinko madeni), hurda-i icnis⁴⁴³ (kullanılabilir), külçe ve çubuk kükürt, gomalak, kâfuri⁴⁴⁴ (Bir ağaç dallarından elde edilen yağ, mumluk yağ), kurşun saçma, erkek ve zenne kundurasının nısfı, kâl⁴⁴⁵ (arıtmak, rafine etmek) edilmiş güherçile, fes boyası, temür top, nühâs tahta, cenkâr⁴⁴⁶ (çenkâr, yeşil boya rengi) külçe, mağola ağacı, zincifre⁴⁴⁷ (çinkoifre, kurşun ve civa madeninden oluşan kırmızı boya, tüfenk ve karabata ve esliha, amber kırığı kaşkaralya tabir olunur, katran ve zift İngiliz ve Prusya, somun İngiliz, nişadır (amonyak) İngiliz, beyaz teneke İngiliz, temir lenger (çipa) ve sefine zinciri ve sac, revganlı boya, harbiyeli tüfenk âlâ, lenger⁴⁴⁸ (gemi sabitleme demiri) temiri Rusya, kıtır⁴⁴⁹ (erimiş bakır), kağıd-ı la'b⁴⁵⁰ (oyun kâğıdı) Rusya, temir top Rusya, balık dişî, ehk⁴⁵¹ (kireç içi, alçı) hâm rusya, tüfenk Rusya, Felemenk'den gelen üç rub elli parmak tabir olunur dört köşe tuğla.

4.5.10. Müskirat Ürünleri

İslamiyet'te alkollü içecekler, putlar ve kumar konularında açık yasaklar vardır. Alkollü içkilerin, üretilen, ticareti yapılan ve tüketilen şarabın haram

⁴³⁵ Şemseddin Samî, نُهاس *Nühâs*, s. 1457.

⁴³⁶ Muallim Nâci, كُوهَنَه *Köhne*, s. 645.

⁴³⁷ Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, *Ketre*, TDK, C.8, Ankara, 1975

⁴³⁸ Lehçe-i Osmânî, چرویش *Çerwiş*, s. 347.

⁴³⁹ Hüseyin Remzi Bey, خوك *Hok*, s. 519.

⁴⁴⁰ Lehçe-i Osmânî, مِر *Mür*, s. 1376.

⁴⁴¹ Şemseddin Samî, اَبَادِي *Abadi*, s. 16.

⁴⁴² Şemseddin Samî, توتيا *Tutya*, s. 448.

⁴⁴³ Kamus-i Osmanî, اِجْنِس *İcnis*, s. 241.

⁴⁴⁴ Ahmet Vefik Paşa, كافورى *Kâfuri*, s. 682.

⁴⁴⁵ Şemseddin Samî, كَال مَادِدَسِي *Kâl maddesi*, s. 1032.

⁴⁴⁶ Hüseyin Remzi Bey, چنكار *Cenkâr*, s.416; Bilimsel adı Potasyum nitrat (KNO₃) olan Güherçile kükürt ve odun kömürünün bileşimi ile barut icat edilmiştir. Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, s. 5. Tophane'ye bağlı olan Konya, Üsküp, Kayseri ve Hazergad'daki fabrikalardan temin edilirdi. Tabiatla bol miktarda bulunmasına karşı *kalhane* adı verilen rafine tesislerinde terbiye edilmek zorundaydı. Zengin, s. 134.

⁴⁴⁷ Ahmet Vefik Paşa, زنجفره *Zencifre*, s. 427.

⁴⁴⁸ Kamus Türkî, لَنْجَر *Lenger*, s. 1246

⁴⁴⁹ Hüseyin Remzi Bey, كِطَر *kıtır*, s. 13.

⁴⁵⁰ Kamus Türkî, لَب مَادِدَسِي *labb maddesi*, S. 1241

⁴⁵¹ Hüseyin Remzi Bey, اِهَك *ehk*, s. 146.

kılınmasına dair ilk ayet Nahl suresinin 67. ayetidir. Nisa suresinin 43, Mâide Sûresi'nin 90. ve 91. ayetleri ve Bakara suresinin 219. Ayetlerinde de her türlü alkollü içeceğin Müslümanlara haram kılındığı açıkça görülmektedir. Diğer taraftan Müslümanların kendi aralarında şarap ticareti yapmaları da haram kılınmıştı.⁴⁵²

Bu bağlamda Osmanlı Devleti yöneticileri yerel yöneticilere gönderdikleri hükümlerde her fırsatta alkollü içki tüketimi konusunda gereken hassasiyetin gösterilmesini istemişlerdir. Hükümlerde *şer'i şerife* ve *emri münife mugayir* içki satılması, meyhane müdavimlerinin çıkardıkları taşkınlıklar ve bazı gayri Müslimlerin evlerini meyhaneye dönüştürmeleri gibi kanuna aykırı meseleler titizlikle işlenmektedir. Bu durum temelde İslam'ın içkiye olan tutumu ve toplum düzeninin sağlanma endişesi ile izah edilebilir. Osmanlı tarihi boyunca içki yasağı çeşitli dönemlerde uygulanmış ve buna yönelik tedbirler alınmıştı. 19. yüzyılda ise içki yasakları kısa soluklu tedbirlerden ibaret olmuştu. Dönemin yazarları içki satılan ve tüketilen yerlerin Rum, Ermeni ve Yahudi mahalleleri olduğundan söz ederken; bu yerlere içki içmeye gelen Müslümanlarında cezalandırıldıklarından söz ederlerdi.⁴⁵³

Defterde adı geçen müskirat ürünleri şöyledir: Kıbrıs komanderiyesi⁴⁵⁴ (bir tür şarap), Memalik-i Mahrûse mahsûlü hamr⁴⁵⁵ (şarap, sarhoş eden eskimiş üzüm sırası), Memalik-i Mahrûse mahsûlü arak⁴⁵⁶ (pirinç ve şeker kamışı menşeli bir tür içki), dûhan⁴⁵⁷ (duman çıkaran, tütün mamulü), köpük boğça, ermiş kenevir boğça, Bafra ve Samsun ve Karamani ve sâiri, Nemçe mahsûlü şampanya, hamr-ı Françe, hamr-ı Bordo ve sâirî, arak Françe, Marsala tabir olunur hamr-ı İngiliz, İngiliz hamrı Borte, Mavde Şari İngiliz hamrı, Rom.

Kayıtların sonuna iliştirilen yazıda tarife listesinin Osmanlı ülkesi ve ecnebi ülke mahsûlatı emtia, erzak ve eşyaların fiyatları teker teker iki tarafın karşılıklı muvafakat ve rızalarıyla belirlendiği ayrıca şu paragrafla ifade edilmiştir.

⁴⁵² *Kuran-ı Kerim Meali*, Tevbe Suresi, 29. Ayet, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

⁴⁵³ Cem Doğan, “Osmanlı Men’-i Müskirât Cemiyeti ve Men’-i Müskirât Kânunu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, sa.26, 2013, s. 163-170.

⁴⁵⁴ Murat Fidan, “Osmanlı İmparatorluğu İle Belçika Devleti Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defteri (1862)”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, 2017, s. 303.

⁴⁵⁵ *Kamus-i Osmanî*, خمر hamr, C.3 s. 310.

⁴⁵⁶ Güncel Türkçe Sözlük, “Arak”, TDK, <http://sozluk.gov.tr/>.

⁴⁵⁷ Şemseddin Sami, دخان duhan, s. 603.

“Memalik-i Mahrûse-i şahane mahsûlatı olan emtia ve eşya ve erzak gerek diyar-ı Ecnebiye mahsûlatı olan emtia ve eşya ve erzakın yegan-ı yegan fiyat-ı meşrutaları tarafeynin hüsnü muvafakat ve rızalarıyla vaz ve takrir olunmuş olduğundan iş bu mahalle şerh verildi. 28 Safer 1256” (1 Mayıs 1840)⁴⁵⁸

4.6. 1840 Tarihli Tarife Defteri Işığında Osmanlı-Prusya Ticari Münasebetleri

1835’li yıllara kadar Alman endüstrisi ve teknolojisi demiryolu sistemine uyumlu değildi. 1853’ten sonra bu durum değişmiştir. Bu tarihe kadar pik demir ve benzer ürünler ithal edilirken Alman endüstrisinin doğuşu bu sorunu da çözmüştü. Demiryolu endüstrisinin yükselişi o denli hızlı olmuştu ki, İngiltere ve ABD gibi çağdaşlarından çok öteye geçti. 1850’lerde Alman sanayisinde demir üretiminin %21-30’u demiryolu sistem ve araçlarına aktarılırken bu oran ABD’de %3,5 ile %15 arasındaydı.⁴⁵⁹

Almanlar yabancı ülkelerde Prusya tarafından yeterince temsil edilmediği için ürünlerinin pek çoğunun Avusturya-Macaristan malı olarak muamele görmesinden bahsetmiştik. Bu durum iki ülke arasında yapılan ticarete ait kesin istatistiklerin yapılamamasına sebep olmuştur. Ayrıca 1870’li yıllara kadar Osmanlı-Alman ticareti önemli boyutlara ulaşamadı, bunun sebeplerinden ilki; Alman sanayi ürünlerinin daha gelişmiş ve Osmanlı Pazarlarına hâkim İngiliz, Fransız ve Avusturya-Macaristan ürünleriyle boy ölçüşememesi; bir diğeri de Alman mallarının Osmanlı limanlarına yabancı gemiler vasıtasıyla taşınması ile maliyetlerinin yükselmesi olarak izah edilebilir. Bu durumun telafisi ancak Alman birliğinin sağlanması sonrasında Almanya’nın oluşturacağı yeni ekonomi politikası ile gerçekleşmiştir.⁴⁶⁰

Ahkâm Defterinde yer alan hükümler Osmanlı Devleti’nin kendi görevlilerine olduğu kadar, Prusya Devleti’nin İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerinde bulunan elçi ve temsilcilerine de gönderilmişti. Her hüküm nizami kısımlara ayrılarak yazılırdı. Defterde yer alan hükümlerin içerikleri temelde şu bölümlerden meydana gelir.

1. Hükümlerin Gönderildiği Görevliler (müftü, voyvoda, mütesellim, ayan...)

⁴⁵⁸ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, s. 196.

⁴⁵⁹ Ortaylı, s. 36.

⁴⁶⁰ Önsoy, s. 9, 10.

2. Hükümlerin Yazılma sebepleri veya konuları (yol hükmü, muahedenin uygulanma tembihi, anlaşmazlıklar...)

3. Talep edenler veya şikâyetçiler (Prusya elçisi veya diğer görevlileri)

4. Ahidnâme'nin hatırlatılması (ahidnâme-i hümayûn icrası hususu veya ahidnâme-i hümayûnda münderic olduğuna binâen)

5. Hükümün emir cümleleri (emr-i şerîfîm sudûrunu istid'â etmekle..)

6. Deftere kaydedildiği tarih (Evâsıt-ı Safer 1225 gibi)

Bunlara içeriğe göre Prusyalıların izledikleri güzergâhlar, ticari emtia adları, şikayet konuları veya seyahat sebepleri de eklenmiştir.⁴⁶¹

⁴⁶¹ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2.

5. OSMANLI PRUSYA TİCARİ MÜNASEBETLERİNDE YER ALAN GÖREVLİLER VE TÜCCARLAR

Yabancı bir toplumda yaşayan tüccarlar, ev sahibi toplumda kültürler arası vazifelerini devam ettirirken asimile olmamak amacıyla ayrı yaşamak zorundaydı. Bu yabancı tüccarlar ev sahipleriyle sürekli temas halinde olurken ülkelerinden gelen vatandaşlarıyla bağlarını koparmayacak kadar kendi kültürlerini de korumak mecburiyetindeydiler. Ev sahibi toplumun da yabancı tüccarlara ihtiyacı olduğu kadar kendilerinden olmayan bu kesime karşı ihtiyatlı olma gerekçeleri vardı. Hem ev sahiplerinin hem yabancıların menfaatleri arasında her zaman mesafeli bir ilişki mevcut olurdu.⁴⁶²

Savaş durumunda olunan veya düşman olan ülke vatandaşlarının Osmanlı topraklarına girişi sınırlı tutulurdu. Ahidnâmelerin imzalanmasıyla belirlenen kurallar sonrasında Prusya Devleti *dost devlet* statüsüne erişti. Prusya tüccarı, ona bağlı olanlar veya elçi gibi resmi görevliler bu şekilde dost ülke vatandaşı olarak kabul edildiklerinden ahidnâme hükümlerine göre himaye edilmeleri gereği sıkıca bölge yöneticilerine tembihlenirdi.⁴⁶³

Bu durum ticari münasebetlerin kayıtlı olduğu hükümler için de geçerlidir. Prusya tüccarı ve ona tabi olanlar, ticari münasebetler dâhilinde de dost kabul olduğundan, getirip götürdükleri emtia ve eşyaları için dost olanlarla aynı oranda gümrük vergisi ödemeleri gerektiği sıkça ifade edilmişti.⁴⁶⁴

Ahidnâmelerde Prusyalı ve onların himayesinde bulunan tüccarların gemi, mal ve mürettebatının korsan gemilerinin saldırılarından korunması, Ahidnâmelere

⁴⁶² Philip D. Curtin, *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, çev.: Şaban Bıyıklı, İstanbul: Küre Yayınları, 2008, s. 47.

⁴⁶³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 846, 847, 849, 866, 867, 888, vd...

⁴⁶⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 867, 872, 883, 900, vd...

aykırı hareket etmelerinden kaçınılması, dostane muameleye tabi tutularak herhangi bir zarar verilmemesi konu edilen bölge idarecilerine sık sık tembih edilmektedir.⁴⁶⁵

Ahidnâme hükümlerine aykırı hareketlerden kaçınılmasına dair diğer bir hüküm cümlesi de “*mugâyir-i ahidnâme-i hümayûn*”dur. Evâsıt Şevval 1235 tarihli İstanbul gümrüğü emînine ve boğazhisarları nâiblerine ve dizdaran ve gümrük eminine yazılan hükümde de bu cümle geçmektedir. Buna göre, Prusyalı gemi kaptanı ve tüccarlarından İstafani Bacic, sahip olduğu Avalanya adlı gemisine yüklediği 1000 kile (keyl) Rus buğdayı ile yola çıkmıştır. Boğazhisarlarına vardığında Ahidnâme şartlarına uygun olarak 300 akçe vergi alındıktan sonra başka bir vergi alınmayarak yola çıkmasına müsaade edilmiştir. Yine ahidnâme-i hümayûna aykırı olarak gümrük uygulanmaması emredilmiştir.⁴⁶⁶

Prusyalılara verilen Ahidnâme doğrultusunda tanınan imtiyazlar sayesinde, Prusyalılar ve Prusya Devleti himayesine sahip olanlar Osmanlı ülkesine gidip gelerek ticaret yapabilme hakkına da sahip olmuşlardı. Ayrıca ticari faaliyetlerine müste'men veya müste'min sıfatıyla devam etme imkânına sahip olmuşlardı. Ahidnâmeyle bağlı olarak Ahkâm defterinde de sık sık muhatap olmaları gereken vergi oranları ve yerel idarecilerin haksız tutumlarına karşı muhafaza edilmeleri gerektiği ifade edilmekteydi.⁴⁶⁷

Prusya Ahkâm Defteri'nde Ahidnâme'yi dayanak göstererek Prusyalı konsolos, muste'men, kapıkethüdası yasakçı gibi görevlilere bir takım haklar tanınmıştı. Bu haklar, Ahidnâme verilen diğer devletlere verilen haklarla eşit tutulmaya çalışılmış ve Prusyalıları Osmanlı toprağında imtiyazlı tüccar ve görevli konumuna yükseltmiştir.

⁴⁶⁵ “...gerek sefine ve gerek derûnuna olan emval ve kuyûdât ve müdâhalelerine hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn ve mugâyir rızâ bu dürlü te'addî ve rencide olunmayub dostane muâmele ve beranesiyle emînen ve salîmen imrârına dikkat eylemelerini iktizâ eden ve tekide dikkat ve hilâf-ı ferman ve menâfi -i ahidnâme-i hümayûna ve hareket-i vukûa gelinmesi imrâr-ı mezidi inâyeti tezahür eylemek bâbında...” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 900, 902, 912; Korsanlık veya deniz soygunculuğu oldukça fazla önem verilen ticareti baltaladığı için her dönemde üzerinde durulan ve tedbirler alınan bir mesele olmuştur. Tarih boyunca ticaret kutsal sayılmış ve korsanlar latince *hostis humani generis* yani insanlığın düşmanı olarak adlandırılmışlardır. Tüm ülkelerin savaş gemilerinin yakalayıp cezalandırması da genel kabul görmüştür. Hançerlioğlu, “Korsanlık”, s. 103.

⁴⁶⁶ BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 975.

⁴⁶⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 847, 849, 871, 875 vd...

5.1. Konsolosluk Müessesesi ve Konsolosların Ticari Hayattaki Yeri

Latince kökenli olan konsolos (*consul*) kelimesi danışmak ve istişare etmek manasındaki *consulere* sözcüğünden türemiştir. Kelime, Ortaçağ'dan itibaren bir devletin ticari delegeleri için kullanılan bir unvan haline gelmiştir. Almanca kaynaklarda 11. yüzyıldan itibaren karşılaşılan konsoloslar muhtemelen ilk defa Akdeniz ticaretinde kullanılmıştır. XII. ve XIII. asırlarda Cenovalılar, Pisalı, Floransalı ve Venedikliler tarafından İstanbul, Mısır, Filistin gibi gözde merkezlerde kurulan bu ilk temsilcilikler, balyos (*bailos*) ve podestas olarak da anılmışlardır. Yeniçağ'da bu kurum Ortaçağ'daki şekliyle aynen korunmuştur. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının Karadeniz ve Doğu Akdeniz'e kadar genişlemesi ve ticaret hacminin artmasıyla yeni Avrupalı konsoloslarla temaslar başlamıştır. Bu durum Avrupalı devletlerle bir takım ticari antlaşmaların imzalanmasına da sebep olmuştur.⁴⁶⁸ 18. yüzyıl sonlarında Avrupa'da varlığını kabul ettiren beratlı tüccarlar ile Osmanlı tebası gayrimüslim tüccarların haklarını korumak üzere Akdeniz'in kıyı bölgelerinden başlayarak ilk Osmanlı konsoloslukları kurulmaya başlandı. 1802 yılından itibaren belli başlı merkezlere gönderilen ve çoğunluğu Rum tebaadan oluşan *şehbenderler* için zamanla konsolos tabiri kullanılmıştır.⁴⁶⁹

İlk dönemde tüccarların aralarında seçtiği görevliler olan konsoloslar, zamanla geniş idari işleri de görmeye başladılar. Buna göre konsoloslar tebaayı deftere kaydetme, pasaport verme, fakirleri ülkelerine gönderme, evrak tasdiki, vize işlemleri, askerlik emrini yerine getirme, ölüm, doğum gibi nüfus işlerini görme, evlendirme, vasiyetname ve vekâlet düzenleme, noterlik işlemleri, konsoloslukta çalışan kişileri tespit etme, gibi işlere bakmışlardı. Ticari ve mali olarak da alışverişlerde ispat aracı olan *hüccet* düzenlemek, ticari gemilerin güvenliğini sağlamak, kefalet senedi düzenlemek, geliş-gidişlerde denetim sağlamak, gemi sigortalara ile işletme sözleşmelerini takip etmek, tebalarının emanetini almak, gemilerin alım satım işlemleriyle ilgilenmek, bulunduğu ülkenin ticari ve sınai durumunu ülkesine rapor etmek ve bu konudaki harçları alarak not alıp ülkesine iletme gibi yetkileri geniş vardı.⁴⁷⁰ Ayrıca mensup oldukları devletlerin

⁴⁶⁸ Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", *TDVİA*, XXVI, İstanbul: 2002, s. 178-180.

⁴⁶⁹ Bağış, s. 57; Osmanlı Türkçesinde konsolos anlamına gelir. *İng. Cosul, Fr. Consul, Alm. Konsul; Hançerlioğlu, "Şehbender", s. 268; Defterde konsolos kelimesi kullanılmıştır.*

⁴⁷⁰ Apaydın, s. 152, 153; Kütükoğlu, "Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri", s. 331; Boogert, s. 39, 41; BOA, A.DVN. DVE.d., No: 072/1, hüküm: 137,-138.

bandırasında olan gemilerden *konsolosluk hakkı* adıyla %2 oranında resim alırlardı.⁴⁷¹

Osmanlı şehir ve limanlarında yerleşik olan yabancı tüccarlar konsolos, balyos veya emin adıyla bilinen beratlı temsilciler ile çalışırlardı. Bu temsilciler Osmanlı yetkilileriyle yabancı tüccarların irtibatını sağlardı. Avrupalı devletler, tüccarlar konsolos ve tüccarlarının da görüşünü alarak Ahidnâme'ye bir takım maddelerin dâhil edilmesi için çaba gösterirlerdi.⁴⁷²

Elçiliklerin gelişip yayılmaya başladığı ve siyasi konularda devletlerinin temsilcileri oldukları yıllarda bile konsoloslar Osmanlı topraklarının her köşesinde siyasi faaliyetlerini yürüterek her türlü meseleye müdahil olmuşlardı.⁴⁷³

17. yüzyılda batılı devletler kendi geleneklerine göre konsoloslara tanınan statüyü Osmanlı Devletine de benimsetmeye başladılar. Kapitülasyonlara da giren bu duruma göre hapse atılmamak, kanuni işlemlerin Bâb-ı Ali'ye sorulması, ülkeden çıkarılması veya değiştirilmesinin sadece elçi emriyle olması gibi imtiyazlar elde ettiler. Böylece İstanbul'daki elçiler önce hükümet nezdinde konsolos muamelesi görürken sonra milletlerinin hükümet nezdinde temsilcileri olarak kabul edildiler. Padişah beratıyla konsoloslar kendi milletlerinin işlerine bakmak, gelen malları kaydetmek, elçi ve konsolos için belirlenen vergileri toplama işine giriştiler. Konsolosun izni olmadan onun milletine bağlı olan hiçbir gemi limandan çıkamazdı. Konsolos kendi kanunlarına göre anlaşmazlıkları çözer, evinde bulunduğu süre içerisinde veya seyahatte hizmetkârları ve hayvanlarıyla müdahalelerden korunurdu. Aynı zamanda kendi şahsına ait malları da gümrük resminden muaftı. Konsoloslar görevlerini yerine getirirken çavuş veya yeniçeri gibi birer yardımcıyı Osmanlı Devleti'nden talep edebilirdi.⁴⁷⁴

İslam hukukunda zımî ve müste'menlere tanınan inanç hürriyeti, can ve mal güvencesi şeklindeki imtiyazlar, İslam topraklarına gelen gayri müslim tüccarlar için de geçerli kılınırdı. Buna göre, karada ve denizde can, mal, inanç, ibadet ve merasim özgürlüğünün yanı sıra, konsolos (balyos) bulundurmasına da imkân tanınırdı. Bu imkânlarla konsoloslar vasıtasıyla vatandaşları ile aralarında görülmesi muhtemel

⁴⁷¹ Kütükoğlu, "Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri", s. 331.

⁴⁷² İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 229.

⁴⁷³ Apaydın, s. 149.

⁴⁷⁴ İnalçık, "İmtiyâzât", s. 245, 246.

davaların kendi ülke kanunları doğrultusunda çözümlenmesi, hasarlı veya batık gemilerin yağmalanmaktan korunması ve tamirine imkân tanınması hatta gerekirse doğrudan devlet başkanına arzuhal sunulmasına izin verilmesi gibi imtiyazlar da eklenmiştir. Konsoloslar vatandaşlarının düzenledikleri borç sözleşmelerinden de sorumlu tutulmuştur.⁴⁷⁵ Tanzimat sonrası belgelerde de *şehbender* olarak geçen konsoloslar, elçiliklere göre çok daha eskilere dayanırdı. Elçilik kurumu 16 ve 17. yüzyıllarda ulus devlet sisteminde yaygınlaşırken zamanla konsolosların adli, siyasi ve idari yetkileri elçilere devredilmişti. Buna rağmen Doğu’da kapitülasyonların da etkisiyle konsolosların yetkilerinin kaldırılması söz konusu olmamıştır.⁴⁷⁶ Prusyalılar da kapitülasyonlardan elde ettikleri güç ile “yurtdışındaki Almancılığın güçlendirilmesi” mantığını kullanmaya başlamışlardı.⁴⁷⁷

5.1.1. Osmanlı-Prusya Ticari Hayatında Konsoloslar

Elimizde bulunan Prusya Ahkâm defterinin ilgili bölümlerinde, inceleme fırsatı bulduğum diğer devletlerin ahkâm defterinin aksine balyos (*bailos*) veya podestas ifadelerine rastlanmamıştır. Buna göre Prusya Ahkâm defterinin ilgili bölümlerinde, Prusyalıların tüccar ve devlet işlerini düzenleyen kişilerin sadece konsolos ve konsolosluk kurumu ile ifade edildiğini söyleyebiliriz.⁴⁷⁸

Osmanlı Devleti ve Prusya Krallığı arasındaki ticari münasebetler başka ülkelerin tüccarları vasıtasıyla başlamıştır. Prusya Devleti diğer Alman Devletleri’nden Ausburg, Regensburg, Nürnberg, Dresten ve Leipzig gibi, Osmanlı Devleti’nden ipek, pamuk yün gibi ihraç mallarını satın almıştır. Bu malları İspanyol, Venedik, Ceneviz, Fransız, İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar vasıtasıyla ülkesine getirmişlerdi. İki devletin vasıta olmadan direkt ticarete başlaması, 1570’li yıllarda Augusburglu tüccarların çabasına rağmen gerçekleşmese de; engeller ancak 19. yüzyılın sonlarında aşılmıştır.⁴⁷⁹

İki devlet arasında aracılar ile yürütülen ticari ilişkilerin dolaysız hale gelmesi İngiltere’nin girişimleri ile ortaya çıkmıştır. İngiltere’nin Doğu Akdeniz üzerine

⁴⁷⁵ Kallek, “İmtiyâzât”, s. 242-245; İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 232.

⁴⁷⁶ Apaydın, s. 141.

⁴⁷⁷ Fuhrmann, s. 281.

⁴⁷⁸ BOA, A.DVN.DVE.d 073/2; Osmanlı Türkçesinde *kançılarya* İng. chancerry, Fr. chancellerie, Al. Konsulatskanzlei; konsolosluk ve hizmet gördükleri yer anlamındadır. Hançerlioğlu, “Kançılarya”, s. 243.

⁴⁷⁹ Önsoy, *Türk Alman İktisadi Münasebetleri*, s. 5; Kaşıkçı, s. 10.

gerçekleştirdiği ticari seferler Fransa tarafından engellenirken, İngiltere, tüccarlarının mallarını Hamburg limanı üzerinden Elbe, Spree, Oder ve Tuna güzergâhıyla Karadeniz'e ulaşımı konusunda Prusya'ya bir teklif sunmuştur. Güzergâhın kullanımı konusu kabul görse de yapılan müzakereler sonuç vermemiştir.⁴⁸⁰

O tarihlerde İsveç Devleti, Osmanlı Devleti ile olan yakın ilişkilerini kullanarak Prusya'yı da Osmanlı Devleti ile doğrudan yapılan ticari faaliyetlere dâhil edebilmek için çaba göstermiştir. Hatta Humbaracı Ahmet Paşa (Kont de Bonneval) bu dönemde İsveç ile gelişen münasebetlere Prusya Devleti'nin de dâhil olması konusunda çaba göstermiştir.⁴⁸¹ Siyasi sahne de ise Avusturya'ya duyduğu nefret, Humbaracı Ahmet Paşayı Divân-ı Hümâyûnda Prusya ittifakının en ateşli savunucularından biri haline getirdi. Ahmet Paşa muhtemel bir Prusya-Bâb-ı âli dostluğu için bir süre İsveç Sefiri Karlson ile irtibatta kaldı.⁴⁸²

Bu münasebetler doğrultusunda; İstanbul'dan hareketle İznikmid (İzmid) ve Kocaeli ve Hüdavendigar sancaklarından Yalakabad (Yalova) vesâir kazâlardaki kadılar, naibler, yeniçeri serdarları gibi yöneticilerine yazılan evâsıt-ı 1222 (Nisan 1807) senesine ait 847 numaralı yol hükmünde örnek ifadeler rastlanmaktadır. Buna göre, İstanbul'da yerleşik olan Prusya maslahatgüzarı Debile Felis'in arzuhalinde konsolosları, konsolos vekilleri, tercümanları, tüccarları ve adamları için, dost devlet vatandaşlarına gösterilen muafiyetler sağlanmalıdır. Bu bağlamda Prusyalı Cakuma Agop adlı müste'men iş icabı olarak (*li-ecli'l-maslaha*) sözü edilen bölgelere geçmiştir. Şahsın yolculuk sırasında herhangi bir mahalde duraklama ve ikametinde Ahidnâme'ye aykırı uygulamalara tabi tutulmayıp himaye edilmesi gereği ifade edilmiştir. Bu hüküm altı aylık bir süre geçerli kılınmıştır.⁴⁸³

5.1.2. Prusya Ahkâm Defterine Göre Konsolosların Alacak-Verecek Meseleleri

Osmanlı-Prusya ticari ilişkilerinde Osmanlı topraklarındaki konsolos ve Prusyalıların ekonomik çıkarlarını da muhafaza etmek için pek çok hüküm yazdığını görmekteyiz. Lefkoşa nâibine ve Kıbrıs muhassılına yazılan Evâil-i Şaban 1225 (Eylül 1810) tarihli hükme göre Kıbrıs adası Prusya Konsolosu Maino Matari,

⁴⁸⁰ Kemal Beydilli, "İlk Prusya-Osmanlı Münasebetleri Hakkında Bazı Kayıtlar ve Düzeltmeler: Jurgowsky-Sattler-Seewald", ed.: H. J. Kissling vd. *Serta Balcanica-Orientalia Monacensia*, München, 1981, s. 221.

⁴⁸¹ Beydilli, *Büyük Frederik ve Osmanlılar*, s. 5.

⁴⁸² Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi V*, s. 620, 621.

⁴⁸³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 847, 894, 922, (Benzer hükümler için bkz. 1028, 1033)

Lefkoşa mütemekkinlerinden senedi ile alacağı altmış beş bin yetmiş üç kuruşu talepte etmiştir. Bu mağduriyetin şer'an çözümü için muhassılın bahis olunan paranın adı geçen şahıslardan gerekirse icra ile alınması emredilmiştir.⁴⁸⁴

Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1225 (Temmuz 1810) tarihli yazılan 875 numaralı hükme göre, Eğriboz⁴⁸⁵ muhafızı veziri ve Eğriboz nâibine, İstanbul'da bulunan Prusya elçisinin tahrir tercümesinde şu durum bildirilmektedir. Prusya tüccârından Corci Gradibos adlı tacir, Osmanlı reayasından Balbalcalu Dimitri Kofomali isimli kişinin gemisini eşya taşımak üzere kiralamıştır. Gemisi Eğriboz'da bulunan Oredisi limanına demir atıp yükü Koron'a nakil olmakta iken Koron kaptan reisi adı geçen gemiyi ve malları ile hibe olarak İstanbul'a getirmiş olduğu beyan edilmiştir. Bu sebeple ismi geçen tacire ait olan ve geminin taşıdığı, kayıtlı olduğu defterde adı geçen mallarının sahibine teslim edilmesi hakkındaki dilekçe ile hâlâ tersâne-i âmire emini olan Ahmet Aziz'den bilgi istenmiştir. Vezir Hafız Ali Paşa tarafından münasip görülen ceza İstanbul'a bildirilmiştir. Tersane-i âmire de sabit bulunan müste'mene ait eşya ve mallar sahibine geri verilerek teslim edilmek üzere tersane-i amire gemi mahzeninde koruma altına alınmıştır. Ancak adı geçen tacir tarafından "*benim malımdır*" şeklinde iddia ettiği vakit, elinde bir kayıtlı bir senet olduğundan sözü edilen malın adı geçen tacire ait olduğunun ilan edilmesi emredilmiştir. Şu halde tacir sözü edilen eşyanın kendisine ait olup olmama konusunda kâni midir? Değil midir? Bu durum güvenilir kişilerden sorularak araştırılmalı ve şüphe meydana getirmesi muhtemel bir durumdan arındırılmış şekilde süratle izah edilmelidir. Sözü edilen eşyanın bu tacirin malı olup olmadığı konusu mahallinde de tahkik edilmelidir. Bu konuda yerinde ilgili kişiler vasıtasıyla sorgulamalar ve tahkikat yapılmalı, her türlü şüpheden sakınılarak gerekli izahlar yapılmalı ve böylelikle

⁴⁸⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 877.

⁴⁸⁵ Yunanistan'ın doğu kıyısında bulunan bugün Khalkis ismini taşıyan bölgedir. Osmanlı hâkimiyeti 1470 ve 1831 yılları arasında önemli bir deniz üssü olarak kullanılmıştır. Kalabalık bir Müslüman nüfusun yanı sıra devrin İslami ve idari merkezi olarak da kabul edilir. Âşıkpaşazade ve Neşri'nin eserlerinde Ağriboz vya Ağribos şeklinde yazılmışsa da Daha sonraki Osmanlı kaynaklarında çoğunlukla Ağriboz şeklini almıştır. Osmanlı hakimiyetindesancak merkezi haline gelen Eğriboz'a Budinista, Levadya, Atina, Salona, İstefe ve Talanda kazaları bağlanmıştır. Bu durum 1831'de Yunanistan'ın bağımsızlığı ve bölgenin Yunanistan'a bağlanmasına kadar devam etmiştir. Yunanistan'ın bölgeyi ele geçirmesi ve Müslüman nüfusun göç etmesiyle bölgenin ekonomisi de ciddi zarar görmüştür Osmanlı hâkimiyeti boyunca Müslüman ve Hristiyan tüccarlar ile korsanlar içinde önemli bir üs bölgesi halinde kullanılmıştır. Machiel Kiel, "Eğriboz", TDVİA, X, İstanbul, 1994, s. 491-492.

“keyfiyet-i şek-ü şüpheden ârî ve hazer ve himayeden beri olarak” İstanbul’a bildirilmelidir.⁴⁸⁶

Navlun mukavelesi olarak adlandırılan gemi kira sözleşmesidir. Sözleşme ile yük taşımak amacıyla geminin tümü veya bir bölümü kiralanır. Geminin tümünün kiralanması *ıskarça* olarak adlandırılırdı. Geminin kış veya baş kısmında *kırkambar* (parça mal) taşımak içi ise *konşimento* düzenlenirdi. Sözleşme zaman veya yolculuk esasına göre kiraya veriliirdi. Örneğin üç ay için veya İstanbul’dan Napoli’ye kadar şeklinde hesaplanırdı. Mallar boşaltılacağı limana geldiği zaman *konşimento* adı verilen belge olmadan indirilmez ve sahibine teslim edilmezdi. Bu belge nâma, hamiline veya emre yazılı olarak düzenlenirdi.⁴⁸⁷

Yine bu alacak meselesiyle alakalı olarak, Prusya kralının İstanbul’da ikamet eden maslahatgüzarı Şovalye Rasne de Simon’un tahririne göre, Selanik sancağı mutasarrıfına ve Selanik nâibine gönderilen hükümde, Selanik kazasında ticaret maksadıyla bulunan İsko Kadaso adlı tacirin, Ksalsos ve Vasilik karyelerinde yaşayan kocabaşılar ve mülteziminden 1241 yılından beri senet ile yirmi dört bin üçyüz kuruş alacak hakkı olup bu hakkını defalarca istediği ifade edilmektedir.

⁴⁸⁶ “Prusya kralının Der-aliyyemde mukim elçisi hutimet avâkıbuhû bi’l-hayrın rikâb-ı hümayûnuna takdîm eylediği bir küt’a memhûr tahrîri tercümesinde bundan akdemce Prusya tüccârından Corci Gradibos nâm tâcir eşya tahmîl üzre reâyâ-yı Devlet-i Aliyyemden Balbalcalu Dimitri Kofomali nâm mersum süvâr olduğu bir küt’a sefinesi İsticar ve Eğriboz’da vâki Oredisi nâm limanda hamûlesi Koron’a nakil olmakta iken liman-ı mezkûra lenger-endaz olan Devlet-i Aliyyemde bir küt’a Koron Kapudan-ı reisi meşfûru ahz ve lenger-endaz cephesine nakl ve tesyâr ve sefine-i merkûmeyi hamûle-i mezkûre ile istihaben âsitâne-i saadetime getirmiş olduğu beyanıyla tâcir-i Mersûmun ber-mûceb-i defter-i müfredât-ı sefine-i merkûme derûnunda olan hamûle-i mezkûreyi yedine i’tâ ve teslim olunması istid’â etmekten nâşî husus-u mezbur rical-i Devlet-i Aliyyemden hâlâ tersane-i amirem emîni olan Ahmet Aziz dâme mecdühûdan isti’lâm olundukda reis-i mersûm hâlâ kapudana veya düstur-u vezirim Hafız Ali Paşa iclalehu tertîb-i ceza eylediğini âsitâne-i ulya-i şahâneme arz eyledikte şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümayûn şevket-ü mekrunun mücebince sefine-i Merkûme tersane-i amireme rabt ve derûnunda olan eşya ve mal müste’min mal olduğundan müşâr un ileyhın zayı ma’rifetiyle ashâbına red ve teslim olunmak üzre tersane-i amiremde mahzen-i sefinede ve defaten hıfz olunmuş ancak eşya-yı mezkûreyi tâcir-i mersûm benim malımdır deyü iddia etmekteyse dahi yedinde bir mukayyed senet olduğundan başka miktar-ı meşfûrdan alacak olarak on bir guruh olduğunı ikrar etmekten nâşî eşya-yı mezkûreyi tâcir-i mezkûrun malı Olduğu mahallinden tahkik ve hakikati hal Der-aliyyeme ilan olunmak bâbında isti’lâm-ı hali emr-i şerîfim sudûrunu tahrîr ve âmâde etmekle vech-i meşrûh üzre Amel olunmak fermanım olmağın iş bu emr-i şerîfim isdâr ve irsâl olunmuştur imdi siz ki vezir-i muşarun ve Mevlânâ-yı mûmâ-ileyhimsiz tâcir-i mersûmda Edâ etmekte olduğu eşya-yı mezkûre’s-i nefsi edâsı kendi malı idiği ve mutabık mıdır değil midir keyfiyetini vukûf-u olan mevsukdan kimesnelerden gereği gibi suâl ve taharri ve tahakkuk birle hakikat ve keyfiyet-i şek ü şüpheden ârî ve hazer ve himayeden beri olarak ale’l-vech ve izahına Der-aliyyemde tahrîr ve i’lâm-ı müsâraat olundukda hilâf-ını tahrirden hazer ve mücânebet eylemeniz bâbında” evâsıt-ı Cemâziyelâhir 225, BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 875.

⁴⁸⁷ Hançerlioğlu, “Kançılarya”, s. 160; “Konşimento”, s. 104.

Zikredilen kişilerin zimmetlerinde olan paranın tahsil edilerek kendisine verilmesi hakkındadır.⁴⁸⁸

5.1.3. Prusya Devleti'nin Osmanlı Devleti Sınırlarındaki Konsolosları ve Konsolos Atamaları

Osmanlı topraklarında bulunan iskele, liman ve adalardaki Prusyalı konsolos ve konsolos vekilleri ile tercümanların görevden alınması ve yerlerine tayini hususu iki devlet arasında akd edilen Ahidnâme'ye göre Prusya Devletine serbest kılınmıştır.⁴⁸⁹ Konu, kapitülasyon metinlerine de yansımıştır. 1761 Prusya Ahidnâmesinin 4. maddesinde büyükelçinin dört konsolos ve bir tercüman atayabileceğine dair sınırlandırma mevcuttur.⁴⁹⁰

Bu durum Kudüs mollasına yazılan Evâil-i safer 1260 (Mart 1844) tarihli ve 1038 numaralı hükümde “*Osmanlı Memleketinde herhangi bir iskele, liman veya adada bulunan dost ülkeden kabul edilen konsolos, konsolos vekilleri ve tercümanları, Prusya elçileri tarafından Osmanlı Devleti ile yapılan antlaşma hükümlerine göre tayin edilebilirler*”. Evâil-i Safer 1260 (Mart 1844) şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁹¹

Eflak voyvodasına gönderilen Evâil-i Ramazan 1221 (Kasım 1806) tarihli ve 890 numaralı hükümde şu ifadeler mevcuttur. “*Prusya kralının İstanbul'daki elçisi Baron Pilsak'ın dilekçesiyle, Bağdan'a gidip gelen Prusyalı tüccarların haklarını gözetmek üzere ve Boğdan'da konsolos ikame olunmamak şartıyla Prusyalıdan Corci de Sakilaciye adlı müste'men Eflak'a konsolos olarak yeni baştan berat yazılıp tayin*

⁴⁸⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 984.

⁴⁸⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1037.

⁴⁹⁰ Boogert, s. 63; Bağış, s. 27.

⁴⁹¹ *Memâlik-i mahrûsede herhangi iskele ve liman ve adalarda dost olan ol taraflarından konsolos ve konsolos vekilleri ve tercümânları var ise Prusya elçileri dahi konsolos ve tercümânlar ta'yini ve dilediklerini ref' ve yerlerine âherini nasb eyleyeler deyü Devlet-i Aliyyemle devlet-i müşâr un ileyhüma beyninde mün'akid olan ahidnâme-i hümayûnda münderic idiği kuyûdât-ı müsteban olmuş ve ol vech ile emr-i şerîfîm isdârı hususuna irade-i seniyye-i mülûkânem talikiyle ol babda emr-i hümayûn şevket-i mekrun-u pâdişâhanem şerefîvizi sünuh ve sudûr etmiş olmakdan nâşî mantûk-ı münîfî ve ahidnâme-i hümayûn meal ve müedâsı üzre amel olunmak fermanım olmağın. İmdi sen mevlânâ-yı mûmâ-ileyhsin konsolos vekîli olan merhum mösyö Solic beyzâde kendi cinslerinden olduğu halde Kudüs-ü şerîfe gelip giden sahih Prusyaluların umûr ve hususlarını beyzâde-i merkûm ru'yet ettürüp ve hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn vekaleti umûruna kimesne tarafından dahl ü taarruz olunmayup ber-mûceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet-ü sıyânet olunmak bâbında.” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1038.*

olunmuştur.”⁴⁹² Aynı durum Rodos ve İstanköy adalarına konsolos olarak tayin edilen Anton Yici adlı Müste'men'in atamasına dair hükümde de mevcuttur.⁴⁹³

Konsolosların nasb ve tayini yapılan bölgelerdeki amir ve memurlara da hükümler gönderilirdi. Bu hükümlerde konsolosların görevli oldukları bölgelerdeki görev ve yetkileri de hatırlatılırdı. (...vâki mahallere âmed-şüd eden Prusyalu tüccârının umûr ve hususların ru'yet eylemek üzere...) Yine bazı hükümlerde konsolosun atandığı geniş idari bölgede tek bir şehirde ikameti şart koşulurdu. Bu duruma örnek olarak gösterebileceğimiz Eflak Voyvodasına yazılan Evâil-i Ramazan 1221 (Aralık 1806) tarihli ve 890 numaralı hükümdür, Eflak canibine konsolos olarak atanan Corci de Sakilaciye adlı Prusyalının Boğdan'da ikame olmamak şartıyla Eflak'a atanmıştır.⁴⁹⁴

Osmanlı Devleti sınırları dâhilindeki konsolos atamaları da karşılıklı olarak devletlerin izni ile mümkün olmaktadır. Atanan konsolos için eğer gideceği devletin tebaası değilse izin istenmezdi ancak, diplomatik yolla durum kapitülasyon rejimine göre bildirilirdi.⁴⁹⁵

⁴⁹² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 890; Sözü edilen diplomat Osmanlı Devleti'nde 1816-1807 yılları arasında görev almış olan Ludwig Senfft von Pilsach'dır. (doğ. 1774, öl. 1853); Bringmann, s. 320, 321.

⁴⁹³ “Anton Yici nâm müste'min bundan akdem li-eclü'l müsaliha Der-aliyyeme gelüp bu defa yine berren ve bahren İzmir'e ve andan Rodos'a ve İstanköy'e azîmet murâd eylediklerinde inhâ ve konsolos-u mersûm Der-aliyyemden mahall-i merkûma varınca esnâ-yı râhta ve bir mahalde hin-i meks ve ikâmetlerinde hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn cizyedârlar taraflarından cizye vesâirleri câniblerinden âhar bahane ile rencide ve remide ve iktizâ eden zad u zevadetini akçesiyle almasına muhâlefet olunmayub ber-müceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ü siyânet olunmak babında emr-i şerîfim sudûrunu istid'âetmekten nâsî vech-i meşrûh üzere amel olunmak bâbında”. Evâhir-i Ramazan 1240 (Mayıs 1825) BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 943.

⁴⁹⁴ “Boğdan'da vâki mahallere âmed-şüd eden Prusyalu tüccârının umûr ve hususların ru'yet eylemek üzere ba berat-ı ali konsolos olan Rusorki nâmı Prusyalu nasb olmağla yerine aheri konsolos nasb olmak üzere gelmiş ise ve Prusya tüccârı ekseri Eflak cânibine emr-i şerîf etmekte olduğuna mebni Boğdan konsolosları için mukadderan sadır olan berat-ı âlinin kaydı terkin birle Boğdan'da konsolos ikame olunmamak şartıyla şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümayûn şevket-i mekrunu şahânem mücebince sahîh Prusyalu'dan Corci de Sakilaciye nâm müste'min memleketinde Eflak'a konsolos nasb ve ta'yini olunup, yerine müceddeden berat-ı âli şanın verildiği inhâ ve konsolos-u mezbur yedine verilen berat-ı şerîfim mücebince mersûm zabt ve memleket-i Eflak'a âmed-şüd eden sahîh Prusya tüccârının umûr ve hususları ru'yet ettirülüp konsolosluğu üzerine aheri dahl-ü taarruz ettirilmemek bâbında emr-i şerîfim sudûrunu istid'âetmekten nâsî vech-i meşrûh üzere zabt ettirilmek fermanım olmağın” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 890.

⁴⁹⁵ Apaydın, s. 141.

ÇİZELGE 5. Ahkâm Defterinin İlgili Bölümlerinde Geçen Tarihlerde Osmanlı Sınırları Dâhilindeki Konsolosların Görev Yerleri veya Atamaları⁴⁹⁶

Konsolos İsmi	Atandığı Görev Yeri	Görevli Olduğu Tarihler	Açıklama
Marino Matari	Kıbrıs	Receb, Şaban, Şevval 1225 (Ağustos, Eylül, Kasım 1810) ⁴⁹⁷	Tarihlerinde Kıbrıs'ta görevlidir.
Corci de Sakilaciye	Boğdan ve civarında	Evâil-i Ramazan 1221 (Kasım 1806) ⁴⁹⁸	Boğdan'da ikame olmak şartıyla Eflak'a tayin olmuştur.
Jak Marko	Eflak	Cemâziyelâhir, Safer 1223 (Nisan-Ağustos 1817), ⁴⁹⁹	Eflak ve civarından sorumlu olarak atanmıştır.
Rafael Hazaryani yerine Piyar Şamo	Selanik İskelesi	10 Ramazan 1250 (10 Ocak 1835) ⁵⁰⁰	Piyar Şamo adlı müste'men konsolos olarak atanmıştır
Anton Yici	Rodos ve İstanköy Adaları	Evâhir-i Ramazan 1240 (Mayıs 1825) ⁵⁰¹	Anton Yici adlı müste'men konsolosluk görevini yürütmektedir.
Şaso adlı beyzade	Sayda ve Beyrut'a tâbi	Evâsıt-ı Şevval 1249 (Şubat 1834) ⁵⁰²	Asıl konsolos gelene kadar

⁴⁹⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2.

⁴⁹⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 876, 878, 879.

⁴⁹⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 890.

⁴⁹⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 894 922.

⁵⁰⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, Nişan-ı hümayun: 931.

⁵⁰¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 943 .

⁵⁰² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 988.

	iskeleler		vekâleten görevini yürütmektedir.
Emile de Vagner	İskenderiye ve ona tabi iskeleler	Evâhir-i Şaban 1255 (Kasım 1839) ⁵⁰³	Sorumlu konsolos olarak atanmıştır.
Andre Rofert yerine Mösyö Vagner	Mısır İskenderiyesi ve ona bağlı iskele	Evâil-i Safer 1257 (Mart 1841)	Eski konsolos azledilmiştir. ⁵⁰⁴
Mösyö Şolic	Kudüs	Evâil-i Rebi'ülevvel 1258 (Nisan 1842) ⁵⁰⁵	Konsolos vekili olarak görevlendirilmiştir. ⁵⁰⁶
Mösyö Nizlurg	Eflak, Boğdan, Yaş ve ona tabi bölgeler	Evâsıt-ı Rebi'ülevvel 1258 (Nisan 1842) ⁵⁰⁷	Görevli azledilerek yerine atanmıştır.
Andre Rokarb yerine Mösyö Vagner	Mısır İskenderiyesi ve ona tabi iskeleler	Evâsıt-ı Safer 1258 (Mart 1842) ⁵⁰⁸	Sorumlu general konsolos olarak tayin edilmiştir
Mösyö Vilet Tirok	Trablusşam, Sayda ve	Safer 1258 (Mart 1842) ⁵⁰⁹	Beyrutta ikamet etmek üzere tayin

⁵⁰³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1023.

⁵⁰⁴ BOA, A.DVN.DVE.d., No: 072/1, hüküm: 137.

⁵⁰⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1037, 1038.

⁵⁰⁶ 19 Mart 1845 tarihli yazı ile asıl konsolosluk beratını almıştır. A.}DVN., 12/10. (M. 19 Mart 1845/H.10 Rebiülevvel 1261)

⁵⁰⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1048.

⁵⁰⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1049.

⁵⁰⁹ Prusya Devleti konsolosu vekillerinden nezaret etmek üzere Prusya kralının asakir-i hassası yüzbaşlarından, ceneral konsolos olarak, BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1033.

	Haleb eyaletleri		edilmiştir.
Mösyö Vildizan	Trablusşam, Sayda ve Haleb eyaletleri	Evâsıt-ı Receb 1258 (Ağustos 1842) ⁵¹⁰	El-Şam konsolosu tayin edilmiştir
Mikele Bres adlı beyzade yerine Mitele Natala Bres	İzmir	Evâsıt-ı Şaban 1264 (Temmuz 1848) ⁵¹¹	Görevli azledilerek yerine atanmıştır
Mösyö Corci Vici'nin yerine Mösyö Deti	Edirne	Evâhir-i Rebi'ülahir 1265 (Şubat 1849) ⁵¹²	Konsolos vekîli tayini olunmuştur

⁵¹⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1050.

⁵¹¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1067.

⁵¹² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1068.

5.1.4. Prusyalı Konsolos ve Tüccarların Yollarda Karşılaştıkları Durumlar

Erken dönemlerde Prusyalı konsolosların çoğunun Berlin'den maaş ve bütçe almayan tüccarlardan seçildiği göze çarpmaktadır. Hatta bunlar için, Prusya uyruğu önemli olmayıp genellikle birkaç kuşaktır Osmanlı topraklarında yaşayan ve bölgelerinin sosyo-ekonomik yapısını iyi bilen levantenlerden seçilirdi.⁵¹³ Bu durum Düvel-i Ecnebiye defterlerindeki isimlerin birçoğunun farklı milletlere ait olması durumunu da açıklar niteliktedir.

Ahidnâmelerde İslam hukukunda mevcut olan inanç hürriyeti gereğince zimmi ve müste'menlere can, mal güvenliği ile yargı ve ibadet serbestisi mevcuttur. Bu durumda ibadetlerini yerine getirme ve cenaze merasimi düzenleme özgürlüğü, kılık kıyafette özgürlük, denizlerde ve karada can-mal emniyeti, konsolos (balyoz) bulundurma özgürlüğü ile konsolosluklarda kendi kanunlarına göre yargılanma özgürlüğü, hasarlı veya batık gemilerinin yağmadan korunması gibi haklara sahip olmuşlardı. Bu haklara sonraki dönemlerde gümrük indirimi ve mallarının zararının tazmin edilmesi gibi haklar da eklenmişti.⁵¹⁴

1071 numaralı hükümde Prusyalı tüccar ve konsolosların gidecekleri yere sağ salim ulaşabilmeleri için gerekli ihtimamın gösterilip, herhangi bir keyfi müdahaleye tabi tutulmaması isteği, *“Der sa'âdetimden zikr olunan mahallere varub gelince esnâ-yı râhta ve hasbel icâb bir mahalde müddet-i meks ve ikâmetlerinde ber-mûceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ü sıyânet ve haklarında merâsim-i mihman nevazi ve hürmet-i lâyıkasının ifâsıyla emînen ve salîmen imrârları hususuna dikkat olunmak bâbında emr-i şerîfim sudûru Der sa'âdetimde kâin Prusya sefareti tarafından ba takrîr istid'â olunmuş olmağla siz ki mûmâ-ileyhimsiz mûmâ-ileyhim yanlarında olan bir nefer müste'men hizmetkârlarıyla Der sa'âdetimden zikr olunan mahallere varub gelince esnâ-yı râhta mürûr ve ubur eyledikleri yerlerde ve hin-i iktizâ bir mahalde müddet-i meks ve ikâmetlerinde hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn kimesne tarafından müdâhale olunmayup ve mekuddan muktezîyeleri dahi akçeleriyle i'tâ olunup merâsim-i mihman nevazi ve hürmet-i lâyıkasının icrasıyla ber-mûceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ü sıyânet olunmak bâbında ferman-ı ali şanın sadır olmağla mazmûn-u münîfini üzre amel ve hareket eyliyesiz.”* hükmünde ifade edilmiştir.

⁵¹³ Fuhrmann, s. 281, 282.

⁵¹⁴ Kallek, “İmtiyâzât”, s. 242; Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, s. 331.

Yeni atanan konsolosların seyahati esnasında sorun yaşamamaları için de izledikleri güzergâhlarda bulunan komutan ve idarecilere hüküm yazılırdı. Konsolos ve yanında bulunan yardımcı ve korumaların deniz ve kara seyahatleri esnasında korunup kollanmaları için de aynı hükümde ifadeler bulunurdu. Prusyalı konsoloslar seyahatleri gittikleri bölgelerde Osmanlı memurları tarafından olumsuz davranışlarla karşılaşma durumuna karşı Ahidnâmede yazılı olan yetki ve görevlerine sığınırlardı. İstanbul'dan gönderilen bazı hüküm ve nişanlarda sıkça Ahidnâme hükümlerine uyulması ile adı geçen konsolos ve maiyetinin kollanması yöre idarecilerine tembih edilirdi.⁵¹⁵

Bu kapsamda yol üzerinde karşılaştıkları idareci ve memurlar tarafından farklı sebeplerle rahatsız edilmemeleri, ihtiyaç duydukları malzemeleri temin edebilmeleri de aynı hükümde bulunurdu. Bu duruma bir örnek olarak; İstanbul'dan İnoz ve oradan Eflak bölgesine giderken yol üzerindeki kazaların yöneticilerine gönderilen Evâil-i Cemâziyelâhir 1222 (Ağustos 1807) tarihli ve 894 numaralı hükümde örnek gösterebiliriz. Prusya kralının İstanbul'da bulunan elçisi Baron de Misak'ın dilekçesinde; Eflak'a tayin edilen konsolos Nizak Marco adlı müste'men, yanındaki iki müste'men hizmetkârıyla, deniz ve kara yoluyla Eflak'a gitmeyi istemektedir. Bu hükümde yanında olan hizmetkârları ve müste'menler ile beraber Ahidnâmeye aykırı olarak çeşitli bahanelerle rencide edilmemeleri, fazla vergi talebinde bulunulmaması, kendileri için gerekli yiyecek ve içecek malzemelerini paralarıyla alabilmeleri, bir mahalden diğerine geçişlerine müsaade edilmesine (*mürûr ve ubûr*) ve gerekli merasimlerin yapılması emredilmiştir.⁵¹⁶

Sayda ve Beyrut Naibine yazılan evâsıt-ı Şevval 1249 (Mart 1834) tarihli ve 988 numaralı hükümde; Prusya kralının İstanbul'da bulunan fevkalade murahhas orta elçisi Baron de Martins'in dilekçesine yer verilmiştir. Buna göre; Prusya bayrağıyla Sayda ve Beyrut'a bağlı iskelelere gidip gelen tüccarların işlemlerini yapmak üzere,

⁵¹⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 894, A.DVN.DVE.d, No: 072/1, hüküm: 135, 136.

⁵¹⁶ "...ba berat-ı âlişân konsolos olan Jak Marko nâm müste'min yanında olan iki nefer müste'min hizmetkârlarıyla Âsitâne-i sa'âdetimde n bahren İnoz'a ve andan Eflak cânibine azîmet Murâd eylediği inhâ ve konsolosu mersûm yanında olan iki nefer müste'min hizmetkârıyla berren ve bahren Eflak'a varınca esnâ-yı râhta hin-i iktizâsında meks ve ikâmetinde hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn cizyedâr taraflarından cizye mutâlebesi vesâirleri taraflarından âhar bahaneler ile rencide ve remide ve iktizâ eden zad u zevadetini akçesiyle almasına muhâlefet olunmayub ber-müceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ü sıyânet olunmak bâbında emr-u şerîfîm sudûrunu istid'â etmekten nâşî vech-i meşrûh üzre amel olunmak fermanım olmağın." Evail-i Cemaziyelahir 1232 (Mayıs 1817), BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 894, BOA, D.MMK.İGE, 74/129, 29 Rebiülevvel 1179.

beratlı konsolos Alide Niçito, kendi devletine dönmektedir ve geri dönünceye kadar Şaso adlı Prusyalı, konsolos vekili olarak atanmıştır. Adı geçen konsolos vekili, deniz ve kara yoluyla gelip giden, tüccar ve reayasının işlerini görebilmeli ve Ahidnâme'ye aykırı hareketlerde bulunulmamalıdır. Ayrıca tüccar ve reayanın işlerini görmek üzere beratlı konsolos Alide Niçito adlı konsolos gönderilip yerine, oğlu Musiço adlı Prusyalı konsolos tayin olunmasına dair 1249 senesi Zilkade ayının 15. gününden itibaren (26 Mart 1834) berat verilmiştir.⁵¹⁷

Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ve Mısır İskenderiyesi naibine yazılan Evâil-i safer 1257 (Mart 1841) tarihli ve 1036 numaralı hükümde şu ifadeler yer alır. Prusya Devleti ve Devlet-i Aliyye arasında imzalanan Ahidnâmede bulunduğu göre, Mısır İskenderiyesi ve ona bağlı iskelelere gidip gelen Prusya tüccar ve tebaasının işlerini görmek üzere beratla atanan konsolos Andre Rofert azledilmiştir. Yerine Prusya kralının “*haşmetlü Prusya kralı ve pâdişâhı cenaplarının*” İstanbul’da oturan maslahatgüzarı, Mösyö Vagner (Emile de Vagner) Ceneral konsolosu olarak tayin edilmiştir. Ahidnâme-i hümayûn şartları dâhilinde, yeni berat verilmiş olduğundan, adı geçen konsolosa karşı muhalefet edilmemesi emredilmiştir.⁵¹⁸

5.1.5. Konsolosların Ticari Faaliyetleri

Osmanlı Devleti konsolos tayinleri sonrasında konsolosların vazife yerlerini göstermesi bakımından berat verirdi. Bu beratlar ikametleri içinde veya haricinde bulunan hizmetkâr, mal veya hayvanlarına hiçbir suretle zarar gelmeyeceğini taahhüt eder ve şahsi mallarını gümrük resminden muaf tutardı. Elçiler gibi konsoloslar da istedikleri kişileri tercüman ve yasakçı olarak atayabilirlerdi. Konsoloslara onun izni dışında hareket edemeyen kendi patenteleri ile yapılan ticaretten almaları gereken haklar eksiksiz olarak verilmeliydi.⁵¹⁹

Konsoloslar sadece Prusyalı tüccarların haklarını korumakla kalmamışlar, kendileri de ticarete dâhil olmuşlardır. Ticaret yaparken yaşadıkları sorunlar için Osmanlı yöneticilerine dilekçe göndermişler ve haklarının teslim edilmesi maksadıyla talepte bulunmuşlardır. Bu türden gönderilen dilekçelerde *bâ arzuhal* ifadesi kullanılmıştır. Buna göre; Evâsıt-ı Receb 1225 (Ağustos 1810) tarihli Lefkoşe

⁵¹⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 988, 1016. (İskenderiye konsolosu için benzer bir hüküm: 1023)

⁵¹⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1036 (Benzer hükümler için: 1038, 1041, 1048, 1049, 1050, 1051.

⁵¹⁹ Kütükoğlu, “Ahidnâme”, s. 536-540.

naibine ve Kıbrıs muhassılına gönderilen hükümde, Kıbrıs'ta bulunan Prusya konsolosu Marino Matari adlı konsolosun Lefkoşa'da ikamet etmekte olan ve dört piskopostan 1220 (1805) senesinden beri atmış beş bin yetmiş üç kuruş alacağı vardır. Bu durumda alacaklı olanın hakkının tamamen tahsil edilmesi ve haklı olana verilmesi için kanunen gerekli takibatın yapılması kanunlara göre gereğinin yapılması “*icra-yı şer’ ve ihkak-ı hakk olunmak babında*” ifadesiyle emredilmiştir.⁵²⁰ Bu ifade kanunlar çerçevesinde sorunların halledilmesi konusunda Osmanlı makamlarının ne derece titiz davrandığının bir göstergesidir.

Defterde yer alan hükümlerin bir kısmı aynı zamanda ticaret ile meşgul olan konsolosların alacak-verecek meseleleri ile de ilgilidir. Bizzat elçilerin takriri ile başlayan yazışmalarda Ahidnâmeden doğan haklara dayanan konsolos ve Prusyalı tüccar ile onlara tabi olanların haklarını aradıkları da aşikârdır. Buna göre Lefkoşa nâibine ve Kıbrıs muhassılına gönderilen Evâil-i şaban 1225 (Eylül 1810) tarihli 876 numaralı hükümde Prusya kralının İstanbul'da bulunan kapı kethüdâsı De Verter'in sadarete ilettiği takirde Kıbrıs'ta yerleşik olan beratlı Prusya konsolosu Marino Matari, Lefkoşa mütemekkinlerinden dört kişiden 1220 senesinden beri alacağı altmış beş bin yetmiş üç kuruşu talep etmektedir. Bu mağduriyetin şer'an çözümü için muhassılın bahis olunan paranın adı geçen şahıslardan gerekirse icra ile alınması emredilmiştir.⁵²¹

Aynı yılın Receb ayında yine Lefkoşe nâibine ve Kıbrıs muhassılına gönderilen hükümde Prusya konsolosu Marino Matari isimli konsolos Lefkoşa'da ikamet etmekte olan kişilerden iki yüz yirmi senesinden beri (ortalama beş yıldır) elinde senedi ile alacağı atmış beş bin yetmiş üç kuruşun vardır. Prusya kralının İstanbul'da bulunan kapı kethüdâsı De Verter'in takrir ve önerisiyle, bu bedelin tamamen tahsil edilerek, sözü edilen meblağın varislerine intikali için *mahallinde şer'an* görülerek gerekli işlemlerin yapılması emredilmiştir. Evâsıt-ı Receb 1225 (Ağustos 1810)⁵²²

⁵²⁰ A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 878, 879.

⁵²¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 876; Bahsi geçen diplomat Heinrich Wilhelm von Werter'dir. Osmanlı Devletinde 1810-1812 yılları arasında büyükelçilik görevi yürütmüştür. (doğ. 1772, öl.1859); Bringmann, s. 320, 321.

⁵²² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 878. Meselenin halli ve kararın infazı yerinde olması gerekiyor ise o bölgenin kadısına karar verme yetkisi *şer'an* ifadesi ile bırakılıyordu. Ramazan Günay, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 17, 2013, s. 23.

Evâsıt-ı şevval 1249 (Mart 1834) tarihli Sayda ve Beyrut naiblerine yazılan hükümde ise, Sayda ve Beyrut'a tabi iskelelere Prusya bayrağıyla deniz ve kara yoluyla gelip giden tüccar taifesinin işleriyle ilgilenen beratlı konsolos Niçito, ülkesine doğru yola çıkacağından, dönünceye kadar yerine devleti tarafından Şaso adlı Prusyalı konsolos vekili olarak tayin edilmiştir. Asıl konsolos dönene kadar vekilinin kara ve deniz ticaretiyle ilgilenen Prusyalıların işleriyle ilgilenmesi ve Ahidnâmeye aykırı işlerde bulunmaması, Ahidnâme hükümlerinin gözetilmesi gereği bildirilmiştir. Yine Alide Niçito adlı konsolosun yerine oğlu Musiço adlı konsolos tayin olup Ahidnâme mucebince 1249 senesi Zilkadesinin 15. Gününden itibaren (26 Mart 1834) berat-ı şerif verilmiştir.⁵²³

Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1250 (Ekim 1834) tarihli Kala-i Sultaniye kazâsı nâibine yazılan hükümde, Prusya kralının İstanbul'da mukim fevkalade murahhası ortaelçisi Baron Martens gönderdiği resmi yazısında bir takım taleplerde bulunmaktadır. Buna göre, Elçi Vitek ve adamları kendi akçeleriyle ve kendileri tüketme maksadıyla aldıkları 200 kab üzümün alışıyla geldiği üzere Beyoğlu'ndaki sefarethane de değil Kala-i Sultaniye kazâsına çoğaltılıp içkiye dönüştürülebilmesi için bu senelik yeni izin belgesi istemektedir. Bu konu ayrıca tâciriyye emîni olan Ethem İbrahim'e havale olunduğu zaman adı geçen kazada olan İsveç, Danimarka ve İspanya konsolos ve adamları için senede ikişer bin okkalık içki çoğaltılarak taciriyye resmi talep edilmediği tâciriyye kaptanı tarafından ifade edilmiştir. Adı geçen elçinin diğer konsoloslarla kıyas edilmeyerek uzlaşma ile 4 bin okka içkiyi çoğaltması yeterli bulunmuştur. Bu suretle 1249 senesi Ağustosundan itibaren elçi ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için 4 bin okka içkinin belde hâkimi marifetiyle çoğaltılıp 4 bin okkadan fazlasının hesap dışı çıkması halinde zecriye resminin tahsil edilmesi gerekmektedir. Bunun tahsiline karşı muhalefet eden olur ise durum İstanbul'a bildirilmeli ve adı geçen elçi vasıtasıyla zecriye resmi ve bedeli bildirilmelidir. Sözü edilen kazada kralın konsolosu ve konsoloshanesi bulunmadığından, Rusya ve İspanya konsoloslarının hanelerinde çoğaltılıp zecriye resmine müdahale edilmemiştir. Daha fazla içkinin üretilmemesi şartıyla 10 bin okka içkinin zecriye resminden muaf tutulması amacıyla emir yazılmıştır. Bahsi geçen 4 bin okka içkinin zecriye resmi olan dokuz bin kuruşun ödenmesi emredilmiştir. 1249 senesi

⁵²³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 878, 888, (Benzer hükümler için bkz. 1023, 1025, 1027, 1035, 1036, 1037, 1038, 1041, 1048, 1049, 1050, 1067, 1068)

Ağustosundan itibaren elçi ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için 4 bin okka içkiyi üretmelerine ruhsat verilmiştir. Zecriye resminin de baş muhasebe kalemine kaydı yapılmalıdır. Bu vergiye muhalefet eden olur ise, elçi aracılığıyla durumun bildirilmesi ve içkinin çoğaltılmasının engellenmesi, Sözü edilen kazada kralın konsolosu ve konsoloshanesi bulunmadığından, Rusya ve İspanya konsoloslarının hanelerinde çoğaltılıp zecriyesine karışılmaması emredilmiştir.

Burada önemli bir husus vardır. Bölgede Prusya konsolosluk binası bulunmadığından bölgede üretilen içkinin dışarıda veya herhangi bir yerde değil yine gayri müslim devletlerden Rusya ve İspanya konsolos hanelerinde üretilip çoğaltılabilmesine müsaade edilmektedir.⁵²⁴

⁵²⁴ “Kala-i Sultaniye kazâsı nâibine ve Kala-i Sultaniyan zîde kadrihuya hüküm ki. Prusya kralının Der-aliyyemde mukim fevkalade murahhası ortaelçisi Baron Martens hutimet avâkıbuhû bi'l-hayr ın südde-i saadetime takdîm eylediği memhûr takrîrinde elçi-i mûmâ-ileyh Vitek ve adamlarının kendi akçeleriyle kifâf-ı nefsleri için 200 kab üzüm iştirâ hamr takasları mu'tâd iken Beyoğlu'nda kâin sefaret hanesi bulunan bundan akdem muhterik olan hamr-ı mezkûrun teksiri için iktizâ eden tesbit olunamadığından bahisle sâbık-ı zikr 200 kab üzümün iş bu sene-yi mübareke mahsuben bu tarafta teksirine dair verilen emr-i âlîşân kayd-ı terkin olunarak hamr-ı mezkûrun Kala-i Sultaniye kazâsına imali için emr-i şerîfim ısdârını istid'â etmekle divan-ı hümâyûnumda mahfûz kuyud-u ahkâma lede'l-müracaa elçi Vitek ve adamlarının kendi akçeleriyle kifâf-ı nefsleri için 200 kab üzüm iştirâsıyla Galata'da vâki hanesine 250 senesine mahsuben hamrın teksiri hususu elçi-i mûmâ-ileyh tarafından lede'l- inhâ ve'l istid'â ol miktar üzümün iştirâsıyla hanesine nakline kimesne tarafından muhâlefet olunmamak bâbında sâbık-ı mücebince emr-i şerîfim verildiği mestûr ve mukayyed olup hususu-u mezbûr tâciriyye emîni olan iftihar-ı mir Ethem İbrahim dâme mecdühîya lede'l- havâle kazâ-i mezbûrda mukim İsveç ve İspanya ve Danimarka konsolosları ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için beher sene ikişer bin vukiyye hamr teksir olunarak resm-u tâciriyye mutâlebe olunmadığı tâciriyye kapudanından müsteban olup elçi-i mumaliyeh mezkûr konsoloslara kıyas olunmayarak bir mîsâl dahi sulh ile 4000 vukiyye hamr teksiri kifâye olacağı zahir olmağlabu suretle ber vech-i muharrer sadır olan emrim kayd-ı terkin ve 249 senesi Ağustosundan itibâren elçi-i mûmâ-ileyhin kendisi ile ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için 4000 vukiyye teksir olunan hamrın hâkim-i belde ve amil bulunan ma'rifetiyle iştirâ olunarak 4000 vukiyyeden ziyâde zuhûrattan şurût-ı üzre îcâb eden resm-u zecriyesi amil-i merkûm tarafından tahsîl olunmak ve gerek istimare maddesinde ve gerek ziyâde zuhûr eden hamrın resm u zecriyesini edâda muhâlefet vâki olur ise Der sa'âdetime bildirüp elçi-i mûmâ-ileyh ma'rifetiyle istimare ve rûsumat-ı zecriyye ettirilmek ve hidmetkâr mahalli âherde tahsîl olunmayub beher mal kral-ı müşâr un ileyhin kazâ-i mezbûrda mukim konsoloshane ve konsolos olmadığı halde Rusya ve İspanya konsolsolarının hanelerinden teksir kılınmak ve bu vesile asıl Devlet-i Aliyyem reâyâsından imal eyledikleri sekranda resm-u zecriyesine ber vech ile müdâhale olunmamak ve âhere bey' için karâr-ı kifâyesine ziyâde müsîkirat teksir etmemek şartıyla ber vech-i muharrer 10000 vukiyye hamrdan resm-u zecriye mutâlebe olunmamak bâbında emr-i şerîfim ısdârını ve kazâ-i mezbûrun sene-i merkûm resm-u zecriyesi deruhde ve iltizam kılınmış olduğundan sâlifü'z-zikr 4000 vukiyye hamrın ber-müceb-i şurût-ı resm-u zecriyesi de dokuz gurus dahi bedel-i iltizamın nezil olunmak üzre baş muhasebe kalemine ve zecriye defterlerine başka başka ilmühaberleri itası îcâb edeceğini ve i'lâm etmekle mukaddem ve bir verilen emr-i ali ve kayd-ı terkin olunmakla i'lâm ve ilmühaberleri i'tâ olunmuştur. İmdi sen ki nâib ve amil-i mûmâ-ileyhümasız mûmâ-ileyhin i'lâmı mücebince 249 senesi Ağustosundan itibâren elçi-i mûmâ-ileyhin kendisine ve teba ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için 4000 vukiyye hamrın teksirine ruhsat-ı seniyyem kıldığı ve ber vech-i muharrer sudûreden emr-i şerîfim iysaline hitaben kayd-ıterkin olunarak sâlifü'z-zikr 4000 vukiyye hamrın ber-müceb-i şûru resm-u zecriyesi olan meblağ-ı mezkûr bedel-i iltizam-ı mezkûrdan tenzil olunmak üzre baş muhasebe kalemine ve zecriyeye dahi kaydıyla başka başka ilmühaberleri verildiği malûmunuz oldukda tarafından tahsîl ve gerek istimare maddesinden ve gerek ziyâde zuhûr eden hamrın resm-u

5.1.6. Prusyalı Konsolos ve Yardımcılarının İçki İmaline Dair Hakları

Mühimme defterlerine göre meyhane açma, şarap üretme (istihsâl) ve içme hakkı gayrimüslimlere has verilen izinlerdir. İslam hukukuna göre, gayrimüslimlerin dinleri tarafından haram olmayan şarabı içebilmeleri ve kontrol altında olmak kaydıyla meyhane açıp şarap üretebilmelerine müsaade edilmiştir.

Fatih döneminde çıkarılan İstanbul Gümrüğü Kanunnamesinde Müslüman, Ermeni ve Yahudilerin getirdikleri şıraları, bu işi yapanlar vasıtasıyla ve denetiminde yapma zorunluğu ile yalnızca gayrimüslimlerin meyhanelerinde satma zorunluğu ifade edilmiştir. II. Bayezid döneminde yayınlanan kanunnamede ise gayrimüslimlerden alınması gereken aleni şarap içme cezasının Müslümanların yarısı oranında olacağı belirtilmiştir. Öyle ki 1507 tarihli bu kanunname, şehir, kasaba ve köy yerlerindeki düğün ve toplantılarda açık açık içki içmeyi ve İslam'a ters düşen mevzuları yasaklamakta, gayrimüslimlerin sattıkları şaraplardan alınan vergi oranlarını belirlemektedir. Bu durum klasik dönemde de gayrimüslimlerin şarap alım satımında hürriyet sahibi olduklarını göstermektedir.

Bundan sonraki fetva ve uygulamalarda da Osmanlı sınırlarında yaşayan zımmilerin devletin koyduğu kurallara riayet ettikleri sürece kendilerine yeter miktarda şarabı evlerinde bulundurabilmeleri ve kurallara uymadıkları takdirde şaraplarının dökülüp içmekten men edilmeleri yazılıdır. Şarap içmenin dini olarak herhangi bir mecburiyeti bulunmadığından kayıpları için de tazmin gerekmeyeceği de belirtilmiştir. Ayrıca zımmîlerin Müslümanlara şarap satışı da kesinlikle yasak edilmiştir.⁵²⁵

*zecriyesine edâda muhâlefet vâki olur ise Der sa'âdetime bin inhâ elçisi ma'rifetiyle istihbâra ve rûsumat ettirilmesi ve hamr-ı mezkûr mahalli âherde teksir olunmayup be her hal kral-ı müşarunileyhin kazâ-yı mezuburda mukîm konsolosu hanesinde ve konsolos olmadığı halde Rusya ve ıspanya konsoloslarının hanelerinde teksir kılınması ve bu vesile ile asıl Devlet-i Aliyyem reayasından imal eyledikleri müskiratın resm-u zecriyesi ber vech ile müdâhale olunmamak dâhil bey için kadr-ü kifâyeden ziyâde müskirat teksir olunması hususuna ikdâm ve dikkat olunarak marûl beyan 4000 vukiyye hamrdan resm-u zecriye mutâlebe olunmamak bâbında". Evasıt-ı Cemaziyelahir 1250, BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 996, (Benzer bir hüküm 1003); *Rûsum-u Zecriyye*: Tütün, rakı şarap, kahve gibi ürünlerden alınan vergiye verilen isimdir. Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Askerlik*, İstanbul: İmge Kitabevi, 2008, s. 91; Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 188. Bu vergileri toplamakta kocabaşılar görevlendirilirdi. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 106.*

⁵²⁵ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2004, s. 355, 356.

Ahidnâmelerde müste'menlerin "*kifâf-ı nefsleri için*" yani sadece kendileri kullanmaları kaydıyla içki imal etmelerine izin verilmişse de, bilhassa Müslümanlara satmaları yasak edilmiştir. İzmir'deki konsolosların kendilerine verilen 3 bin müdre içki ile tatmin olmayıp yeniden içki üretmeleri Rebiül'âhir 1083 (Ağustos 1672) tarihli yeni bir fermanı beraberinde getirmiştir. Bu hüküm Ahidnâme'ye aykırı davrananlara karşı çıkarılan fermanlarla yeni düzenlemelere gidildiğini göstermektedir.⁵²⁶ Yine kanunname ve hükümlerde Müslümanların evleri, mescitler, mahkeme olarak kullanılan evler ve camiye yakın olan bölgelerde bulunan aleni meyhanelerin sorunlara sebep olduğu göz önüne alınarak, bu tür meyhanelerin kapatılması, şaraplarının sirkeye çevrilmesi ve faaliyetlerinin yasaklanması emredilmiştir. Aynı uygulama Müslümanlara şarap satan zimmîler için de uygulanmış, cezalandırılmaları emredilmiştir.

Osmanlı idarecilerinin 18. yüzyılda da bu konudaki hassasiyetlerini devam ettirdikleri görülmektedir. Bu konu hakkındaki şer'i hükümlere göre yine Müslümanların yaşadıkları kasaba ve köylerde şarap ve rakı satışı, Müslümanların yaşadığı, cami ve mescidlerin bulunduğu bölgelerde meyhane açarak aleni içki satışı ve Müslümanların bulunduğu yerlerde yaşayan zimmîlerin aleni şarap satmaları yasak edilmiştir. Buna ek olarak devlet hizmetinde bulunan yabancı elçiler ve gayrimüslimlere ihtiyaçlarını karşılar miktarda içkiyi hanelerine nakletmelerine müsaade edilmiştir.⁵²⁷

Bu bilgiden hareketle Galata kadısına, hassa bostancıbaşısına, Topçubaşıya ve Galata voyvodasına yazılan evâhir-i safer 1226 (Mart 1811) tarihli 881 numaralı hükme göre, Prusya Kralı'nın İstanbul'da kâin elçisinin yazdığı *kifâf-ı nefsleri için* satın aldıkları yiyecek ve içeceklerle Ahidnâme hükümlerine göre karışılmamasını istemektedir. Yine *kifâf-ı nefsleri için* İngiltereliye tanınan hak mucibince iki yüz küfe üzümü satın alıp Galata'da vâki hanesine intikalinde, haraç vesaire bahaneler ile engel olunmamalıdır. Bu durum değerlendirildikten sonra üzümlerin Üsküdar ve havalisinde vâki bağlardan değil, adalar arasında kâin mahallerden alınması şartıyla

⁵²⁶ Kütükoğlu, "Ahidnâme", s. 539.

⁵²⁷ Kenanoğlu, s. 363; Şarap, İslamiyette yasak olsa da, şehirlerde *bekâr odalarında*, meyhane, han ve bahçelerde sipahi, yeniçeri, levent ve ergenler tarafından tüketilirdi. Bu sebeple Hristiyanlar tarafından yapılan şarap imalatı "keferenin kendi öz ihtiyacı"nın çok üzerindeydi. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İktimai Tarihi*, s. 203.

iki yüz yirmi beş senesine mahsuben yalnız iki yüz şite üzümün nakline muhâlefet edilmemesi için emir yazılmıştır.⁵²⁸

Devletin içki imali konusunda koyduğu sınırlamalar 19. yüzyıl başında yine devam etmiştir. Bu yüzyılda meyhaneler haricinde, mahalle aralarında İstanbul ve havalisindeki panayırarda ve dükkânlarda da içki satışı yasak edilerek yasaklara uymayanlara ağır cezalar öngörülmüştür. Buna göre; “*Müskirat satanlar ve satılan mahaller hakkındaki nizamnamenin ikinci bendine göre cami ve tekkelere iki yüz arşından yakın olan mahallerde ve karakol hanenin bitişiğinde, karşılarında sırf İslam memleketlerinde umur-i zabıta ve usul-i memleketçe mahzur görülen mevkilerde müskirat mahalli açılmasına ruhsat verilmeyecektir.*”⁵²⁹

Belgelerde konuyla ilgili yer alan “*hamr-ı mezkûr-u mahalli ikame teksir olunmayup beher-hâl kral-ı müşâr un ileyhin kazâ-i mezburede mukîm konsoloshanesinde ve konsolosları olmadığı halde Rusya ve İspanya konsoloslarının hanelerinde teksir kılınmak ve bu vesile ile ehl-i Devlet-i Aliyyem reâyâsından imal eyledikleri müskiratın resm-u zecriyyesine ber vech ile müdâhale olunmamak ve âhere bey için kadr-i kifâyeden ziyâde müskirat teksir olunmamak şartıyla bade’l izin 4 bin vukiyye etmekle resm-u zecriyye mutâlebe olunmamak bâbında*” ifadelerinden anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti’nde görevli olan Prusyalıların içki imal ve çoğaltılması için gerekli malzemeleri nereden satın alıp almamaları gerektiği, hangi yıl, hangi şartlarda ve nerede, ne kadar imal edip üretebilmeleri, üretim konusunda yer sıkıntısı yaşarlarsa nerede üretebilecekleri, imal ve teksir için vermeleri gereken vergi miktarları ve gereğinden fazla içkinin çoğaltılmaması gerektiği gibi konuların üzerinde sıklıkla durulmuştur.⁵³⁰

⁵²⁸ BOA. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 881.

⁵²⁹ Kenanoğlu, s. 365.

⁵³⁰ BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1003, 1005.

5.2. Osmanlı-Prusya Ticari ve Siyasi Münasebetlerinde Elçiler

Ortaçağda hiçbir Avrupa ülkesi sisteminde daimi diplomatlarının bulunduğu daimi ve sürekli bir dış politikaya sahip değildi. Daimi diplomatların dâhil olduğu politika anlayışı, 15. Asrın sonu ve 16. asrın ilk yarısında ortaya çıktı. Batıda ilk daimi elçilikler (permanant embassies) İtalyan Devletleri'nde meydana çıktı ve Papalık, Yeniçağ Avrupası'nın gerçek manada ilk uluslararası kuruluşu oldu. Bu devirde diplomatlar dâimî, dünyevî (secular) ve gizli (secret) şeklinde kabul görürdü. Osmanlı Merkezinde ise ilk olarak Venedik Devleti (1454) daimi elçilik açtı. Osmanlı Devleti'nin Avrupalılarla ticari ve siyasi münasebetlerinin artmasıyla Polonya (Lehistan), Rusya, Fransa, Avusturya, İngiltere, Hollanda, İsveç, Napoli (Sicilyateyn), Danimarka, Prusya ve İspanya İstanbul'a elçi atamaya başladı.⁵³¹

Osmanlı Devlet yöneticileri ise yurtdışında daimi elçi bulundurma lüzumunu uzun süre gerekli görmemişlerdi. Bu duruma sebep olan öteden beri uygulanagelen *ıçtinap* siyasetidir. Buna göre Hristiyan dünyası ile zorunlu olan ilişkilerde kapitülasyonlar bahşederek Müslüman olmayan bir millete gösterilen anlayış, lütuf mahiyetinde görülmüştür. İçtinap siyaseti diplomatik ilişkilerde bile tek taraflı bir sistem ortaya çıkarmıştır. Uzun süredir Avrupa Devletleri, İstanbul'da daimi elçilerini bulundururken, Osmanlı Devleti bu uygulamaya ancak III. Selim Döneminde geçebilmiştir. Bu döneme kadar Avrupa'ya gönderilen elçiler; yalnız Sultan'ın cülus tebliği veya İmparatorların taç giyme törenlerinde elçilik vazifelerini, Avrupa'nın ahvalini ve yabancı dil bilmeden, çoğunlukla bariz hatalarla vazifelerini yürütmeye çalışmışlardı.⁵³² Bu döneme kadar Avrupa'ya gönderilen elçiler; Sultan'ın cülus tebliği veya İmparatorların taç giyme törenlerinde elçilik vazifelerini Avrupa ahvalini ve yabancı dil bilmeden hatalarla vazifelerini yürütmeye çalışmışlardı.⁵³³

Bu elçilerin görevlerinden biri ülkelerine döndüklerinde gittikleri ülkenin siyasi veya askeri durumu hakkında bir *takrir* sunmaktı. Özel ve genel bilgiler içeren bu takrirler Osmanlı devlet adamları için oldukça önemli bilgiler ihtiva ederdi. Özel

⁵³¹ M. Alaaddin Yalçinkaya, "III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması", *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim Dönemi*, ed.: Seyfi Kenan, (Selim III and His Era From Ancien Regime to New Order), İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 595.

⁵³² Nurgül Bozkurt, "Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700-1736)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 13, Ankara 2002; s. 246, İsmail Soysal, *Fransız İhtilâli ve Türk Fransız Diplomasisi Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 32.

⁵³³ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 267.

takrirlerde hem siyasi hem de elçinin asıl görevi ile ilgili bilgiler yer alırken, genel takrirlerde elçinin gezip gördüğü bölge hakkında eğitim, kültür, sosyal ve ekonomik detaylara yer verilirdi.⁵³⁴ Osmanlıların yabancı devletlere gönderdiği elçiler ilk önceler *çavuş* daha sonra *fevkalade büyükelçi* veya *ortaelçi* sıfatıyla geçici süreyle (ad hoc) yollandı.⁵³⁵

Osmanlı Türkçesinde *sefir* olarak da kullanılan elçi kelimesi, bir ülkeyi başka bir ülke sınırlarında diplomatik olarak temsil eden kişi anlamında kullanılmaktadır. 1815 tarihinde toplanan Viyana kongresi kararlarından biri de elçilerin sınıflandırılması ile alakalıdır. Yabancı ülke sınırlarında görev yapan birinci sınıf veya en yetkili elçiye *büyükelçi* (*İng.* Ambassador, *Fr.* Ambassadeur, *Alm.* Botchafter) adı verilirdi. Bunlar bulundukları ülkenin devlet başkanı ile görüşebilir ve protokolde diğer elçilerden önde bulunurlardı. Büyükelçilerden geçici bir görev için gönderilenlere ise *fevkalade büyükelçi*, ikinci sınıf olarak adlandırılan elçilere ise *ortaelçi* (*İng.* minister plenipotentiary, *Fr.* ministre plépotentiaire, *Alm.* bevollmaechtister minister) ünvanı verilirdi. Bu elçiler sadece görevlendirildikleri konularda temsil hakkına sahiptirler ve dışişleri bakanı düzeyinde görüşme hakkına sahiptirler. Üçüncü sınıf olarak adlandırılan elçilere de *mukim elçi* (*İng.* minister resident, *Fr.* ministre résident, *Alm.* ministerresident) adı verilir. Dördüncü sınıf elçiler ise *maslahatgüzar* (*İng.* charge d'affaires *Fr.* chargée d'affaires *Alm.* geschaefstraeger) adıyla anılır. İtimat mektuplarını kendi ülke dışişleri bakanları düzenler, bulundukları ülkenin devlet reisi ile görüşemezlerdi.⁵³⁶ Araştırmamıza temel teşkil eden kaynaklarda *büyükelçi*, *fevkalade büyükelçi*, *ortaelçi*, *kapıkethüdâsı* ve *maslahatgüzar* tabirleri sıkça kullanılmıştır.

Büyük teşrifat *ambassador* ünvanı taşıyan büyükelçilere verilirdi. *Rezidan* da denilen ikinci derece elçiler ise bunlar kadar ihtimam görmezlerdi. Bu türden teşrifat konuları Aziz Efendi'nin atanmasında olduğu gibi bazen karmaşa sebep olabiliyordu. Bu sebeple Viyana kongresinde alınan karar ile bu konu kesinliğe kavuştu. Buna göre; Büyükelçi'den sonra gelen ikinci derecede yer alan elçilere *envoier*, üçüncü

⁵³⁴ Yurdaydın, s. 62.

⁵³⁵ M. Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması, s. 595.

⁵³⁶ Hançerlioğlu, "Maslahatgüzar", s. 135; Osmanlı kaynaklarında sefir kelimesi yerine çoğunlukla elçi kelimesi ile bu kişilerin yapmış olduğu vazifeye sefaret tabiri kullanılmıştır. Unat, s. 14.

dereceden olanlara *maslahatgüzar* adı verilerek teşrifat düzenlemesi bu sıralamaya göre yapıldı.⁵³⁷

Daimi elçilikler açılana kadar Osmanlılar dış dünyada gerçekleşen olayları öğrenmek için Doğudaki eyalet valilerinden, Batıda Eflak-Boğdan voyvodaları ile Kuzeydeki Kırım hanlarından, Avrupalı tüccarlar ve Avrupa’da bulunan Osmanlı tebaası tüccarlardan yardım almışlardı. Ayrıca fevkalade elçiler geçici elçilik vazifelerini gördükleri ve işittikleri olayları işledikleri sefaretnameler vasıtasıyla da İstanbul’a aktarmışlardı. İstanbul’da görevli olan Avrupa tüccar ve elçileriyle sürekli irtibatla olan tercümanlar da bu muhaberatla görev edinmişlerdi.⁵³⁸

Mensur veya manzum olarak yazılan sefaretnamelerde, ülkeden çıkış yolları, hangi vasıta ile nerelere uğranacağı, sefaret görevinin hangi suretle ifa edileceği, görülen mahaller ve karşılaşılan olaylar da kaydedilirdi.⁵³⁹ Osmanlı Devleti’nin başka bir devlet ile kurduğu münasebetlerin kültürel, siyasi veya sosyal incelikleri ile bu devletlerin içtimai, iktisadi durumları, teşrifat usulleri hakkında tafsilatlı bilgiler bu sefaretnamelerde mevcuttu. Sefirler hususi ve umumi olmak üzere iki tür vazifeyle gönderilirdi. Hususi vazifeleri, memur oldukları konuda yazıp siyasi mahiyette yaptıkları kayıtlardır. Umumi vazifeleri ise gezip gördükleri bölgelerin askeri, siyasi, kültürel konulardaki bildiklerini kaydetmektir.⁵⁴⁰

Bu elçiler yabancı dil bilmedikleri için gayrimüslim tercümanlar aracılığı ile zorluklar ve anlaşmazlıklar içinde çalışıyorlardı. Diğer taraftan akıllarında kalıplaşmış “*küfür diyarı*” fikirleri ve Hristiyan dünya hakkındaki batıl düşünceleriyle görevini hakir gören veya sürgün olarak ifade eden diplomatlar da vardı.

Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) hezimetleri sonrasında Avrupa’nın karşısında geri kaldığını kabul eden Osmanlı Devleti yöneticileri, başta askeri alanda olmak üzere Batı’nın üstünlük vasıtalarını öğrenmek için 1720 yılında Yirmisekiz Mehmet Çelebi’yi Paris’e gönderdi. Damat İbrahim Paşa’nın “*Avrupa’daki yeni*

⁵³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 419, 420; Saraydaki kapı kethüdası ise Bab-ı Hümayun’un en yüksek rütbeli amiri olarak akağalardan seçilirdi. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 29.

⁵³⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s. 449; Kuran, *Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu*, s. 9.

⁵³⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 267, 268; Özkaya, s. 264.

⁵⁴⁰ Unat, s. 267.

keşifleri öğren ve onları bize bildir” şeklindeki talimatı tarihimizde Batılılaşmanın ilk manifestosu olarak adlandırılabilir. Mehmet Çelebi dönüşünde Fransa’da gördüklerini İstanbul’a aktarmıştır.⁵⁴¹

Osmanlı Devleti, Lale Devrine kadar Avrupa’ya elçi gönderme konusunu ihmal etmiştir. Buna karşın Avrupalı çağdaşlarından Venedik Devleti 1454, Polonya Devleti 1475, Rusya Devleti 1497, Fransa Devleti 1525, Avusturya Devleti 1528, İngiltere Devleti 1583 ve Felemenk Devleti 1612 yılından itibaren İstanbul’da ikamet elçilikleri açmıştır.⁵⁴²

18. yüzyılda Avrupa’ya gönderilen elçilerin diplomatik münasebetlerdeki, entrika ve hileler konusundaki bilgisizlikleri, merasim ve tantanaya düşkünlükleri yabancı ricale karşı olumsuz tavırlar takınmaları bir araya gelince Osmanlı devlet adamlarının gayretleri boşa gidiyordu. Buna karşı İstanbul’da bulunan Hristiyan devlet elçileri bölgenin siyasi ve ticari önemine uygun olarak başarılı diplomatlar arasından seçilerek daimi vazife ve geniş bir memur ekibi ile yollanıyordu.⁵⁴³

Devletin güçlü dönemlerinde bu durum herhangi bir soruna sebep olmamışsa da Avrupalı ilerlemeler sonrası değişen denge ile önemli sıkıntılar hissedilmeye başlanmıştı. Gelişmeler üzerine III. Selim döneminden itibaren Paris, Berlin ve Viyana gibi merkezlere elçiler atanmıştı.⁵⁴⁴ Bu elçilere diğer vazifelerinin yanında, bulundukları memleketlerin kurumlarını inceleyerek “*imparatorluğun hizmetkârlarına yararlı dilleri, bilgileri ve bilimleri*” öğrenme emri verildi. İlk diplomatlar olarak addedilen bu kişiler büyük çoğunlukla Osmanlı saray ev hazine-i evrak memurları olup; Batı dillerini bilmeyen tutucu görüşlere sahip olan kişilerdi.⁵⁴⁵

Daimi elçilerin üç yıllığına Avrupa’ya gönderilmesi akabinde daha detaylı ve politik gerçeklere daha fazla yer verir raporlar İstanbul’a akmaya başlamıştı,⁵⁴⁶ fakat

⁵⁴¹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 6, 7.

⁵⁴² Unat, s. 14.

⁵⁴³ Soysal, s. 33; Unat, s. 17.

⁵⁴⁴ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi VII*, s. 13; Kuran, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, s. 11; Unat, s. 20; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Cilt 4*, Emre Yayınları, İstanbul, 2002, s. 57; Yalçinkaya, “III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması”, s. 596.

⁵⁴⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 62.

⁵⁴⁶ Ali İbrahim Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlı*, I, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 684.

gönderdikleri mektuplara bakıldığında bulundukları ülkeler hakkında pek az bilgi edindikleri ve bunlardan fazla etkilenmedikleri açıktır.⁵⁴⁷

18. yüzyılda İstanbul'daki elçilerin masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanarak kendilerine refakat eden *mihmandar* denilen memurlar tahsis edilmiş ve elçiler misafir muamelesi görmüştü. Mihmandara *nafaka baha* adıyla bir miktar para da ödenirdi. Konsolos veya elçiyi atayan devletin talebi üzerine *berat-ı şerif* verilir ve bunun için padişahın onayı ile *Name-i Hümayûn* verilirdi.⁵⁴⁸

Sultan III. Selim tarafından Nizâm-ı Cedîd hareketinin bir parçası olarak Avrupa'da daimi elçiliklerin kurulması diplomasi tarihimizde önemli bir yer işgal eder. Öncesinde geçici elçiliklerle yürütülmeye çalışılan Avrupalı devletlerle olan ilişkiler bu gelişme ile köklü değişikliğe uğramıştır.⁵⁴⁹ Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti'ni bulunduğu durumdan kurtarmaya yönelik ortaya atılan çabalar içerisinde *lâyhalar* büyük önem arz eder. Avrupa'yı tanıma açısından III. Selim lâyhaları reform taslakları hazırlanırken de büyük oranda dikkate alınmıştı. Özellikle iktisadi ve mali konularda kaleme alınan lâyhalar öncekilerin aksine birkaç noktada farklı ve yeni bir bakış ortaya atabilmişti. III. Selim lâyhalarından olan Tatarcık Abdullah Ağa ve defterdar Şerif Efendi lâyhalarında dış ticaret, vergi politikası ve sikkenin ıslahı sorununa ağırlık verilmiştir. Bu raporlar bir bakıma geleneksel görüşün devamı olsa da uygulama da işlerlik kazanmamıştır.⁵⁵⁰ 1821 yılına kadar çalışmalarını sürdüren elçilikler bu tarihte kapatılmış ve 1834'te aynı şehirlerde açılarak günümüze kadar çalışmaya devam etmiştir.⁵⁵¹

Önceleri elçiler ikametlerinde ev hapsine benzer bir muameleye tabi tutularak devletlerarası sorun yaşanması durumunda hapse atılıp rehine muamelesi görürlerdi. Avrupa'daki mevzuattan daha farklı olan bu ve benzer uygulamalar Osmanlı diplomatik sisteminin de değişmesinde etken olmuştur. Osmanlı memurlarının İstanbul'daki İngiliz elçisiyle yapmış oldukları detaylı görüşmeler sonrası diplomatik çevrelerde uygulanagelen kuralları öğrenmeye başlamışlardı. Bu kurallar silsilesinde Osmanlı memurlarının hangi Avrupalı meslektaşları seviyesine denk geldiği, yeni

⁵⁴⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 63.

⁵⁴⁸ Özkaya, s. 264; Name-i Hümayunlar, elçilerin gittikleri ülkelerin Hükümdar veya başvekillerine verdikleri hususi hükümdar mektuplarıdır. Cumhurbaşkanlığı arşivinde bulunan *name defterlerinde* bu mektuplara ulaşılabilir. Unat, s. 27.

⁵⁴⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 267.

⁵⁵⁰ Sayar, s. 176-179.

⁵⁵¹ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, s. 11.

elçiler için hangi diplomatik unvanların kullanılacağı ve hangi seyahat yöntemlerini seçmeleri gerektiği gibi konular yer almıştı.⁵⁵² Avrupalıların diplomatik önerileri, hatta baskıları ve Osmanlı hizmetine giren Avrupalı uzman veya danışmanların çalışmaları ıslahatlarda başı çeken faktörler olmaya başlamıştı.⁵⁵³

Ubicini, 1855’de Türkiye adlı eserinde Beyoğlu’nda sefirlerin statülerini şöyle izah etmiştir: “*Sefir her yerde hatırı sayılan kişidir; fakat Pera’da gerçek bir hükümdardır. Sarayı var, muhafızları var, sokağa çıktığında önünde giden yarım düzine kavas ekselanslarına yol açmak için kalabalığı dağıtmakla görevlidir... Akıl almaz aşırı haklara sahiptir, keyfince tutuklama, hapis ve sürgün cezaları verebilir.*”⁵⁵⁴

Elçiler ve sefaret heyetleri gittiği ülkenin hududunda başka heyetler tarafından karşılanır veya heyetler mübadele olunarak sınırdan içeri girerdi. Sınırdan içeri girdikleri vakit artık o ülkenin misafiri sayılarak her türlü masrafları hükümet tarafından karşılanırdı. Misafir olarak görülen elçilik heyetleri çoğu zaman hediyeler eşliğinde uğurlanırdı.⁵⁵⁵ Bu konudaki emirler Ahkâm Defterinde “...*hasbel icâb bir mahalde meks ve ikâmetlerinde ber-mûceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ü sıyânet ve hakkında merâsim-i mihman-nüvâzi ve hürmet-i lâyıkasının ifâsına mahûf ve muhatara olan mahallerin ücretiyle mikdar-ı kifâye cebel-ü neferatı terfikiyle eminen ve salîmen imrârları hususuna dikkat olunmak bâbında emr-i şerîfim sudûru cânib-i sefaretten ba takrîr istid’â olunmaktan nâşî vech-i meşrûh üzre amel olunmak fermanım olmağın...*”⁵⁵⁶ şeklinde sıkça tekrarlanmıştır.

Osmanlı Devleti’nde maslahatgüzarlık yapmakta olan Prusyalı birine orta elçilik vazifesiyle İstanbul’a atanması ve yanında getirdiği hediyeleri Es’ad Efendi eserinde şöyle ifade etmiştir: “*Prusya Devleti tarafından maslahat-güzârlık ile Âsitane-i saltanatta mukim olan şahsa, metbû’u tarafından orta elçilik ile yine Der-sa’âdet-güsterde ikamet etmek recâsı name’-mûriyyet kâğıdı gelmekle... nâmesiye bir aded birlanta elmaslı kutu ve iki aded mücevher kabzalı kılıç ve altun kakmabir çift tûfengve Felemenk mahsûlü olan iki top cuka ve on iki top batistadan ibaret olan*

⁵⁵² Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform, Bâb-ı âli (1789-1922)*, çev.: Latif Boyacı, İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s.108, 109.

⁵⁵³ Şerafettin Turan, “II. Mahmut’un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı”, s. 113.

⁵⁵⁴ Ubicini, s. 141.

⁵⁵⁵ Unat, s. 32, 35.

⁵⁵⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1051.

hediyyesin kaidesi üzre arz-u takdim eyledi”⁵⁵⁷ 29 Rebiülahir 1240 (21 Aralık 1824) tarihli yazıda İstanbul’da kalma ricasında bulunulan ve orta elçilik unvanı alan şahsın ismi verilmemekle birlikte, bu tarihlerde Merkezde bulunan görevlinin Baron de Miltitz olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵⁸

Tanzimat Devri’ne girilirken daimi elçiliklerin yeniden kuruluş aşamasında batılı ülkelerden uzmanların getirilmesi yabancı ülkelerde bulunan bu elçiliklerin önemli görevlerinden biri olmuştur. Paris daimi elçisi Mustafa Reşid Bey’in 1835’te Fransa’dan üç öğretmen subay göndermesine ek olarak Londra elçisi Nuri Efendi de bir yıl sonra Türkiye’ye öğretmen subaylar gönderilmesi konusunda İngiltere ile anlaştı. 1837 tarihinde Captain Du Plat ve Colonen Considine ve 1839’da Walker, Legard, Massie ve Foote isimdeki deniz subayları İngiltere’den gönderilmişti. İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğunu Rusya’ya karşı desteklediği o günlerde bu subayların Türk makamlarına müdahale girişimleri sebebiyle başarılı olamadıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı askeri sistemi ve yetkililerine müdahale amacı gütmeyen Prusyalı subaylar ise başarı kazanmış ve başta von Moltke’nin çalışmaları fayda sağlamıştır.⁵⁵⁹

Artık batıda görevlendirilen Osmanlı temsilcileri olan elçiler, Batı dünyasının daha iyi anlaşılması için önemli bilgiler verirken II. Mahmut döneminin sonlarına doğru kameralizm olarak adlandırılan batının özgün niteliklerinden birine dikkat çekmişlerdi. Buna göre eğitimin halka yayılması ve halkın mülkiyet hakkının garanti altına alınması ön plana geçmişti. Halkın verimliliğini artırmayı amaçlayan ve milli devletlerin kurulması ile ulusal bütünlüğü sağlamayı hedefleyen kameralizm, feodal toplum kalıntılarını temizlemeyi hedeflemiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayûn’un kameralizm etkisini taşıdığını bu bağlamda söyleyebiliriz.⁵⁶⁰ Padişahın mutlak otoritesini sınırlama amacı güden ve tarihimizde “ilk amme hukuku kaidesi” şeklinde anılan *Sened-i İttifak’ın*⁵⁶¹ ikinci merhalesi olan 3 Kasım 1839 tarihli bu *hattın*,

⁵⁵⁷ Sahnâflar Şeyhi Seyyid Mehmet Es’ad Efendi, *Vak’anüvîs Es’ad Efendi Tarihi, Bahir Efendi’nin Zeyl ve İlaveleriyle 1237-1241-1821-1826*, (Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz), İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994, s. 493; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s. 409.

⁵⁵⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 945.

⁵⁵⁹ Kuran, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, s. 15.

⁵⁶⁰ Ahmet Kolbaşı, *19. Yüzyılda Osmanlı Siyasi ve Sosyal Değişim Süreci ve Islahatlar*, Ankara: Nobel Yayınları, 2009, s. 36.

⁵⁶¹ Yazar, *Sened-i İttifak’ın* Padişah’ın mutlak idaresini birkez daha temelinden sarsan bir belge olarak açıklarken, amacının âyân ve hanedan denilen zorbaların söz dinler hale getirilmesi olarak ifade etmiştir. Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, s. 111,

devlet idaresinde ve anlayışımızda modernleşmenin gerçek anlamda temeli olduğu ise su götürmez bir gerçektir.⁵⁶²

Osmanlı Sultanları Avrupa kültür medeniyeti ile yoğrulmuş ve devletin devamı için gerekli ıslahat fikirlerine sahip elçilere ihtiyaç duymuştu. Öyle ki bu güvenin neticesi olarak Tanzimat Devri'nde yapılan ıslahatlar Londra elçilik vazifesinden, dönen batı medeniyetini iyi tanıyan Mustafa Reşid Paşa'nın metnini hazırladığı Gülhane Hattı Hümayûnu ile başlamıştı.⁵⁶³

1834'ten 1841 yılına kadar süren yeniden kuruluş aşamasında Mustafa Reşid Paşa ile Nuri Efendi Paris ve Londra daimi elçiliklerinde, Ahmet Fethi Paşa Paris'te, Sarım ve Şekib Efendiler Londra'da, Sadık Rıfat Paşa Viyana'da ve Mehmet Kâmil Paşa Berlin'de bulunmuşlardı.⁵⁶⁴

Böylece Ayanlar söz dinler hale getirmeye çalışılırken, Nizam-ı cedid de yeniden ihya edilmek istenmiştir. Danişmend, s. 94.

⁵⁶² Sened-i İttifak, şer'i bir vesikadır. Yemin, yani misak biçiminde hazırlanmıştır. Taraflar karşılıklı olarak birbirlerine yemin etmişler ve Padişah metne tuğrasını koyarak süresiz surette kendisi otoritesini sınırlamıştır. Halil İncılık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", ed.: Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 91; İncılık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 101.

⁵⁶³ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, s. 14; Stanford J. Shaw ve Shaw s. 91.

⁵⁶⁴ Kolbaşı, s. 49, 50.

ÇİZELGE 6. Osmanlı Merkezinde Görev Almış Prusyalı Fevkalade Yetkili Büyükelçiler ve Tam Yetkili Bakanlar⁵⁶⁵

İsimleri	Görev Süreleri
Karl Adolf Rexin	1756-1765
Ludwig Senfft von Pilsach	1806-1807
Heinrich Wilhelm von Werther	1810-1812
Michele Bosgiovich	1812-1815
Adam Friedrich Senfft von Pilsach	1815-1817
Friedrich Heinrich Leopold von Schladen	1817-1823
Alexander von Miltitz	1823-1828
Canitz und Dallwitz, Karl Wilhelm von Freiherr	1828-1829
Royer de Luynes, Camille	1829-1830
Friedrich Freiherr von Martens	1831-1835
Hans Graf von Königsmarck	1835-1842
Le Coq, Karl Emil Gustav von	1842-1847
Boş Dönem	1847-1850
Pourtalès, Albert Graf von	1850-1852
Wildenbruch, Ludwig von	1852-1857
Goltz, Robert Heinrich Graf von der	1859-1862
Brassier de St-Simon, Maria Anton Joseph Graf von	1862-1869

⁵⁶⁵ Bringmann, s. 320, 321.

5.3. Prusyalı Kapıkethüdaları ve Görevleri

Kapıkethüdası veya kapukethüdası sözlüklerde, Yabancı devletlerin, Osmanlı Devleti'ne bağlı vali, devlet, vezir, prenslik ve beylerbeyinin nezdindeki resmi temsilcilerine verilen isim olarak geçer.⁵⁶⁶ Avusturya, Rusya veya İsveç gibi ülkeler kapı kethüdalarını (daimî elçi) Osmanlı ülkesinde bulundururken, buna karşın Osmanlı Devleti hiçbir devleti kendisi ile eşit kabul etmediği için 1793 yılına kadar herhangi bir Avrupa ülkesine daimî elçi göndermemiştir.⁵⁶⁷

1815 tarihli Viyana Kongresi'nde diplomatik temsilcilerle ilgili düzenlemeler yapılırken, 1818 tarihli Aix-la-Chapelle Protokolü ile sefaretlerdeki hiyerarşi kesinleşmiştir. Büyükelçi-ortaelçi-mukimelçi-maslahatgüzar sıralaması, uluslararası temsilciler konusunda standart uygulamayı kesinleştirme amacıyla yapılırken, devlet kapı kethüdaları maslahatgüzar seviyesinde elçilik teşkilatında sabit kılınmıştır. Bunlara ek olarak İstanbul'da bulunan elçilerin devlet namına işlerini takip ederek haberleşmeyi sağlayan kapı kethüdası da görevlendirilirdi.⁵⁶⁸

Prusya Kralı'nın İstanbul'a gönderdiği benzer vazifelere sahip temsilcilerin de bu isimle anıldığı ve bunların yine Ahidnâme'ye bağlı olarak, tercüman yasaqçı, elçi gibi görevliler gibi bir takım hak ve görevlere sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁵⁶⁹ Prusyalı vatandaşların yol ve ikametinde hukuki olarak güvenliğini sağlamak ve ulaştıkları menzillerde hoş karşılanma, gerekli ihtiyaçlarını gidermek için paralarıyla erzaklarını alabilme, tercüman kullanma gibi elçiliklerin hukuki haklarına sahipti.⁵⁷⁰

Osmanlı topraklarına gelen ve giden Prusyalıların Ahidnâme hükümlerine uygun olarak ticari faaliyetlerini yürütmelerini sağlamak, bunları takip ederek ticari ihtilafların çözümü için hükümete başvurmak kapı kethüdalarının görevidir. Evâsıt-ı muharrem 1227 (Şubat 1812) tarihli Lefkoşe naibine sevk edilen hüküm, Prusya Kralı'nın kapı kethüdasının dilekçesine istinaden yazılmıştır. Buna göre, Frencesko Maltalı adlı tüccarın Prusya ve Avrupa devletlerinden Kıbrıs'a getirdiği ve buradan

⁵⁶⁶ Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lüğatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986, s. 174.

⁵⁶⁷ Nurgül Bozkurt, "Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700-1736)", s. 245, 246.

⁵⁶⁸ Döndü Düşünmez, "Tanzimat Devrinde Kapı Kethüdalığı Müessesesi Hakkında Temel Bilgiler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa. 28, Konya, 2010 s. 393-395ss. 375-401.

⁵⁶⁹ BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 881, 883.

⁵⁷⁰ "...cizye talebi, vesâir taraflarından âhar bahane talebi ile rencide ve remide iktizâ edilen zad u zevadın akçesiyle almalarına muhalefet olunmaya..." BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 878, 885.

alıp götürdüğü mallardan tekrar gümrük resmi alınması gerekli değilken; Kıbrıs gümrükçüsü İbrahim Ağa tarafından mükerrer gümrük talep edilmiştir. Ayrıca belde mahsûlatının alım satımında Osmanlı reayasından olan kişilerle aynı haklarla sahip oldukları hatırlatılarak Bu konuda yapılan hatanın Ahidnâme hükümlerine göre düzeltilmesi emredilmiştir.⁵⁷¹

Prusyalı tüccarlarından, yol üzerinde fazla vergi alınmasını önlemek de kapı kethüdalarının vazifelerinden biridir; Bu durum evâsıt-ı Safer 1226 (Mart 1811) tarihli hükümde şu şekilde ifade edilmiştir. “*Der aliyemde mukîm kapu kethüdâsı De Verter hutimet avakıbuhi bi'l-hayr bu defa memhûr arzuhalı ile inhâ ve gümrükçü merkûmun hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn toprak bastı nâmıyla akçe mutâlebesiyle vâkı olan te'addîsi men ve def olunmak bâbında...*”⁵⁷²

Kapıkethüdaları diğer Prusyalı görevliler gibi kifaf-ı nefisleri için meşrubat ve içki imali için üzüm alma ve imalat yapma hakkına da sahiplerdi.⁵⁷³ Ayrıca Osmanlı topraklarındaki Prusyalıların hukuki durumlarının gözetilmesi ile alacak-verecek konularında da hükümet ile irtibat içerisinde olmuşlardı. Evâsıt-ı Receb 1225 (Ağustos 1810) tarihli Lefkoşe Naibine ve Kıbrıs muhassılına yazılan hüküm bir alacak-verecek meselesidir. Kıbrıs'ta bulunan beratlı Prusya konsolosunun burada yaşayan kişilerden alacağı olan atmış beş bin yetmiş üç kuruşu daha önce defalarca talep ettiği halde meblağın kişilerden tahsil edilmediği İstanbul'da bulunan kapı kethüdası tarafından belirtilmiş ve sözü geçen paranın tahsili için yerinde muhakeme edilmesi ile ilgili tekrar hüküm yazılmıştır.⁵⁷⁴

Defterde evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1227 (Haziran 1812) tarihli hükümde son kez kapı kethüdası unvanından söz edilmiştir.⁵⁷⁵ Evâhir-i Şevval 1229 (Ekim 1814)

⁵⁷¹“...dost devlet misûllü memnûâtıdan ve narh ile kat-u kıyas olunan mevâddan maedâ mahsûl-ü belde olarak bir mahalden bir mahalle nakl ve fûruht ettikleri emti'a ve erzakın gümrük vesâir resm-i Devlet-i Aliyye reâyâsı tüccârından ne vech ile tahsîl oluna gelmiş ise tavaif-i merkûmeden dahi ol vech ile tahsîl olunması...” BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 883.

⁵⁷² BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 880.

⁵⁷³ “...üzümün defa-i râhtade iştirâ ve Galatada vâkı kapu kethüdâsı mûmâ-ileyhin hanesine nakline muhâlefet ve harac ve avâid vesâir bahaneler ile nesne müteallebesiyle te'addî...” BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 881, 887.

⁵⁷⁴ “...zimetlerinde iki yüz yirmi senesinden berü bâ-temessük atmış beş bin yetmiş üç kuruş alacağı olup bit defat mütealaa edilen edâda takdir ve muhâlefet ve ibtâl-i hak ve gadr-u daiyessinde oldukların Der-alıyyemde mukîm kapu kethüdâsı Deverte hutimet avakıbuhi bi'l-thayrın Tahrîri ile inhâ ve mersûmlar zimetlerinde olan ol miktar kuruş alacak hakkı tamâmen tahsîl ve alıverilip icra-yı şer ve ihkâk-ı hak olunmak bâbında...” BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 878.

⁵⁷⁵ BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 885.

tarıhli hükümden sonra Prusyalı maslahatgüzarlardan söz edilmeye başlanmıştır.⁵⁷⁶ Bu gelişme 1814 yılında Napolyon'un Waterloo'da kesin yenilgiye uğratılıp Avrupa'daki Fransız hegemonyasının çökmesi ve Prusya üzerindeki işgalinin kaybolması ile ilişkilendirilebilir.

5.4. Prusyalı Yasakçılar ve Vazifeleri

Prusya'ya verilen Ahidnâmelerde tanınan imtiyazlardan biri de Prusyalıların yanında *yasakçı* olarak adlandırılan görevlileri de bulundurabilmeleri idi.

Kamus-ı Türki'de "*Vaktiyle bir resmi adamın önünden geçip herkesin takarrübünü (yaklaşmasını) ve memurri (yolu) üzerinde durmasını yasak eden adam, yaver, sefir ve konsolos ve saire muhafızı, kavas*" Şeklinde ifade olunan bu görevliler, muhafaza memuru olarak da adlandırılırlardı. Tanzimat öncesinde sefarethanelerin muhafazasında görev yapan yeniçeriler de yasakçı olarak adlandırılırlardı. Tanzimat sonrasında ise yasakçı tabiri terk edilerek yerine *kavas* unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Kavaslar, Dr. Adnan Adıvar'ın tanımlaması ile "*kapitülasyonların ayakta gezen bir alâmeti*" olarak da ifade ederdi.⁵⁷⁷

Yasakçılar, Prusyalı sefirlerle birlikte sık sık seyahat ederlerdi.⁵⁷⁸ Bu seyahatlerinde gidip geldikleri mahallerde ve ikametlerinde Ahidnâmeye aykırı olarak cizyedarlar tarafından para talep edilebilirdi. Buna karşın yola çıkan yasakçılar ve beraberindeki Prusyalılardan tekrar cizye talebinde bulunulmaması, çeşitli bahaneler ile yolculuklarının güçleştirilmemesi yol üzerinde yiyecek ve içecek maddelerini temin edebilmeleri konusunda hükümler yazılmıştır.⁵⁷⁹ Padişah III. Ahmet, Yahudi ve Hristiyan zımmilerin ellerindeki patentelere dayanarak hademelerinden cizye alınamayacağını öne sürdüklerinde, buna müsaade edilmemesine dair fermanlar yayınlamıştır. Burada amaç iki kişiden fazla istihdam

⁵⁷⁶ BOA, A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 886.

⁵⁷⁷ Pakalın, s. 606; Osmanlılar, İstanbul'a olan göçleri engelleme görevi olan kişilere de *yasakçı* adı vermişlerdi. Yeniçeriler arasından tayin edilen bu yasakçılar aynı zamanda İstanbul'dan kaçırılan ihtiyaç maddelerini de takip edip ele geçirmekle yükümlüydüler. Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, s. 204, 205; Yemişçi, 1617-28 Arası Osmanlı-Venedik İlişkileri, s. 89, 90.

⁵⁷⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 885, 923, 926.

⁵⁷⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 885, 923, 926, 1093.

edilen hizmetkârların cizyeden kaçınmalarını engellemektir. Bunu engellemeye yönelik tedbirlere sonraki padişahlar devrinde de başvurulmuştur.⁵⁸⁰

Belgelerde konu edilen cizye, İslam hukukuna göre gayr-i müslim tebaanın (zımmi) yi yakından ilgilendiren bir vergi türüydü. Gerekliliği Kuran-ı Kerim’de Tevbe Suresi’nin 29. Ayetinde şu şekilde ifade edilmiştir. “*Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve Resulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak din İslam’ı din edinmeyen kimselerle, küçülerek (boyun eğerek) kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın*”⁵⁸¹

Cizye, Müslümanlardan alınan verginin karşılığına denk gelmektedir. İslam tarihinde hicretin ilk yıllarından beri alınan ve galibin mağluptan aldığı vergi olarak da alınırdı. Koruma altında olan gayr-i müslimler yani *zimmet ehli* bu vergiyi vererek iki önemli hak da kazanmış olurdu. Bunların ilki, kendileri ile savaşılmayacağı, bir diğeri de kendilerine yönelen tehlikelere karşı korunması gerektiğidir. Cizye vermek için gayr-i müslimin bazı niteliklere sahip olması gerekir: Bunlar hür olmak, erkek olmak, akli yerinde olmak, sağlam ve sağlıklı olmak, 14-75 yaş aralığında bulunmak ve çok fakir olmamak gibi...⁵⁸² Osmanlı belgelerinde zımmi reayadan olup, yardıma muhtaç olanların cizye ve haraçtan muaf tutulmaları konusunda pek çok belge bu durumu kanıtlar niteliktedir.⁵⁸³

Prusyalı sefir ve sefaret görevlileri ile birlikte yapmayı düşündükleri seyahatlerinde kavaslar, gidip geldikleri mahallerde ve ikametlerinde Ahidnâmeye aykırı muameleye tabi tutulmamışlardı. Önceden yazılı olan hükümlerin benzerleri geçerlidir.⁵⁸⁴ Kavas memurlarının aynı zamanda liman nazırı ve gümrük emini yanında, iskele ve limanlarda da görev yaptıklarını görüyoruz. Gemilerin yüklerinin kontrolüne ek olarak, yanında iskele ve limanlarda devletin menfaatlerini koruma görevine de sahiplerdi. 1001 numaralı ve evâil-i Cemâziyelevvel 1251 (Ağustos-Eylül 1835) tarihli hükümde, Prusya tüccar kaptanlarından Karlo Gusto de Koras

⁵⁸⁰ Bağış, s. 34.

⁵⁸¹ *Kuran-ı Kerim Meali*, Tevbe Suresi, 29. Ayet, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, s. 190.

⁵⁸² Kazıcı, s. 36-38, 103; Stanford J. Shaw ve Shaw, s. 132.

⁵⁸³ BOA, A.MKT.UM, 24/28 (M. 4 Temmuz 1850/ 23 Şaban 1266)

⁵⁸⁴ “...esnâ-yı râhta ve hasbel icâb bir mahalde meks ve ikâmetlerinde ber-müceb-i ahidnâme-i hümayûn himâyet ü sıyânet ve hakkında merâsim-i mihman-nüvâzi ve hürmet-i lâyıkasının ifâsına mahûf ve muhatara olan mahallerin ücretiyle mikdar-ı kifâye cebel-ü neferatı terfikiyle eminen ve salîmen imrârları hususuna dikkat olunmak bâbında...” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1051; BOA, A.DVN.MHM. 2/3, (M. 11 Kasım 1844/H. 29 Şevval 1260)

sahip olduğu ticaret gemisiyle Karadeniz yönüne hareket etmek istemektedir. Bu geminin Ahidnâme'ye uygun olarak 300 akçe selamet vergisi ödemesi ve sonrasında yapılan kontrollerde geminin içinde Devlet-i Aliyye reayasından birinin olup olmadığı konusunda herhangi bir şüphe bulunur ise yoklanması emredilmiştir. Bu şartlarda şayet antlaşmalara aykırı bir durumla karşılaşırsa Ahidnâme hükümlerine göre fazla *selamet akçesi* istenerek hareket edilmesi emredilmiştir.⁵⁸⁵

İstanbul gümrüğündeki Kavas memurlarına, liman nazırı ve gümrük eminine gönderilen 4 Safer 1252 tarihli hükümde Prusya bayrağı taşıyan Vidmar isimli iki direkli ticaret gemisi, Netherlande'den (Hollanda) almış olduğu hamr yükünü İstanbul'da karaya çıkarmaksızın Karadeniz tarafına geçmek istemektedir. Adı geçen geminin içerisindeki yüküyle geçerken gümrük resmi alınmadığı gümrük emini tarafından saptanarak yükünün kayıtlı olduğu defter Divân-ı Hümayûn kaleminde muhafaza altına alınmıştır. Daha sonra kaptanın adı geçen gemi ve yüküyle birlikte geçişine ve boğaza girişine müsaade edilerek, Ahidnâme-i Hümayûna göre 300 akçe geçiş vergisi alınması emredilmiştir. Bunun haricinde alıp sattığı malların ek vergisi de istenerek şayet gemide Devlet-i Aliyye reayasından biri var ise gereğinin yapılması emredilmiştir.⁵⁸⁶

5.5. Prusyalı Müste'men (Müste'min) Tüccarlar ve Sahip Oldukları Haklar

İslam'ın hâkim olmadığı bir bölgeden (*dârü'l harb*) gelen kimselerin ikamet, dolaşım, ticaret, can, mal ve ırz güvenlikleri İslam topraklarında (*dâr'ül İslâm*) antlaşmalar ile *âmân* (*emân*) ile güvence altına alınırdı. Amân isteyen kimseye de isti'man eden yani müste'men adı verilirdi.⁵⁸⁷

Ahidnâmelerde müste'menlerin (imtiyazlı tüccarlar) Osmanlı kara ve denizlerindeki hareketleri, ikamet ve ticaretlerinde sahip oldukları haklar da belirtilmekteydi. Bu tüccarlara Osmanlı sınırlarında kara ve deniz yollarında yaptıkları seyahatlerde hürriyet hakkı gibi kıymetli bir hak tanınmıştır. Ahidnâmeler

⁵⁸⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1001; Halk arasında toprak bastı parası olarak da anılan selamet akçesi, geçit resmi veya tırtıl bastı olarak da adlandırılmıştır. Kazıcı, s. 119.

⁵⁸⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1011.

⁵⁸⁷ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 226, 227; Atan, s. 62; Apaydın, s. 134; Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, s. 97.

ve Ahkâm defterlerinde de sıkça görüldüğü üzere fazla vergiden, haraçtan ve yağmadan korunan bu tüccarlar ayrıca giyim ve yaşayış tarzlarında da serbest bırakılmışlardır. Bu tüccarların kimi zaman Müslüman kıyafeti giymelerine bile müsaade edilirken, evlerine kanun dışı bir durum olmadığı müddetle girilmez, gerekirse elçi ve konsolos tayinleri ile evlerinde arama yapılabilirdi. Mallarının yağmalanması durumunda malları iade edilir ve buna sebep olanlar yargılanırdı.

Müste'menlerin verâset, kefalet ve borç konularında kanuni hakları vardır. Öldüklerinde malları kanuni varislerine kalırdı. Varis veya vasiyet olmadığı durumlarda ise malın kime kalacağı konusu konsolos tarafından belirlenirdi. Ölüm durumunda kalan borç için ise ancak kefil sorumlu tutulabilir, kimse borçtan sorumlu tutulamazdı. Müste'men tüccarların Osmanlı tebaasından olanlarla arasında görülen meseleler de kadıların görev alanına girerdi. Mahkemelerde elçi, konsolos veya tercümanlardan biri hazır bulunurdu. Mahkemelerde Müslümanlar gibi müste'men ve zımmilerin de şahitlik hakları. Kararların adil olmadığı konusunda şüphe uyanırsa davanın ikinci defa başka bir mahkemede görülmesi sağlanırdı. Aynı milletten olan davalar ise Osmanlı mahkemelerinde görülmez konsolos veya elçi tarafından görülürdü.⁵⁸⁸ Osmanlı Devleti'nde müste'menlerin cizye kapsamına alınmaları konusu da meseleyle ilgilenenler arasında ihtilaflı konulardan biridir. İpşirli'ye göre 1 yıl⁵⁸⁹ ve İnalçık'a göre 10 yıl⁵⁹⁰ süreyle Osmanlı sınırlarında ikamet eden müste'men, zımmi statüsüne alınarak cizye mükellefiyeti ile karşı karşıya gelirdi. Ayrıca müste'menlerin Osmanlı tebaasından bir kadınla evlenmeleri ve gayrimenkul sahip olmaları da onları cizye mükellefi yapabiliyordu.⁵⁹¹

Prusya Ahkâm Defterinin ilgili bölümlerinde konsolos olarak tayin olunan müste'men tüccarlarına sıkça tesadüf edilmektedir. 10 Ramazan 1250 tarihli 931 numaralı Nişan-ı hümayûnda, Selanik İskelesine gelip giden Prusyalıların haklarını gözetmek üzere görevli bulunan Rafael Hazaryani adlı müste'men yerine Piyar Şamo adlı müste'men konsolos olarak atanmış ve tayin olmuştur.⁵⁹²

⁵⁸⁸ Kütükoğlu, "Ahidnâme", s. 538.

⁵⁸⁹ Mehmet İpşirli, "Eman", *TDVİA*, XI, İstanbul, 1995, s. 77-79.

⁵⁹⁰ İnalçık, "İmtiyâzât", s. 246.

⁵⁹¹ Apaydın, s. 135.

⁵⁹² "Selanik iskelesine Prusya tüccârının umûr ve hususlarına rû'yet için ba berat konsolos olan Rafael Hazaryani nâm müste'men zıkr-ı hizmet idüp yerine bu defa kendi hemşehrilerinden Piyar Şamo nâm müste'men konsolos nasb ve ta'yîni olunup Ahidnâme-i hümayûn mücebince olageldiği üzere yedine berat-ı âlîşân verilmiştir" BOA. A. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 931.

İlerleyen dönemlerde Ahidnâmelere müste'menlerin yargılanmasına dair maddeler de dâhil oldu. Osmanlı mahkemelerinde görülen müste'men ile Müslüman kişiler arasındaki ceza davaları ve hukuki anlaşmazlıklardaki yargılamalarda kadı sicillerine kaydı ve hüccet verilmesi esas alınırdı. Müste'menin tercümanı mahkemede hazır değil ise yargılama başlamazdı ayrıca müste'men ve zimmi arasındaki davalarda zimminin şahitliği kabul edilebilirdi.⁵⁹³

19. yüzyıla kadar Osmanlı sınırlarında ahidnâmeli devlet vatandaşları ve yerli halk arasında çıkan ihtilaflı durumlarda mahallî kadılar, ilk başvuru makamıydı. Dava görülürken tüccarın bağlı olduğu konsolos veya tercüman da orada bulunmalıydı. Yabancılar tanınan diğer bir imtiyaz da doğrudan çağırılmayıp, konsolos veya tercümanları vasıtasıyla çağırılmalarıydı.⁵⁹⁴ Muhakeme hakkı için önceden ticaret ve kefalet hususları kadı tarafından tasdiklenir ve hüccet verilirdi.⁵⁹⁵ Bu hüccet uyuşmazlık durumunda Avrupalılar tarafından mahkemeye emsal olarak gösterilirdi.⁵⁹⁶

Bazı önemli davalara Divân-ı Hümâyûn bünyesinde bulunan bir üst mahkeme bakardı. Mahkeme, 17. yüzyıldan itibaren *Bâb-ı âli 'de* ve Tanzimat sonrasında *Bâb-ı meşîhatte huzûr murâfası* adıyla kurulurdu. Buna göre mevcut ihtilafta meblağın 4 bin akçeyi geçmesi durumunda meselenin çözümü İstanbul'a sevk edilirdi. 4 bin akçenin altında olması durumunda kadılar tarafından görülürdü. Son olarak Ahidnâme ve antlaşmalar kapsamına giren ihtilaflı durumlar konsolos veya tercümanlar taraf olduğunda, İstanbul'da görülürdü.⁵⁹⁷ Bu durum II. Mahmut döneminde Amerika ile yapılan ticaret antlaşmasında 500 kuruş olarak belirleninceye kadar aynı kalmıştır.⁵⁹⁸ Belirli koşullarda ihtilaflar konsolos ya da büyükelçiler tarafından karara bağlanırken, cinayet gibi ağır ceza davalarında Divân-ı Hümâyûn devreye girerdi. Bu durum Avrupalıların yasal konumlarının Osmanlı hukuk sisteminden soyutlanmadıklarını da göstermesi açısından önemlidir.⁵⁹⁹ 1869 yılında Âli Paşa tarafından elçiliklere gönderilen muhtıra ile 4 bin akçe üstü davaların

⁵⁹³ İnalçık, "İmtiyâzât", s. 245, 246.

⁵⁹⁴ Gönen, s. 343.

⁵⁹⁵ Tabakoğlu, s. 256.

⁵⁹⁶ Boogert, s. 47, 300.

⁵⁹⁷ Yasemin Saner Gönen, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, s. 95-96; A.DVN.DVE.d, No: 072/1, hüküm: 127.

⁵⁹⁸ Kütükoğlu, "Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri", s. 332.

⁵⁹⁹ Boogert, s. 47, 300.

Divân-ı Hümâyûnda görülme şartı kaldırılmış ve davalar kurulan ticaret ve nizamiye mahkemelerine sevk edilmiştir.

Özetlemek gerekirse, 19. yüzyılda Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki davalarda yargılama yetkisi; azda olsa şer’iyye mahkemeleri, içinde yabancı hâkimlerinde olduğu karma ticaret mahkemeleri ve nizamiye mahkemelerine aitti; bununla birlikte vakıflara ait gayrimenkul davalarının bir kısmına şer’iyye, bir kısmına nizamiye mahkemeleri bakarken; hukuk mahkemelerinde ticaret davaları, ticaret mahkemelerinde hukuk davaları görülebilirdi.⁶⁰⁰

Anlaşmazlık veya şikâyet konularının doğrudan merkeze gönderildiği ile ilgili bilgi alabildiğimiz hükümler “*südde-i sa’adet / asitâne-i aliyâneme / der-i sa’adetime gelip*” ifadelerini içerirdi.⁶⁰¹ Ahidnâme maddelerinde müste’men gemilerinin emniyetle, huzur içinde ve serbestçe ticaret yapabilmeleri hususu açıkça ifade edilmişti.

Ahidnâme verilen devletlerin bayraklarını (bandıra) taşıyan müste’men gemileri Osmanlı sularında ve limanlarında serbestçe hareket edebilirlerdi. Uğradıkları veya zorunlu sebeplerle sığındıkları Osmanlı limanlarından ücretini ödeyerek gerekli erzakları satın alabilirlerdi. Uğradıkları limanlarda Osmanlı Devleti herhangi bir saldırıya maruz kalmayacaklarını garanti ederdi. Müste’men gemileri denizlerde de Osmanlı gemileri ile karşılaştıklarında birbirlerine dostça yaklaşacakları teminatını verirlerdi. Müste’menlerden gemileri karaya vuran olur ise bölgede bulunan Osmanlı idarecileri de kurtarılan malları kendisine teslim ederlerdi.

Müste’men tüccarlar, Osmanlı ülkesine (önceleri sadece Akdeniz’de) kara veya deniz yoluyla girme ve tüccarlık haklarına sahipti. Hatta II. Bayezid devrinde (1482) verilen, Yavuz Sultan Selim (1513) ve Kanuni Sultan Süleyman (1521) devri ile yenilenen ahidnâmelerde İngiltere gibi bazı büyük devletlere Karadeniz’de de ticaret yapma hakkı tanınmıştır. Buna karşın, Avrupa Devletlerinin pek çoğu için kendi bandıraları altında Karadeniz’de ticaret yapabilmeleri 19. yüzyıla kadar uzamıştır.⁶⁰²

Müste’men tüccarlar Osmanlı memleketi dışına çıkışı yasaklanmış olan (barut, silah ve yapım malzemeleri, hububat, pamuk, pamuk ipliği ve deri gibi..)

⁶⁰⁰ Gönen, s. 343, 344.

⁶⁰¹ “...Komte de Königsmark zidet rütbehunun *südde-i saadetime takdim eylediği bir kıt’a memhûr takririnde...*”; BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1046; Günay, s. 21.

⁶⁰² Kütükoğlu, “Ahidnâme”, s. 538, 539.

malzemeler dışında her türlü malın ihracatını gerçekleştirebildi. Daha sonra İngiltere ve Fransa gibi devletler ahidnâmelere yeni maddeler ekleterek bu ürünleri ithal etme hakkını da kazanmışlardı.⁶⁰³

Vergilerin oranları yabancı tüccarın müste'men veya harbî olmalarına, verilen imtiyazlara ve devletin içinde bulunduğu ekonomik şartlara göre değişiklik gösterebiliyordu.⁶⁰⁴ Arapça kökenli olan ve vergi anlamına gelen *resim* kelimesinin karşılığı herhangi bir maldan devlet namına alınan vergidir. Resm-i amediyye, resm-i munzam veya resm-i gümrüğü şeklinde Tanzimat öncesi evraklarda karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰⁵ 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar yapılan antlaşmalarda müste'men tüccarların ödeyeceği vergi *mu'tad rüsum* olarak adlandırılmış ve kesin bir rakam belirlenmemişti. Müste'men tüccarları ihracatta; resm-i kalem, resm-i kapan, resm-i geçit, öşr-i bahar, resm-i mizan ve tercümaniyye vergileri öderlerdi. İthalatta ise; hakk-ı kabâle, adet-i dellaliye, resm-i kalem, resm-i kapan ve resm-i geçit vergileri öderlerdi. Müste'men tüccarların ödedikleri gümrük vergileri ise bölgelere göre %5 ile %1,5 arasında değişiyordu. Bu karışıklığa çözüm bulmak amacıyla Osmanlı Devleti ile İngiliz Devleti arasında tanzim edilen tarife defterinde (1794-1795) bu rakam %3 olarak sabitlendi.

31 Mayıs 1802 tarihinde Hasan Ağa'ya gönderilen emirde müste'men tüccarlar Osmanlı ülkesinden götürdükleri ve Osmanlı ülkesine getirdikleri mallar için kapitülasyonlara göre %3 gümrük resmi ödemelerine hükmedildi; fakat mastariyye vergisinden muaf tutulmuşlardı. Müste'men ve beratlı tüccarlar Osmanlı ürünü olan eşya veya hammaddeyi yine sınırlar dâhilinde alıp-satacak olurlarsa, zımmi tüccarların ödediği gibi %5 iç gümrük vergisi ödemişlerdi. Rus ve İngiliz elçilerinin itirazlarına rağmen uygulama 1806 gümrük tarife antlaşmasına kadar yürürlükte kaldı.⁶⁰⁶ Tanzimat sonrasında bu vergilere ek olarak, *dışalım vergisi* (ithalat rüsûmu), *dışsatım vergisi* (ihracat rüsûmu), *transit vergisi* (mürûrîye), *iç tecim vergisi* (ticaret-i dahiliye rüsûmu) şeklinde dört kalem alınmaya başlandı.⁶⁰⁷

Müste'menler Osmanlı deniz veya sınırlarına geldiğinde karşısına çıkan ilk gümrükte bir defa *resim* alınırdı. Malı satmayıp transit başka bir Osmanlı şehrine geçtiğinde bir daha vergi alınmazdı. 1601 ahidnâmesinde ilk kez Osmanlı

⁶⁰³ Arıkan, s. 283.

⁶⁰⁴ İnalçık, "İmtiyâzât", s. 247-248.

⁶⁰⁵ Kazıcı, s. 46.

⁶⁰⁶ Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 140, 141.

⁶⁰⁷ Hançerlioğlu, s. 186.

topraklarına gelip giden altın ve gümüş paralardan da vergi alınmayacağı ifade edilmiş ve bu durum daha sonraki ahidnâmelere de yansımıştır. Böylelikle Osmanlı topraklarında yabancılar para ticareti işine de girmeye başlamışlardı. Müste'menlere ait emvalin, sahibi veya gemi kaptanının rızası olmadan gümrüğe indirilemeyeceği ve sadece izin dâhilinde indirilen mallardan resm tahsil edilebileceği kapitülasyonlarda yer almaktadır. Ayrıca müste'men gemilerin limanı terkelerken *selâmetlik akçesi* namıyla vergi tahsil edilmesi kaidesi de sabit tutulurdu.

Bazen Osmanlı idarecilerinin ahidnâme şartlarını iyi bilmemeleri bazen de kazanç arttırma hırsı gibi kasıtlı uygulamalar Osmanlı sınırlarına giren tüccarları zor duruma sokuyordu. Buna karşın, müste'men tüccarların gümrük resminden kaçınma çabası, kimi Osmanlı tebaasından olanların konsolos ve elçilerin desteğiyle bazı vergilerden muaf olabilmek için ahidnâmelerin açıklarından yararlanmak istemeleri antlaşmaların ihlale uğramasına sebep olmuştur. Osmanlı idaresi ise ahidnâmelerin eksiksiz şekilde uygulanabilmesi için büyük özen göstermiştir.⁶⁰⁸

Yine Prusyalı müste'menlerin ihtiyaçları doğrultusunda kendileri ve maiyetlerinin tüketmeleri için getirdiği yiyecek ve içecekten de vergi alınamazdı. Evâsıt-ı Ramazan 1225 (Ekim 1810) tarihli 877 numaralı hükme göre Prusya kethüdâsının ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için İngiltereli tüccarlara verilen haklara binaen kendi akçeleri ile iki yüz küfe üzüm satın almaları ve Galata'daki hanesine nakline engel olunmayıp herhangi başka bir vergi istenmemelidir. Hatta yine ahkâma uygun olarak aynı yıl içinde Üsküdar ve havalisinde bulunan üzüm bağları yerine adalar arasında bulunan mahallerden olmak şartıyla 2 yüz küfe üzümün satın alınıp nakline müdahale edilmemesi Galata kadısına ve hassa bostancıbaşısına, topçubaşıya ve Galata voyvodasına emredilmiştir.⁶⁰⁹

Diğer devletlere oranla düşük vergi ödedikleri halde kimi zaman müste'men tüccarlar kaçakçılığa yönelebiliyordu. Malını gümrük memuru bulunmayan limana

⁶⁰⁸ Kütükoğlu, "Ahidnâme", s. 539.

⁶⁰⁹ "...emr-i şerîfîm sudûrunu istid'â ve divan-ı hümayûnumda mahfûz kuyud-u ahkâmiyeye mürâca'at olundukda Üsküdar ve havalisinde vâki bağlardan almayup adalar arasında kâin mahallerden olmak şartıyla iki yüz yirmi senesine mahsuben yalnız iki yüz sepet üzümün defâten ve aherde iştirâ ve nakline mümânaat olunmamak için emr-i şerîf in verildiği mestûr ve mukayyed bulunmağın mukkademâ sadır olan emr-i şerîf mücebince amel olunmak fermanım olmağın imdi siz ki Mevlânâ ve bostancıbaşı vesâir mûmâ-ileyhimsiz ber minvâl-i muharrer Üsküdar ve havâlesinde vâki bağlardan olmayup adalarda vâki mahallerden iştirâ etmek şartıyla iş bu sene-i mübarekeye mahsuben yalnız iki yüz sepet üzümün defâ-i râhta iştirâ ve Galata'da vâki kapu kethüdâsı mûmâ-ileyhimin hanesine nakline mümânaat ve harac ve avâid vesâir bahaneler ile nesne mutâlebesiyle te'addi ve rencide olunmayup da ve bu bahane ile mükerrer ve miktarı maiyetten ziyâde iştirâ ve nakline îsâli hususuna mübâderet eylemeniz bâbında..." BOA. DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 877, 882, 886, 888, 933, 938, 942, 944, 951, 952, 974.

çıkarmak, büyük iskelelere ulaşmadan hemen önce Ege adalarından daha düşük bedellerle *eda tezkeresi* alıp büyük gümrükte yüksek resim ödemekten kaçınmak bu kaçakçılık yöntemlerinden birkaçıdır. Devlet bu tür olaylara karşı bir takım tedbirler almıştır. Buna göre gümrük vergilerinin yalnızca İstanbul, İzmir veya onlara bağlı gümrüklerde tahsil edilebilmesi, Ege sahillerinde yapılacak ihracatta ise sadece İzmir gümrük emini tarafından atanmış bir memur ve kâtip bulunması gerektiği hususunda 1135 (1722) tarihli bir emr-i şerif çıkartmıştır.⁶¹⁰

5.6. Prusya Tebaasının Yol İzinleri ve Seyahat Şartları

18-19. yüzyıllarda Osmanlı sınırlarında seyahat etmek isteyen bir yabancı, İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla hükümete başvuru yapardı. Elçi'nin bildirdiği takririnde seyahat eden kişinin adı, nereye gitmeyi planladığı, yanında bulunan kişiler, ne amaçla seyahat edeceği bilgileri de yer alırdı.⁶¹¹

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde seyahat izinleri *mürur tezkeresi* (geçme, geçip gitme)⁶¹² adı verilen belge ile sağlanırdı. Bilhassa 19. yüzyılda sıkıca takip edilen bu uygulama yabancı devletlerin vatandaşları içinde uygulanırdı. Yabancı devlet temsilcileri veya vatandaşları Osmanlı sınırları içinde rahat seyahat edebilmek için Bâb-ı âli'den yol emri veya tezkeresi almak mecburiyetindeydiler. Devletlerarasında yapılan antlaşmalar içerisinde yabancıların Osmanlı sınırlarındaki seferleri ile ilgili hükümler de muhakkak yer alırdı. Devletlerarası yapılan antlaşma ve Ahidnâmeler her padişah döneminde yenilenirken bazen ufak değişikliklerle bazen de hiç değişmeden eski antlaşmanın devamı sağlanırdı.⁶¹³ Sıklıkla istismar edilen belgeler arasında bu yol emirleri de vardı. Müste'men tüccar imtiyazıyla ticaret yapmak için bu belgeyi kullanan kişiler kimi zaman bulunduğu bölge dışına çıkmadan dahi bu belgeyi göstererek ticaretlerine devam ederlerdi.⁶¹⁴ Yol üzerindeki

⁶¹⁰ Kütükoğlu, "Ahidnâme", s. 539.

⁶¹¹ Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.yy)", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXI/33, Ankara, 2003, s. 109; A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 866, 876, 883, 902, 935, 942, 944 vd...

⁶¹² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın kitabevi, 1998, s. 736; Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*, İstanbul: İmge Kitabevi, 2007, s. 123.

⁶¹³ Sezer, s. 106-108; Boogert, s. 65.

⁶¹⁴ Bağış, s. 31.

görevliler seyahat edenlerden cizye ve sair bahanelerle para talep edilmemesi konusunda da sürekli uyarılırdı.⁶¹⁵

Bu konuyla alakalı Evâhir-i Cemâziyelâhir 1255 (Ağustos 1839) tarihli hükme göre Prusya sefaretinin Bozvic isimli ikinci tercümanı, fevkalade kurye memuriyetiyle Anadolu'nun sağ ve sol kollarında gerekli mahallere resmi görevle gönderilmiştir. Bu hükümde yanında olan hizmetkârları ve müste'menler ile beraber Ahidnâme'ye aykırı olarak çeşitli bahanelerle rencide edilmemeleri, kendileri için gerekli yiyecek ve içecek malzemelerini paralarıyla alabilmeleri, bir mahalden diğerine geçişlerine müsaade edilmesine (*mürûr ve ubûr*) ve gerekli merasimlerin yapılması emredilmiştir.⁶¹⁶

Tüm bu örnek hükümlerden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti imzaladığı siyasi veya ticari antlaşmalarla yabancı devletlerin vatandaşlarına veya onlara tabi olanlara sınırları içerisinde güvenle seyahat garantisi vermekte ve verdiği yol emirleri ile yabancıların gitmeyi düşündüğü bölgelerin idarecilere bu durumu tekrar tekrar ifade etmektedir. Müste'men veya beratlı tüccarlarda olduğu gibi Avrupa ve Hayriye tüccarlarına da aynı özen gösterilmektedir.⁶¹⁷

Sultan III. Selim ve II. Mahmut'un kendi tüccarlarını koruma maksadıyla ortaya çıkardığı Avrupa ve Hayriye Tüccarları da ne yazık ki 1838, Antlaşması, 1839 ve 1856 reformları ile acımasız serbest ticaret kaidelerine maruz kalmışlardı. Bu gruplar için devlet fazla müdahaleci olurken diğer gruplar için fazlasıyla korumacı davranmak durumunda kalmıştır.⁶¹⁸ Beratlı tüccarlar, 18. yüzyılın başında gayrimüslim Osmanlı tebaasının, kapitülasyonların imkânlarını kullanan devletlerin himayesine girmeleriyle ortaya çıkmıştır. Çeşitli yollarla berat elde eden bu kişiler

⁶¹⁵ "...cizyedâran ve sâir câniblerinden bir türlü bahane ile te'addi ve rencide ve remide olunmayub himâyet ü sıyânet ve mahûf olan mahallerde âheri ve mikdar-ı kifâye cebelü neferatı terfîk olunarak zad u zevadelerinin akçesiyle iştirâsına muhâlefet olunmayarak emînen ve salîmen Re's-i hududa îsâli hususuna ihtimam ve dikkat olunmak bâbında..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 985; Sezer, s. 110, 111; BOA, C.HR, 5/203, (29 Ağustos 1791/ H.29 Zilhicce 1205)

⁶¹⁶ "...zad u zevadetinin akçesiyle almasına ve mürûr ve uburuna kimesne tarafından muhâlefet olunmayub ber-mûceb-i ahidnâme-i hümâyûn himâyet ü sıyânet ve hakkında merasim-i mihaman nüvazi icrasına..." BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1017, 1018, 1028, 1029, 1045, 1098 ve 1099.

⁶¹⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974, s. 72, 73; Gülnihal Bozkurt, s. 141-143.

⁶¹⁸ Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", çev.: Fatma Acun, ed.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012. s. 735; Bağış, s. 99.

müste'men tüccarlar gibi ticari imtiyazlara sahip oluyorlardı. Temelde tercümanlık müessesinin evrilmesiyle, hatta kötüye kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır.⁶¹⁹

Yol emri talebinde bulunan kişilerden bir kısmı da turistik seyahat olarak da tanımlayabileceğimiz türden seyahatleri için izin istememişlerdi. Evâsıt Ramazan 1263 (Ağustos 1847) tarihli hükümde, Prusya Devleti beyzâdelerinden Mösyö Brenden ve Mösyö Frederik, yanlarında bulunan bir müste'men hizmetkârıyla seyahat amacıyla İstanbul'dan karayolu ile Beriyetüşşam ve havalisine ulaşmak amacıyla izin talebinde bulunmuşlardır. Hükümde yetkililerden, seyahat edenlere yardımcı olmaları, yol üzerindeki tehlikelerden korunmaları ve ihtiyaçlarının karşılanmaları emredilmişti.⁶²⁰

Osmanlı topraklarında yılın belli dönemlerinde bir veya birkaç defa ve 1 hafta ile 1,5 ay arasında bir süre açık kalan panayırlar kurulurdu. Yerli ve yabancı tüccarların mallarını pazarladıkları bu fuar alanları bölgesel ve uluslararası olmak üzere ikiye ayrılırdı. Uzuncaabad-ı Hasköy, Eslemiye, Şarköy, Selanik, Piriştine, Şumnu ve Filibe gibi panayırlar yılın belli dönemlerinde önemli ticaret merkezleri haline gelirdi. Anadolu şehirlerinde kurulan panayırlar ulusal ölçekte iken, Rumeli şehirlerinde kurulanlar uluslararası ticarete hizmet ederdi.⁶²¹

Evâhir-i Receb 1223 (Eylül 1808) Tarihli hükümde Ratba Mâniya adlı tâcir ve yanında olan iki müste'men hizmetkâr, yanlarında satışı yasak olan mal bulundurmadıklarını ve İstanbul'dan panayıra ikame üzere Uzuncaabad-ı Hasköy ve Eslemiye ve havalilerine gitmek istediklerini bildirmişlerdi. Görevlilere yazılan hükümde yol üzerinde gerekli muamelelerin yapılması emredilmişti.⁶²²

Evâsıt-ı Şaban 1221 (Ekim 1806) senesinde yazılan 844 numaralı hükümde Prusya tüccârından İstapan İsperyo adlı tâcir, ticaret yapma maksadıyla Edirne, Filibe ve İslimye'ye (Eslemiye) yoluyla Hasköy⁶²³ ve Eflak ve Boğdan'a doğru hareket edeceğini ifade etmiştir. Bu maksatla yol hükmü yazılmıştır.⁶²⁴

⁶¹⁹ Apaydın, s. 169; Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 140.

⁶²⁰ A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1065.

⁶²¹ Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıllar)*, İstanbul: Eren Yayınları, 1996, s. 9-11

⁶²² BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 871.

⁶²³ Bugün Bulgaristan sınırlarında bulunan ve Haskovo olarak bilinen Osmanlı Devleti'nin eski kaza merkezidir. Osmanlı kayıtlarında Hasköy adının yanısıra Uzuncaova veya Uzuncaâbâd şeklinde geçer. Hasköy isminin ne zaman verildiği bilinmemekle birlikte bölgenin fethi sonrası bir idareciye has olarak verilmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. 16. Yüzyılda çoğunlukla tarıma dayalı olan

Yine 1222 (1807) tarihli hükümde, Prusyalı Cakumo Agop adlı müste'men iş veya antlaşma yapma (*li eclü'l musalaha*) maksadıyla İstanbul'dan İznikmid (İzmid), Kocaeli ve Hüdavendigar sancaklarındaki Yalakabad (Yalova) ve sâir kazâlara gitmek istemektedir. İstanbul'da bulunan Prusya maslahatgüzarı Debile Felis tarafından gönderilen dilekçeye ve önceden imza edilen Ahidnâme'ye göre diğer konsolos, konsolos vekilleri, gelip giden tüccarlar ve diğer adamlarına verilen hakların bu tüccara da tanınması sağlanmıştır.⁶²⁵

Evâhir-i Rebiülâhir 1245 (Ekim 1829) tarihli hükmü, Prusya kralının İstanbul'da oturan murahhas ortaelçisi Şovalye de Rona'nın takriri ile yazılmıştır. Buna göre Prusya asilzadelerinden Şovalye de Kunfer adlı beyzâde yanında olan bir adet müste'men hizmetkârıyla deniz yoluyla İzmir'e ve oradan kara yoluyla Kuşadası ve havalisine gitmeyi planlamıştır. Adı geçen Prusyalıların seyahat maksadıyla yaptıkları bu yolculukta, yolculuklarını güven ile yapabilmeleri, ihtiyaçlarına satın alabilmeleri ve Ahidnâme mucibince himaye edilmeleri yol üzerinde bulunan görevlilere bildirilmiştir.⁶²⁶

15 Şevval 1245 tarihli hükümde İstanbul'da oturan Prusya sefiri Canitz Baron de Dallvitz ile yanında bulunan bir kavas ve bir müste'men tercüman ve bir müste'men hizmetkârıyla birlikte ziyaret maksadıyla Akdeniz boğazına ve oradan İstanbul'a geçmek istemektedir. Bu seyahatin kara ve denizde olan kısımları için Ahidnâme mucibince himaye edilmeleri yol üzerinde bulunan görevlilere bildirilmiştir.⁶²⁷

bölge ekonomisi giderek çeşitlenmeye başlayarak ticari bir mahiyet de kazanmaya başladı. Bu ticari gelişim neticesinde 19. yüzyıla gelindiğinde Edirne vilayeti içindeki panayırlar arasında gittikçe sivrildi. Aynı Yüzyılın ikinci yarısında nüfusu 6 bin civarındaydı ki bunun 2500 kadarı Türklere kalanı gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bölge 1875 sonrası Ruslar'ın bölgedeki Bulgarları kullanarak başlattığı komita faaliyetlerinden etkilendi. 1877-78 Rus Harbi sonrası imzalanan Berlin antlaşması ile de Doğu Rumeli vilayeti sınırları içinde kalmışsa da 1885 yılında Bulgar Prensiğinin genişleme çabalarıyla sınırları içinde kaldı. İlhan Şahin, "Hasköy", *TDVİA*, XVI, İstanbul, 1997, s. 390, 391, Metinlerde bahsedilen Hasköy, "Edirne ve Filibe ve İslimye'ye (Eslemiyeye) varınca İleri Hasköy" şeklinde geçtiği için İstanbul'daki Haliç'in kuzey kıyısındaki tarihi semt ile karıştırılmamalıdır. Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Hasköy", *TDVİA*, XVI, İstanbul, 1997, s. 389.

⁶²⁴ BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 844.

⁶²⁵ BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 847.

⁶²⁶ BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 971.

⁶²⁷ BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 959; Bahsi geçen diplomat ve subay 1828-29 yıllarında Osmanlı Devleti'nde görevli olan Yarbay Canitz und Dallwitz, Karl Wilhelm von Freiherr'dır (doğ. 1787-öl.1850); Bringmann, s. 168; Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 168.

Bilim adamları, doktorlar veya asilzadelerin Osmanlı topraklarını gezip görme veya çeşitli bölgelerde çalışmalar yapmak amacıyla izin talebinde bulunduklarını da görüyoruz. Evâsıt-ı Rebi'ülevvel 1285 (Temmuz 1868) tarihli hükme göre, Prusya Devleti tebaasından Doktor Baron adlı beyzâde seyahat maksadıyla İstanbul'dan Trabzon ve Erzurum ve Konya ve Kütahya ve İzmir ve havalisine doğru yolculuk yapmak istemiştir. Prusya sefareti tarafından hükümete gönderilen takrire binaen yolculuklarına izin verilmiş ve yol üzerinde bulunan görevliler, bahsi geçen Prusyalıların seyahatine mani olmamaları konusunda tembihlenmişlerdir.⁶²⁸

Seyahat amacıyla yola çıkan Prusyalıların İstanbul'daki cami ve sarayları gezebilmek için de elçilikleri vasıtasıyla talepte bulunmuşlardı. Özellikle Topkapı sarayının yabancılar tarafından seyahat edilebilmesi için padişahın hususi müsaade alınması gerekmektedir. Çok sık olmasa da verilen izinlerden biri Prusya Devleti Beyzadelerinden Kont de Skorcevski ve Mösyö Dakiyevski'ye 27 Temmuz 1850 tarihli Prusya sefareti dilekçesine göre verilmiştir. Bu örneğe göre siyasi olduğu kadar seyahat ve kültürel gezi amacıyla yapılan yolculuklarda da elçilik tarafından sadrazamlığa izin başvurusu yapılmış sonrasında iznin verilmesi ile şahıslar yola çıkabilmişlerdi.⁶²⁹

Osmanlı ülkesini ziyarete gelen seyyah ve gözlemciler eserlerinde sıklıkla araba yollarının azlığı ve yolların son derece güvensiz olduğundan söz ederlerdi.⁶³⁰ Bu sebeple Prusyalıların seyahatleri sırasında yol güvenliklerinin sağlanmasına dair pek çok hüküm de bulunurdu. Prusyalıların gitmeyi düşündükleri mahallerde ve yol üzerinde görevli olan memurlara yazılan bu hükümlerde, yolcuların güvenliklerinin sağlanması, gerekli görülürse koruma verilmesi, yerel görevliler veya halktan yolculara zarar gelmemesi konusunda tembihlenirdi.⁶³¹

⁶²⁸ "...Prusya Devleti tebaasından Doktor Baron nâm beyzâde li-eclî's-seyaha der sadetimden Trabzon ve Erzurum ve Konya ve Kütahiyye ve İzmir ve havalisine azîmet murâd eylediği beyanıyla beyzâde-i mûmâ-ileyh Der sa'âdetimden zikr olunan mahallere varub gelince uğradığı mahallerde hakkında lazım-ı himâyet ve siyânetin edâsı bâbında emr-i şerîfîm sudûru Der sa'âdetimde kâin Prusya sefareti-i cânibinden ba takrîr iştirâ olunmuş olmağla..." A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1080.

⁶²⁹ Sezer, s. 113.

⁶³⁰ Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi, (Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme)*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979, s. 394.

⁶³¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1032, 1034, 1039, 1042, 1044.

Yolculuklarda sadece Prusyalı kişinin ve yanındaki görevlilerin değil aile üyelerinin eş ve çocuklarının güvenliğini sağlamaya yönelik emirler de hükümlerde mevcuttur. “Zevcesi ve iki nefer evlâdıyla” veya “iyâl-u evlâdıyla esnâ-yı râhta ve bir mahalde hin-i meks ve ikâmetlerinde hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn cizyedârlar taraflarından cizye vesâirleri câniblerinden âhar bahaneler ile rencide ve remide ve iktizâ eden zad u zevadetini bahanesiyle almasına muhâlefet olunmayub...” örneğinde olduğu gibi aile üyeleri, kimi zaman isimleri verilerek, Ahidnâme hükümlerine göre imtiyazlı sayılmaları konusu zikredilmiştir.⁶³²

Prusyalılar bu yol hükümlerini seyahat sırasında yanlarında bulundurmak ve göstermekle mükelleftiler; ancak bu şekilde herhangi bir vergiye tabi tutulmaksızın güvenle seyahatlerine devam edebilirlerdi.⁶³³ Verilen hükümlerde yerel idarecilerin Ahidnâmelere aykırı davranmamasına özen gösterilirdi. Bu amaçla hükümlerde sıkça *hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn* cümlesi kullanılarak Ahidnâmeyi bozacak ve yabancı devlet ile ilişkileri zedeleyen uygulamalardan kaçınılması emredilirdi.⁶³⁴

Evâsıt receb 1241 (Şubat 1826) tarihli hükümde, Prusya kralının İstanbul’da görevli olan orta elçisi Baron de Militez’in (Milititz) takririne göre, Prusya asilzadelerinden Otto de Nok adlı asilzade, yanında olan müste’men hizmetkârıyla, deniz yoluyla Trablusşam’a ve oradan kara yoluyla Kudüs-ü Şerîf’e ve Mısır-ı Kahire’ye ve oradan da Anadolu üzerinden İstanbul’a seyahat etmeyi planlamaktadır. Asilzade’nin yanında olan hizmetkârlarıyla yaptığı bu seyahatte, bir mahalde ikametinde Ahidnâme-i Hümayûn’a aykırı davranışlarda bulunulmaması geçtikleri yörelerde bulunan idarecilere tembihlenmiştir.⁶³⁵

Ülke içinde seyahat hem yabancılar hem de Osmanlı vatandaşları için belli kurallara bağlanmıştı. Kapitülasyonların sağladığı hak ve kurallara ek olarak 1844 tarihli *Mürur Talimatı* uyarınca tüm yabancı ve yerli yolcular mürur tezkereleri almak zorundaydı.⁶³⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan düzenlemeler bu alanda da çağdaş devletlerdeki benzer uygulamaları beraberinde getirdi. 14 Şubat 1867 tarihinde *Pasaport Odası Nizamnamesi* çıkarılarak yurtdışı giriş çıkışları belirli

⁶³² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 849, 899, 921.

⁶³³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 844, 845, 848, 850, 851, 852.

⁶³⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 958, 959, 974, 988.

⁶³⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 947.

⁶³⁶ Konan, s. 30.

kurallara bağlandı. Bunlara ek olarak 1884, 1894, 1911 ve 1918 yıllarında da bu nizamnameler yenilendi.⁶³⁷

5.7. Prusyalıların Osmanlı Kara ve Denizlerinde Dolaşım Nedenleri

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı topraklarına ve şark güzergahlarına merak salan Prusyalılar devletlerinin desteği olsun olmasın bu yolları izleyerek topladıkları bilgi ve belgeleri ülkelerindeki gazete ve dergilerde yayımlatıyorlardı. Prusyalılar Osmanlı memleketlerine üç farklı amaçla gelirlerdi. Bunlar:

1. Eski kitabe ve kalıntıları bularak kayda alanlar.
2. Ülkedeki ithal ve ihraç ürünler ile üretilen ve tüketilen malların istatistiki bilgilerini verenler.
3. Ölçümler yaparak bulundukları bölgenin, şehirlerin yapısı ve coğrafi bilgilerini verenler.⁶³⁸

Arşiv belgelerinde karşımıza çıkan bu kişilere verilen yol emirleri, yola çıkacak olanların seyahat amaçlarına binaen farklı ifadeler içermektedir. Amaçlarının seyahat (*li-ecli's-seyâhe*), ziyaret (*li-ecli'l-ziyare*) ticaret (*li-ecli't-ticâre*) veya iş, maslahat (*li-ecli'l-maslaha*), hava değişikliği (*tedbil-i heva*) gibi sebeplerle yapıldığı hükümlerde ifade edilirdi. Osmanlı Devleti sınırlarında seyahat yapmak, liman ve iskelelere girip çıkmak isteyen Prusyalılar, alacakları yol izinlerinde yolculuklarının nedenlerini ve amaçlarını belirtmek mecburiyetindeydiler. Prusya Ahkâmı Defterine yansıyan taleplerinde ticaret, seyahat, ziyaret, antlaşmaların akdi ve keyfi geziler için bu şekilde izinler istenmiştir.⁶³⁹

Osmanlı Devleti hakkında bilgi toplama görevine de sahip olan Prusyalı General Moltke, Türk Ordusunda eğitmenlik yaptığı 1830'lu yıllarda İzmir yöresi, Fırat vadisi ve Balkanlardaki birkaç bölgeyi Alman sömürgeciliğinin yayılma alanları içerisinde zikrediyordu. Bu proje daha sonra da Alman devlet adamlarından Roscher, List, Rodbertus ve Ludwig Ross tarafından pek çok kez yinelenmişti. Alman mühendis Prossel'in 1875'te yayınladığı "*Alman Emeginin Yardımıyla*

⁶³⁷ Sezer, s. 116; 17 maddelik ilk nizamname için bkz. Düstur, *Pasaport Odası nizamnamesi*, I. Tertip, 1. Cilt, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1289, s. 776-779.

⁶³⁸ Pınar, s. 1998.

⁶³⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2.

Anadolu’da Kültürel Değişme” adlı raporlarda, Küçük-Asya’da Alman kültürünün yayılması, sömürgeleşme ve demiryollarının yapılması gibi konulara değiniliyordu. Leniz, Naumann, Hartman, Schreppeger, Karl Krueger, Hugo Grote, Karl Anton Echeefer, Edward Wange ve Kiepert gibi bilim adamları Osmanlı İmparatorluğunu her alandan inceleyen kitaplar yazarak dernekler kurdular.⁶⁴⁰

Bu kişiler özellikle Bursa, Sivas, Ankara, Konya, Trabzon, Samsun, Adana, Antep, Diyarbakır, Mersin, Mardin, Musul, Şam, Basra Yafa ve Trablusşam gibi şehirlerde okullar açılması konusunda ısrar ettiler. Devrin Alman Propaganda uzmanları bu okulların dini nitelikten çok Alman iktisadi ve siyasi nüfuzunu Osmanlı topraklarında yayma amacı içermesi üzerinde durdular. Bu şekilde yola çıkan Alman Doğubilimciler, 19. yüzyılın ikinci yarısında kültürel ve tarihi zenginliklerimizin de peşine düştüler. Bu bağışamda şantaj ve baskıyla sökülerek götürülen Bergama sunağı Anadolu’nun tarihi zenginliklerinden sadece bir tanesidir.⁶⁴¹

Batı Anadolu’yu ziyaret eden seyyahlardan bir diğeri Otto Friedrichs von Richter 1815 yılında Manisa surlarını dolaşarak Bizans döneminde kalma kitabelerin bir kısmını parçalanmış, duvar yapımında kullanılmış olarak görmüş ve bunlardan on adet kitabeyi kopyalayabilmiştir.⁶⁴² Yine 1852 yılı Kasımında Ankara’da bulunan Andreas David Mordtmann, *Küçük Asya’nın incisi* olarak tarif ettiği şehrin planını şehre varışının ilk günü çıkarmaya başladığını anlatarak, şehrin evlerini, verimli topraklarını ve çalışkan insanlarını canlı bir üslupla aktarmıştır. Ankara’da diğeri pek çok seyyah gibi kitabe arayışına giren Mordtmann, Bir camide gördüğü kitabeyi kopyalamış ve başka bir kitabeyi çıkarmaya çalışırken birkaç Türk’ün yanlarına gelerek onu başka kitabelere götürdüğünü aktarmıştır. Ayrıca Türklerin kendi aralarında “*schimidi altun tschykar*” şeklinde konuşmaları seyyahın oldukça hoşuna gitmiştir. İtalyan, Yunan ve Fransız arkeologlarla aynı günlerde orada bulunan seyyah, Julian kitabesini bulup kopyaladığını da aktarmıştır.⁶⁴³ Bu hatıra Türklerin o dönemde yapılan arkeolojik araştırmalara altın çıkabileceği gözüyle baktıkları, Avrupalıların ise tarihi taş ve kitabe peşinde olduklarını kanıtlar niteliktedir.

⁶⁴⁰ Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi*, s. 23, 24.

⁶⁴¹ Topkar, s. 133, 134.

⁶⁴² Pınar, s. 15, 16.

⁶⁴³ Pınar, s. 81, 82.

Türkiye’de bulunduğu süre zarfında Moltke de başta İstanbul’un eski eserlerinden olan Ayasofya, Hipodrom, Kiliseler, Direkler ve Surlar olmak üzere gittiği Konya, Tokat, Diyarbakır, Urfa, Malatya, Samsun gibi şehirlerin tarihi yapılarını detaylıca inceleyip bulduğu kitabelerin çevirilerini mektuplarına dökmüştür.⁶⁴⁴

1852 yılının Haziran-Temmuz aylarında Anadolu’ya gelen Prusyalı bürokrat Julius Heinrich Petermann ise, Prusya kralının onayıyla 1000 taller yolluk verilerek devlet kütüphane ve müzeleri için yazma eserler, eski para ve tarihi parçalar toplamak üzere yola çıkmış, İstanbul, İzmir, Şam, Kudüs, Beyrut, Kıbrıs, Mardin, Musul, İskenderiye yörelerini gezmiştir. İstanbul’da Prusya elçiliğinde tercümanlık yapan E. Sperling, 1862 sonbaharında Konya Bozkır ve Toros yöresine yaptığı yolculukta tuttuğu ve daha sonra coğrafyacı ve haritacı Kiepert’in kitaplaştırdığı notları “*Allgemeine Erdkunde*” dergisinde yayınlamıştır. Notlarda Antalya ve civarının dış alım ve satım ticaretiyle ilgili detaylı tablolar ve bilgiler verilmiştir.⁶⁴⁵

Bunlar haricinde defterimize göre evâil-i Safer 1231 (Ocak 1816) tarihinde Tunus ve Trablus ve Cezair-i Garb Ocakları sefaretinden Bahr-i Sefid’de bulunan gemilerin kaptanlarına yazılan 888 numaralı hükme göre Prusyalı Yoho Frederik adlı kaptan sahip olduğu gemisiyle Prusya iskelelerinden hareketle Akdeniz üzerinden geçmek istemektedir. Kaptan gemisi ve mürettebatıyla ticaret maksatlı (*li eclü’t ticare*) seyahat etmiştir.⁶⁴⁶

11 Rebiül-ahir 1245 (10 Ekim 1829) tarihli 970 numaralı hükümde Prusya Okçiyallarından Dılak, Yanındaki hizmetkârıyla seyahat amacıyla (*li-ecli’s-seyaha*) İstanbul’dan, deniz yoluyla Mora ve oradan kara yoluyla Bursa ve havalisine seyahat etmiştir.⁶⁴⁷

Yine Evâhir-i muharrem 1263 (Ocak 1847) tarihli 1064 numaralı hükümde Prusya Devleti Beyzadelerinden Mösyö Lönagi, İran’dan Erzurum ve Anadolu

⁶⁴⁴ Moltke, s. 144-149, 268.

⁶⁴⁵ Pınar, s. 81, 82, 85, 121-125.

⁶⁴⁶ “Prusya kapudanlarından Yoho Frederik nâmı kapudan râkib olduğu bir kıt’a Prusya tüccâr sefinesiyle Prusya iskelelerinden hareket ve li eclü’t ticare Bahr-i Sefid cânibinden geşt ü güzâr murâd eyledikde...” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 888.

⁶⁴⁷ “Prusyalı okçiyâllarından Dılak nâm Okçiyâl yanında olan bir nefer müste’min hidmetkârıyla li-ecli’s-seyaha bu defa Der-aliyyemden bahren Mora’ya ve andan berren Bursa ve havalisine azîmet etmek üzere eçi-yi mumailiyeh istid’âsıyla sâbıkları vech ile emr-i şerîf yazılmıştır” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 970.

üzerinden İstanbul'a seyahat maksadıyla (*li-ecli's-seyaha*) gelmiştir. Adı geçen mahallerden İstanbul'a gelinceye kadar yol üzerinde mola verdikleri veya ikamet ettikleri vakitte Ahidnâme'ye aykırı muamele edilmemesi emredilmiştir.⁶⁴⁸ Benzer ifadeler 1000, 1029, 1032, 1039, 1062, 1063 numaralı hükümlerde de mevcuttur.

Prusyalı devlet görevlilerinin Osmanlı topraklarına siyasi veya ticari antlaşmaların akdi için geldikleri de yine bu şekilde ifade edilirdi. Evâsıt-ı Cemâziyel-evvel 1256 (Temmuz 1840) tarihli 1046 numaralı hükümde Prusya orta elçisi Komte de Konigsmark'ın takriiriyle, Prusya Sefareti tercümanı Bozvic, antlaşma akdetmek üzere (*li eclü'l musalaha*) İstanbul'dan Selanik, Manastır ve Arnavutluk üzerinden sınır bölgesine doğru gitmek istemiştir. Yol üzerinde gereken hürmetin gösterilmesi emredilmiştir.⁶⁴⁹

Evâsıt-ı Muharrem 1259 (Şubat 1843) tarihli 1051 numaralı hükme göre; Prusya kralı ve padişahının İstanbul'da misafir olarak bulunan ilk teşrifatçısı Komte de Bornes, sefaret serkatibi ile maiyetinde olan üç kişilik okçiyal muhafız, altı kişilik müste'men hizmetkârı ve bir kavas ile birlikte gezinti amacıyla (*li eclü-t temaşa*) deniz yoluyla Gebze ve Bursa'ya, oradan Çanakkale boğazından Edremit ve havalisine geçip tekrar İstanbul'a dönmek istemiştir. Yol üzerinde gerekli hürmetin icrası emredilmektedir.⁶⁵⁰

Yine evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1227 (Haziran 1812) tarihli hükümde Prusya kralının İstanbul'da bulunan kapı kethüdâsı Baron de Verter (Büyükelçi Heinrich Wilhelm von Werther) hava değişikliği için “*tebdil-i hevâ içün*” Prusya'ya geri

⁶⁴⁸ “Prusya Devleti beyzâde Mösyö Lönâğı nâm beyzâde li-ecli's-seyaha İran memleketinden Erzurum ve Anadolu tarikiyle Der sa'âdetime azîmet murâd eylediği beyanıyla beyzâde-yi merkûm mahall-i mezburdan Der sa'âdetime gelince esnâ-yı râhta ve menazil ve merahilde ve hin-i iktizâ bir mahalde meks ve ikâmetinde hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn...” BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1064.

⁶⁴⁹ “Prusya kralının Der sa'âdetimde mukîm murahhas ortaelçisi kıdvet-ül ümerâi'l- milleti'l- Mesîhiyye Komte de Königsmark zîdet rütbehunun südde-i saadetime takdîm eylediği bir kıt'a memhûr takrîrinde Prusya sefareti ikinci tercümânı Bozvic bu defa li eclü'l müsalaha Der-alıyyemden bahren Selanîge ve andan Manastır ve Arnavutluk tarikiyle re's-i hududa...” BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm 1046; Komte Ortaçağ'dan beri kullanıla gelen asalet sıralaması içerisinde sondan üçüncü sıradaki ünvandır. Karabekir, s. 42.

⁶⁵⁰ “Haşmetli Prusya kralı ve pâdişâhının Der sa'âdetimde müsafireten ikâmet üzre bulunan teşrifatçı-i evvel kıdvet-ül âyân-ül millet-i mesîhiyye komte de Bornas zîdet rütbetehu sefaret serkatibi ve maiyetinde olan on üç nefer okçiyâl ve altı nefer müste'min hizmetkâr ve bir nefer kavas ile li eclü-t temaşa Der sa'âdetimden bahren Gebze ve Bursa ve havalisine ve andan maedâ Bahr-i Sefîd boğazı ve Edremit ve havalisine azîmet ve badehu Der sa'âdetime gelmek murâd eylediği beyanıyla...” BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1051.

dönmek istemiştir. Yol üzerindeki görevlilere gerekli ihtimamın gösterilmesi hükümde hatırlatılmaktadır.⁶⁵¹

5.7.1. Prusyalıların İzledikleri Güzergâhlar

Ahkâm defterindeki hükümler ve yol izinleri büyük çoğunlukla ticaret amacıyla seyahat eden müste'menlerin ziyaret edeceği şehirlerin ve yol üzerindeki güzergâhların görevlilerine yazılmıştır. Hükümler aynı zamanda, gidilen şehirler ve izlenen yollar ile Prusyalıların kullanmış olduğu güzergâhlar ve menzilleri de göstermektedir. Bu güzergâhlar sınır hattından ülke dışına giriş çıkışları ifade ederken kara ve deniz yoluyla hududa kadar (*bahren ve berren re'si hududa*) ifadeleri kullanılmıştır.

Defterin ilgili bölümlerinde Prusyalıların ticari, siyasi ve askeri ikamet ve ziyaretgâhları ile geliş ve geçişlerinde kullandıkları güzergâhlar ve yol üzerindeki durak noktaları şu şekildedir.

1. Prusya tüccârlarından İstepan İsperyo adlı tacir yine ticaret yapma maksadıyla İstanbul'dan Edirne, Filibe, İslimiye (Eslemiye) yoluyla İleri Hasköy, Eflak ve Boğdan güzergâhını kullanacaktır. Bu isteği üzerine 6 aya (mâha) kadar sözü edilen mahallere gidip gelmesi şartıyla yol hükmü yazılmıştır. Evâsıt-ı Şaban 1221 (Ekim 1806)⁶⁵²
2. Kosmeli adlı Prusyalı müste'men İstanbul'dan Atina ve İzmir'e doğru yola çıkmak istemektedir. Yine 6 aya kadar sözü edilen mahallere gidip gelmesi şartıyla yol hükmü yazılmıştır. Evâsıt-ı Rebî'ulevvel 1221 (Mayıs/Haziran 1806)⁶⁵³
3. İstanbul'da oturan Prusya maslahatgüzarı Debile Felis'in arzuhaline göre İstanbul'dan İznikmid (İzmit) ve Kocaeli ve Hüdavendigar sancaklarına bağlı Yalakabad (Yalova) güzergâhındaki kazalara iş icabı giden, Cakuma Agop adlı müste'men ile konsoloslar, konsolos vekilleri, kendi tüccarları ve adamları dost devletlerle aynı muameleye tabi olmalıdır. Evâil-i Cemaziyelevel 1222 (Temmuz-Ağustos 1807)⁶⁵⁴

⁶⁵¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 885.

⁶⁵² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 844, 871; Uzuncabad-ı Haköy, Siroz, İslimiye güzergâhındaki Panayırlar Prusya, Lehistan, İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Sırp tüccarlarının uğrak yeri idi. Şen, *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıllar)*, s. 14.

⁶⁵³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 845.

⁶⁵⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 847.

4. Prusya Bazerganlarından (tüccar) Sagon adlı tacir, yine ticaret yapma maksadıyla, İstanbul'dan Edirne'ye gidip gelmek istemektedir. 3 aya kadar sözü edilen mahallere gidip gelmesi şartıyla yol hükmü yazılmıştır. Evâhir-i 1224 (1809)⁶⁵⁵
5. Prusya tüccarlarından Brose adlı tacir, Halep'ten İstanbul'a gelmek istemektedir. 6 aylık bir süre zarfında ulaşımına engel olunmaması için hüküm yazılmıştır. Evâil-i Safer 1224 (Mart-Nisan 1809)⁶⁵⁶
6. Prusya tüccarlarından Zozak Köşye adlı tacir İzmir'den Selanik'e doğru gitmek istemektedir. 6 aya kadar sözü edilen mahallere gidip gelmesi şartıyla yol hükmü yazılmıştır. Evâil-i 1224 (1809)⁶⁵⁷
7. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden maslahatgüzarı Mikel Bozoviç'in arzuhaline göre, Dubrovnik tüccarından Eliya Canay adlı tüccar İstanbul'dan Kıbrıs Adasına gidip dönmeyi istemektedir. Tacirin Prusyalı tüccarlar gibi Ahidnâme'ye göre himaye edilmesi emredilmiştir. Evâil-i Receb 1223 (Ağustos-Eylül 1809)⁶⁵⁸
8. Prusya tüccarından Cozeyi Zarim adlı tâcir Fransa'dan İstanbul'a gelmek istemektedir üç vakte kadar muhalefet edilmemesi için hüküm yazılmıştır. Evâil-i Şevval 1223 (Kasım-Aralık 1809)⁶⁵⁹
9. Prusya Devleti tarafından İstanbul'da ikamet etmek üzere Prusya kralı tarafından tayin edilen sefir Vidin'e varmıştır. Buradan İstanbul'a yapacağı seyahatte yol üzerindeki görevlilerin gerekli ihtimam ve saygıyı göstermeleri emredilmiştir. Evâsıt-ı Safer 1225 (Mart-Nisan 1810)⁶⁶⁰
10. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet etmekte olan elçisinin tahriri tercümesine göre, Prusya tüccarlarından Corci Gradibos adlı tacirin eşyası İsticar ve Eğriboz'da olan Oredisi adlı limandan Koron'a nakil olacakken İstanbul'a gitmiştir. Bu konuda gerekli tahkikatın yapılması emredilmiştir.⁶⁶¹
11. Prusya kralının İstanbul'da ikamet eden kapı kethüdâsı De Verter'in arzuhalinde, kendisi ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için Terkos ve Mudanya, Vize, Kırkkilise

⁶⁵⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 850.

⁶⁵⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 852.

⁶⁵⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 863.

⁶⁵⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 867; Mikel Bozovic, Osmanlı Devleti'nde 1812-1815 yıllarında görev yapmış olan Michele Bosgiovich'dir. Bringmann, s. 320, 321.

⁶⁵⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 873.

⁶⁶⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 874.

⁶⁶¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 875.

- ve Istranca havalilerindeki köylerden kara üzüm alacağı ve Galata'daki hanesine nakli için izin istemiştir. Evâil-i Rebî'ulevvel 1226 (Mart-Nisan 1811)⁶⁶²
12. Lefkoşe naibinde yazılan hükümde Prusya tüccarı ve onlara tabi olanlara diğer dost devletler gibi muamele edilmesi istenmektedir. Evâsıt-ı muharrem 1227 (Ocak-Şubat 1812)⁶⁶³
13. Prusya Devleti tarafından orta elçilik payesi ile İstanbul'da ikamet etmek üzere tayin olunan Baron Silkat, Eflak, Bükreş yolunu izleyerek İstanbul'a gelmek üzeredir. Hakkında Eflak Voyvodasına hüküm yazılmıştır. Evâil-i Ramazan 1231 (Temmuz-Ağustos 1816)⁶⁶⁴
14. Tunus, Trablus ve Cezair-i Garb Ocakları sefaretinden Akdeniz'de bulunan gemi kaptanlarına yazılan hükümde, Osmanlı Devleti ve Prusya Kralı arasında imza edilen dostluk antlaşması işaret edilerek, bölgeye kara ve deniz yoluyla gelip giden Prusyalıların haklarının gözetilmesi emredilmiştir. Evâil-i Safer 1231 (Ocak 1816)⁶⁶⁵
15. Prusya'nın beratlı konsoloslarından Jak Marko adlı müste'men İstanbul'dan İnoz'a ve kara yoluyla Eflak civarına seyahat etmeyi düşünmektedir. Yolculuk sonunda ahidnâme-i hümayûna göre gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâil-i Cemâziyelâhir 1232 (Mart-Nisan 1817)⁶⁶⁶
16. Prusya elçisinin arzuhaline göre Prusya asilzadelerinden Amok adlı müste'men, yanındaki dokuz kişilik hizmetkâr ile Prusya kralı için İstanbul'dan Bursa, Karahisar-ı Sahib ve Çukurova bölgelerinden birkaç yetişkin kısrak satın almak üzere yola çıkmıştır. Dönüşte de Vidin üzerinden Prusya sınırına gönderilmiştir. Gerekli yardımların yapılması için hüküm yazılmıştır. Evâhir-i Cemâziyelâhir 1232 (Nisan-Mayıs 1817)⁶⁶⁷
17. Prusya'nın İstanbul'da ikamet eden maslahatgüzarının dilekçesine göre, Prusya asilzadelerinden Baron de Misak yanındaki iki kişilik tüccar grubuyla İtalya'dan Mora'ya ve Akdeniz adalarına ve oradan Anadolu ve Rumeli bölgesine gelmeyi düşünmektedir. Gerekli ihtimamın gösterilmesi konusunda hüküm yazılmıştır. Sene 1233 (1817-1818)⁶⁶⁸

⁶⁶² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 882.

⁶⁶³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 883.

⁶⁶⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 887.

⁶⁶⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 888.

⁶⁶⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 894.

⁶⁶⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 895.

⁶⁶⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 897.

18. Prusya'nın İstanbul'da ikamet eden maslahatgüzarının dilekçesine göre, Prusya asilzadelerinden Komita Radomini adlı müste'men, yanında olan hizmetkârlarıyla birlikte hududa ve Akdeniz adalarına sonra deniz yoluyla Anadolu ve Rumeli ve Şam-ı Şerîfe ve oradan İstanbul'a seyahat etmeyi planlamaktadır. Gerekli ihtimamın gösterilmesi konusunda hüküm yazılmıştır. Evâhir-i Cemâziyelâhir 1233 (Nisan-Mayıs 1818)⁶⁶⁹
19. Prusya'nın İstanbul'da ikamet eden elçisinin dilekçesine göre, Prusya asilzadelerinden Minak Tomi, yanında bulunan bir doktor ve beş müste'men tüccar ile birlikte, hudut başından deniz yoluyla Akdeniz adalarına sonra Anadolu üzerinden Kudüs-ü Şerif, Trablusşam, Mısır-ı Kahire'ye ve oradan İstanbul'a dönmeyi planlamıştır. Hakkında gerekli işlemlerin yapılması için hüküm yazılmıştır. Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1235 (Mart-Nisan 1820)⁶⁷⁰
20. Prusya'nın İstanbul'da ikamet eden elçisinin dilekçesine göre, Prusyalı Şevayir adlı müste'men yanında bulunan iki müste'men hizmetkârıyla, Karadeniz'den Mora ve Akdeniz adalarına, Kudüs-ü Şerife, Trablusşam ve Mısır-ı Kahire'ye oradan İstanbul'a dönmeyi planlamıştır. Gerekli ihtimamın gösterilmesi konusunda hüküm yazılmıştır. Evâsıt-ı Muharrem 1236 (Ekim-Kasım 1820)⁶⁷¹
21. Eflak Voyvodası Dırako zâde Alkae'ye yazılan hükümde, Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden elçisi Siladik'in memleketine gitmek için Eflak üzerinden deniz yoluyla Varna'ya ve oradan hududa gideceği yazılmıştır. Hüküm yine elçi ve ailesiyle birlikte yanında olanlara gerekli ihtimamın gösterilmesi için kaleme alınmıştır. 13 Muharrem 1236⁶⁷²
22. Rodos ve İstanköy adalarının konsolosu Anton Tacic adlı müste'men, kara ve deniz yoluyla İstanbul'dan İzmir'e oradan Rodos ve İstanköy adalarına gitmek istemektedir. Gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Ramazan 1240 (Nisan-Mayıs 1820)⁶⁷³
23. Prusya Krallığının İstanbul'da ikamet eden orta elçisi Baron de Militez'in takririne göre, Prusya sefaretinin baş yazıcısı Şevali Kupfer adlı asilzade yanında olan iki hizmetkârıyla seyahat amacıyla, İstanbul'dan Bursa'ya gidip gelmek

⁶⁶⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 915.

⁶⁷⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 924.

⁶⁷¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 925.

⁶⁷² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 926.

⁶⁷³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 943.

istemektedir. Gerekli ihtimamın gösterilmesi konusunda hüküm yazılmıştır. Evâsıt-ı Safer 1240 (Eylül-Ekim 1824)⁶⁷⁴

24. Prusya Krallığının İstanbul'da ikamet eden orta elçisi Baron de Militez'in takririne göre, Prusya asilzadelerinden Otto de Nok adlı asilzade yanında bulunan hizmetkârlarıyla, seyahat maksadıyla denizden Trablus-u Şam ve karadan Kudüs-ü Şerîfe ve Mısır-ı Kahire'ye gitmek istemektedirler. Gerekli ihtimamın gösterilmesi konusunda hüküm yazılmıştır. Evâsıt-ı Ramazan 1241 (Nisan-Mayıs 1826)⁶⁷⁵
25. Andre Moris ve Cozef Davitson adlı Prusyalılar yanlarında olan iki hizmetkârıyla birlikte İstanbul'dan kara yolunu kullanarak Ruscuk'a ve oradan Eflak yoluyla sınıra kadar ve Kahire'ye gitmek istemektedirler. Bu hususta yol emri yazılmıştır. Evâsıt-ı Ramazan 1241 (Nisan-Mayıs 1826)⁶⁷⁶
26. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden sefaret memuru Baron de Kandir'in takririne göre, Prusya sefiri yanında olan bir kavas, bir tercüman ve bir hizmetkârıyla, ziyaret maksadıyla İstanbul'dan Çanakkale boğazına gidip gelmek istemektedir. Haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi istenmektedir. 10 Şevval 1243(Nisan-Mayıs 1828)⁶⁷⁷
27. Molamok adlı tüccar ve yanında bulunun müste'men hizmetkârı İstanbul'dan Belgrat yoluya hududa gitmeyi istemektedir. Haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi istenmektedir. Evâhir-i Receb 1244 (Ocak-Şubat 1829)⁶⁷⁸
28. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden murahhas ortaelçisi Şövalye Rona'nın takririne göre, Prusya asilzadelerinden Kunfer ve bir müste'men hizmetkârı ile seyahat maksadıyla İstanbul'dan deniz yoluyla İzmir'e ve oradan Kuşadası havalisine geçmek istemektedir. Yol üzerinde gereken ihtimamın gösterilmesi istenmektedir. Evâhir-i Rebiülahir 1245 (Eylül -Ekim 1829)⁶⁷⁹
29. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Baron de Martens'in takririyle, Sayda ve Beyrut'a tabi iskelelere Prusya Bayrağıyla gelip

⁶⁷⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 945.

⁶⁷⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 947.

⁶⁷⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 948.

⁶⁷⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 959.

⁶⁷⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 963.

⁶⁷⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 971.

giden ticaret ehline Ahidnâme'ye uygun muamele edilmesi istenmektedir. Evâsıt-ı Şevval 1249 (Şubat -Mart 1834)⁶⁸⁰

30. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden murahhas ortaelçisi Baron de Martens'in arzuhalinde, Prusya tüccarlarından Rafael adlı tacir, iş icabı Edirne'den Ruscuk'a ve oradan İstanbul'a gelmek istemektedir. Haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi istenmektedir. Fi Evâsıt-ı Rebî'ulevvel 1249 (Temmuz-Ağustos 1834)⁶⁸¹
31. Prusya asilzadelerinden Şuroba Şorop adlı asilzade yanındaki bir müste'men hizmetkârıyla seyahat maksadıyla İstanbul'dan deniz yoluyla Akdeniz adalarına ve kara yoluyla Anadolu üzerinden Kudüs-ü Şerif, Trablus Şam ve Kahire-i Mısır'a gitmek istemektedir. Müsaade'ye dair emr-i şerif yazılmıştır. Evâhir-i Receb 1250 (Kasım-Aralık 1834)⁶⁸²
32. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Baron de Martens'in takririne göre, Elçi ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için üzüm almak üzere İstanbul'dan Çanakkale'ye gidiş gelişine ve Galata'daki hanesine nakline müsaade edilmiştir. Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1250 (Ekim-Kasım 1834)⁶⁸³
33. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Baron de Martens'in takririne göre, kendisi ve adamlarının kifâf-ı nefsleri için üzüm almak üzere Terkos, Mora, Midilli, Vize, Kırkkilise ve Istranca'ya gidip gelmelerine Galata'daki hanesine nakline müsaade edilmiştir. Evâhir-i Cemâziyelâhir 1250 (Ekim-Kasım 1834)⁶⁸⁴
34. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Baron de Martens'in takririne göre, Prusya doktorlarından Pananan ve Bederman adlı doktorlar yanlarında olan müste'men hizmetkârlarıyla birlikte ve seyahat maksadıyla İstanbul'dan kara yoluyla Kayseri, Tokat, Sivas ve Maraş havalisine gidip gelmek istemektedirler. Haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâsıt-ı Muharrem 1251⁶⁸⁵
35. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takririne göre, Prusyalı gemi kaptanlarından Yuhan Sayer adlı

⁶⁸⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 988; Adı geçen diplomat Firedrich von Martens 1831-1835 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde büyükelçilik vazifesi yürütmüştür. (doğ. 1778, öl. 1859); Bringmann, s. 320, 321.

⁶⁸¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 989.

⁶⁸² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 990.

⁶⁸³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 996.

⁶⁸⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 997.

⁶⁸⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1000.

kaptan sahip olduğu Budvic adı verilen buharlı gemiyle, Karadeniz tarafından İstanbul'a ve oradan Akdeniz'e geçmek istemektedir. Gemi'nin Rusya'dan aldığı yüküyle seyrine müsaade edilmesi için hüküm yazılmıştır. Evâsıt-ı Safer 1252 (Nisan-Mayıs 1850)⁶⁸⁶

36. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takririne göre, Prusyalı gemi kaptanlarından Hans Yakob adlı kaptan sahip olduğu iki direkli Vidmar adı verilen gemisiyle Hollanda'dan yüklediği eşyayı İstanbul'da karaya çıkmaksızın Kara Deniz tarafına geçmek istemektedir. Hakkında gereğinin yapılması için hüküm yazılmıştır. 4 Safer 1252 (Mayıs-Haziran 1836)⁶⁸⁷
37. Prusyalı gemi kaptanlarından Korontam adlı kaptan sahip olduğu Vilman adlı ticaret gemisiyle Rusya'dan yüklediği emtia ile Karadeniz yoluyla İstanbul'a varıp, Akdeniz tarafına nakletmeyi istemektedir. Bu hususta emir yazılmıştır. Evâhir-i Muharrem 1253 (Nisan-Mayıs 1837)⁶⁸⁸
38. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takririne göre Prusya Kralının Generallerinden Prens Argos, maiyetindeki 8 kişilik asker ve 25 kişilik yakını ile İstanbul'dan Boğaz Hisarları ve İskelelerine oradan Eski İstanbul ve İzmir civarındaki adalara gitmek istemektedir. Prens ve yanındakilere gerekli hürmetin gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Receb 1253 (Ekim 1837)⁶⁸⁹
39. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takririne göre, Kral hanedanından Prens Argos, maiyetindeki 8 kişilik asker, 25 kişilik yakını, bir tercüman ve iki kavas ile Prusya'dan ticaret amacıyla, deniz yoluyla Gemlik iskelesine gelip Prusya'ya dönmek istemektedir. Haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi istenmektedir. Evâsıt-ı Şevval 1253 (Ocak 1838)⁶⁹⁰
40. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takririne göre, Prusya sefareti ikinci tercümanı Bozvic, yanındaki iki postacı ve müste'men ile birlikte fevkalade kurye göreviyle, Anadolu'nun sağ ve sol kollarındaki gerekli mahallere ulaşmak, oradan Samsun iskelesine varmak

⁶⁸⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1009.

⁶⁸⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1011.

⁶⁸⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1013.

⁶⁸⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1015.

⁶⁹⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1016.

istemektedir. Hakkında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1255 (Temmuz 1839)⁶⁹¹

41. Prusyalı tacirlerden Delti Slamola adlı tacir, ticaret yapma maksadıyla deniz yoluyla Trabzon ve oradan kara yoluyla Çorum ve havalisine gitmek istemektedir. Bu sebepler hakkında yol emri yazılmıştır. Evâil-i Şevval 1255 (Aralık-Ocak 1839/1840)⁶⁹²
42. Prusya Kralının İstanbul'da ikamet eden sefaret başkâtibi Komte de Burnas adlı beyzade, bir hizmetkârıyla birlikte, İstanbul'dan Bursa ve Çanakkale boğazları ve İstanbul iskeleleri civarını gezmek maksadıyla seyahat etmek istemektedir. Şahısların iyi karşılanarak gerekli ihtimamın gösterilmesi (*merâsim-i mihman-nüvâzi*) emredilmiştir. Evâhir-i Safer 1256⁶⁹³
43. Boğdan voyvodası Vloda'ya gönderilen hükümde, Prusyalılara verilen Ahidnâme gereğince bölgeye kara veya deniz yoluyla gelip giden Prusyalıların tüm haklarının gözetilmesi emredilmiştir.(tarihsiz)⁶⁹⁴
44. Prusya beyzadelerinden Karanik adlı beyzade yanında on iki kişilik müste'men hizmetkârıyla, seyahat maksadıyla denizden Kıbrıs, Trablusşam, Kudüs-ü Şerif ve havalisine gidip gelmek istemektedir. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takriri ile haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1257 (Haziran-Temmuz 1841)⁶⁹⁵
45. Prusya asilzadelerinden Etrik Şotelork adlı asilzade, yanında olan bir tercüman ve bir müste'men hizmetkârıyla seyahat maksadıyla İstanbul'dan kara ve deniz yoluyla Bursa, İzmir, Aydın, Kütahya, Konya, Karaman, Kıbrıs ve Rodos'a gitmek istemektedir. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takriri ile haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâsıt-ı Receb 1258 (Ağustos- Eylül 1842)⁶⁹⁶
46. Prusya asilzadelerinden Komte de Şertos adlı asilzade, yanında olan iki müste'men hizmetkârıyla İstanbul'dan kara ve deniz yoluyla Beyrut, Trablusşam,

⁶⁹¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1017, 1042; Anadolu ve Rumeli'de kara ulaşımında ana yollar sağ, sol ve orta yolar şeklinde ifade edilirdi. Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, s. 72.

⁶⁹² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1021.

⁶⁹³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1024.

⁶⁹⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1025.

⁶⁹⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1028.

⁶⁹⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1029, 1030, 1031.

Yafa, Kudüs-ü Şerif havalilerinden Mısır-ı Kahire'ye gitmek istemektedir. Bahsedilen yerlere gidiş ve gelişlerinde gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâil-i Zilkade 1257 (Kasım-Aralık 1841)⁶⁹⁷

47. Prusya beyzadelerinden Ludvik Rusi adlı beyzade, hudut başından Arnavutluk İskenderiye'si (İşkodra) ve Rumeli'den İstanbul'a gezip görmek maksadıyla gelmiştir. Bahsedilen mahallere gidiş ve gelişlerinde gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Safer 1265 (Aralık- Ocak 1848/1849)⁶⁹⁸
48. Prusya asilzadelerinden Komte de Radnizag, yanında olan üç kişi ve beş hizmetkârıyla, bazı görmeye değer (şayan-ı temaşa) mahaller için Antalya'dan kara ve deniz yoluyla Şam taraflarına oradan İzmir'e ve İstanbul'a gidip gelmeyi istemektedir. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet maslahatgüzarı Komte de Komiden Yurnasi'nin takriri ile haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1256 (Temmuz 1840)⁶⁹⁹
49. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden murahhas ortaelçisi Komte de Königsmark'ın takririne göre Prusya sefaretî ikinci tercümanı Bozvic, bu defa antlaşma yapmak üzere (li-eclü'l musalaha) İstanbul'dan deniz yoluyla Selanik'e, oradan Manastır ve Arnavutluk yoluyla hududa gitmek istemektedir. Seyahati esnasında hakkında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1256 (Temmuz 1840)⁷⁰⁰
50. Prusya Kralının İstanbul'da ikamet eden sefaret başkâtibi Komte de Bornas adlı beyzade yanındaki hizmetkârıyla ziyaret be gezi amacıyla İstanbul'dan Bursa ve Çanakkale Boğazı'ndan İstanbul İskelesine ve havalilerine gitmek istemektedir. Seyahati esnasında hakkında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Safer 1256 (Nisan-Mayıs 1840)⁷⁰¹
51. Trablusşam, Sayda ve Haleb eyaletlerinde ikamet eden Prusya Devleti konsolos vekillerine nezaret etmek üzere, Prusya Kralı ve padişahı cenaplarının general konsolosu Mösyö Vildizan yerine Şam konsolosu Beyrut'ta ikamet etmek üzere tayin olunmuştur. Yolculukları sırasında haklarında gerekli ihtimamın yerine getirilmesi emredilmektedir. Evâsıt-ı Receb 1258 (Ağustos-Eylül 1842)⁷⁰²

⁶⁹⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1032, 1033, 1034.

⁶⁹⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1040.

⁶⁹⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1045.

⁷⁰⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1046.

⁷⁰¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1047.

⁷⁰² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1050.

52. Prusya Kralı ve padişahının İstanbul'da misafireten ikamet eden teşrifatçısı Komte de Bornas ile oğlu ve maiyetindeki üç subay, altı hizmetkâr ve bir kavas ile birlikte gezme maksadıyla İstanbul'dan deniz yoluyla Gebze, Bursa, Çanakkale Boğazı ve Edremit havalisine gitmek istemektedir. Yolculukları sırasında haklarında gerekli ihtimamın yerine getirilmesi emredilmektedir. Evâsıt-ı Muharrem 1259 (Şubat-Mart 1843)⁷⁰³
53. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden sefaret başkâtibi Komte de Bornas ve biraderi Komte de Gilyom yanlarındaki iki müste'men hizmetkârıyla bazı görmeye değer mahallere gitmek için İstanbul'dan deniz yoluyla İskenderiye ve oradan kara yolu ile Mısır-ı Kahire, Şam, Gazze, Kudüs-ü Şerif, Beyrut, Şam-ı Şerif, Haleb, Trablus-u Şam ve Anadolu yoluyla yine İstanbul'a gidip gelmek istemektedir. Bahsedilen mahallere gidiş dönüşlerinde gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâil-i Safer 1259 (Mart 1843)⁷⁰⁴
54. Prusya kralının fevkalade murahhas ortaelçisi Mösyö Lecog'un takririne göre, Prusya beyzadelerinden Ludvig Rusi adlı beyzade seyahat amacıyla (li-ecli's-seyahe) İzmir'den Aydın yoluyla Erzurum'a ve oradan İstanbul'a gitmek istemektedir. Bahsedilen mahallere gidiş dönüşlerinde gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâhir-i Safer 1260 (Şubat-Mart 1844)⁷⁰⁵
55. Prusya beyzadelerinden Isradis adlı beyzade, yanında olan iki arkadaşı ve iki müste'men hizmetkârıyla seyahat maksadıyla İstanbul'dan Beriyetüşşam ve havalisine gitmek istemektedir. Haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâhir-i Şevval 1260 (Ekim-Kasım 1844)⁷⁰⁶
56. Prusya beyzadelerinden Isradis adlı beyzade seyahat maksadıyla Mısır İskenderiyesi'nden Beriyetüşşam'a ve Anadolu tarikiyle İstanbul'a gitmek istemektedir. Yol üzerinde Ahidnâme'ye aykırı davranılmaması emredilmektedir. Evâsıt-ı Safer 1260 (Şubat-Mart 1844)⁷⁰⁷
57. Prusya beyzadelerinden İyeke adlı beyzade, yanındaki iki hizmetkârıyla seyahat maksadıyla İstanbul'dan Bursa, Çanakkale ve Antalya havalilerine gitmek

⁷⁰³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1051.

⁷⁰⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1052.

⁷⁰⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1053; Mösyö Lecog, 1842-1847 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde bulunan, Karl Emil Gustav von Le Coq'dur (doğ. 1799, öl. 1880), Bringmann, s. 320, 321.

⁷⁰⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1055, 1063, 1065, 1066, 1069, 1070, 1087.

⁷⁰⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1056, 1057, 1062.

istemektedir. Haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâil-i Rebiülahir 1262 (Mart-Nisan 1846)⁷⁰⁸

58. Haşmetli Prusya kralının ve padişahının İstanbul'da ikamet eden sefaret başkâtibi Komte de Peryunşa, önceden izinli olarak Rusya tarafına gitmiş ise de oradan Belgrat yoluyla İstanbul'a gelmek istemektedir. Yol üzerinde hakkında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. Evâsıt Cemâziyelevvel 1262 (Nisan-Mayıs 1846)⁷⁰⁹
59. Prusya Devleti'nden Mösyö Lönagi adlı beyzâde seyahat maksadıyla İran memleketinden Erzurum ve Anadolu yoluyla İstanbul'a gelmek istemektedir. Yol üzerinden hakkında Ahidnâme'ye muhalefet edilmemesi emredilmiştir. Evâhir-i Muharrem 1263 (Aralık-Ocak 1846-1847)⁷¹⁰
60. Prusya tüccarlarından Lui Heşmil adlı tacir, ticaret yapma maksadıyla (li-ecli't-ticâre) İstanbul'dan Tokat ve havalisine gitmek istemektedir. Ahidnâme'ye göre iyi muamele gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i safer (Aralık 1850)⁷¹¹
61. Prusya Devleti beyzâdelerinden Komte de Niyuzi ve Baron adlı beyzâdeler yanlarında olan iki müste'men hizmetkârıyla seyahat amacıyla İstanbul'dan İzmir ve Beriyetüşşam havalisine gitmek istemektedirler. Yol üzerinde gerekli himaye ve yardımın gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Rebiüevvel 1268 (Aralık-Ocak 1851-1852)⁷¹²
62. Prusya beyzâdelerinden Mösyö Beram adlı beyzade, seyahat amacıyla İstanbul'dan Konya ve havalisine gitmek istemektedir. Prusya sefaretinin de takriri ile yol üzerinde gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Rebiülahir 1270 (Mart 1854)⁷¹³
63. Prusya Devleti'nin İstanbul'daki sefaretinde müstahdem olan Konstantin Aşlotomak adlı beyzâde, seyahat maksadıyla İstanbul'dan Beyrut, Yafa ve Kudüs-ü Şerif havalilerine gitmek istemektedir. Yol üzerinde Ahidnâme'ye göre gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i 1271 (1855)⁷¹⁴
64. Prusya Devleti sefaretinin elçileri vekîli Komte de adlı beyzâde seyahat amacıyla İstanbul'dan Trabzon, Erzurum ve Bayezid yoluyla hududa ve oradan Diyarbakır,

⁷⁰⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1060

⁷⁰⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1061

⁷¹⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1064

⁷¹¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1072.

⁷¹² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1073.

⁷¹³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1074.

⁷¹⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1076.

- Musul ve Halep yoluyla İstanbul'a gidip gelmek istemektedir. Zikrolunan mahallere gidip gelinceye dek Ahidnâme'ye göre gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Ramazan 1273 (Nisan-Mayıs 1857)⁷¹⁵
65. Prusya Devleti tebaasından Ferdinand adlı beyzâde seyahat amacıyla İstanbul'dan kara yoluyla Bursa, İzmir, Şam, Halep, Beyrut, Kudüs-ü Şerif ve havalilerine gidip gelmek istemektedir. Haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Rebî'ulevvel 1274 (Aralık-Ocak 1857-1858)⁷¹⁶
66. Prusya Devleti tebaasından Doktor Baron adlı beyzâde İstanbul'dan Trabzon, Erzurum, Konya, Kütahya ve İzmir havalilerine gitmek istemektedir. Zikrolunan mahallere gidip gelinceye dek Ahidnâme'ye göre gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Rebî'ulevvel 1275 (Ekim-Kasım 1858)⁷¹⁷
67. Prusya Devleti muteberanından Mafes adlı müste'men seyahat amacıyla İstanbul'dan İzmit yoluyla Eskişehir ve Konya'ya gitmek istemektedir. Bahsedilen mahallere gidip gelince yol üzerinde gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Zilkade 1276 (Mayıs-Haziran 1860)⁷¹⁸
68. Prusya Devleti tarafından İran Devleti nezdinde ikamet olunmak üzere tayini olunan ve maiyetinde bulunan sefaret memurlarıyla İstanbul'dan Trabzon'a ve Erzurum yoluyla İran'a gitmek üzere yolan çıkmak isteyen sefir hakkında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Ramazan 1277 (Mart-Nisan 1861)⁷¹⁹
69. İstanbul'da ikamet etmekte olan Prusya Devleti sefâreti tercümanlarından İşyer adlı beyzâde seyahat maksadıyla İstanbul'dan Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Konya, Alanya, Antalya havalilerine gidip gelmek istemektedir. Zikrolunan mahallere gidip gelinceye dek Ahidnâme'ye göre gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Safer 1279 (Temmuz-Ağustos 1862)⁷²⁰
70. Prusya Devleti beyzâdelerinden Bartlet adlı beyzâde yanında olan ailesi (familyası) ve bir hizmetkârıyla İstanbul'dan Kudüs-ü Şerif, Şam-ı Şerif ve Mısır-ı Kahire'ye gidip gelmek istemektedir. Hareket olunan mahallerde gerekli

⁷¹⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1078.

⁷¹⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1079.

⁷¹⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1080.

⁷¹⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1081.

⁷¹⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1082.

⁷²⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1085.

ihitimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Safer 1279 (Temmuz-Ağustos 1862)⁷²¹

71. Prusya Devleti tüccarından Mihail adlı tâciri ticaret yapma maksadıyla İstanbul'dan Tokat ve havalisine gitmek istemektedir. Bu beyan ile yol emri yazılmış ve gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Ramazan 1280 (Şubat-Mart 1864)⁷²²
72. Prusya Devleti tebaasından Mirhaim seyahat amacıyla Beyrut'tan Musul yoluyla Bağdat ve Basra havalisine gidip gelmek istemektedir. Hareket olunan mahallerde gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Safer 1281 (Temmuz-Ağustos 1864)⁷²³
73. Prusya Devleti tebaası muteberanından Edilmann seyahat maksadıyla İstanbul'dan Beyrut yoluyla Beriyeüşşam ve Kudüs-ü Şerife gideceğini beyan etmiştir. Bu beyan ile yol emri yazılmış ve gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâsıt-ı Rebiülahir 1281 (Eylül-Ekim 1864)⁷²⁴
74. Prusya Devleti'nin İstanbul'da ikamet eden sefaret yasakçılarından Mehmet, antlaşma yapmak üzere İstanbul'dan Karamürsel yoluyla Bozkır'a doğru yola çıkmıştır. Kendisi ve hayvanları için yol boyunca gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. Evâhir-i Şevval 1282 (Şubat-Mart 1866)⁷²⁵
75. Prusya Devleti tebaası muteberanından Koule adlı kişi, seyahat maksadıyla Yanya, Hersek ve Bosna havalisine gitmek istemektedir. Bahsedilen mahallere gidip gelince yol üzerinde gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. 24 Zilhicce 1283 (19 Nisan 1867)⁷²⁶
76. Prusya Devleti tebaası muteberanından Kavyer adlı kişi seyahat maksadıyla İstanbul'dan Selanik yoluyla Galos, Tırhala ve Manastır havalilerine gitmek istemektedir. Hakkında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. 2 Safer 1284 (5 Haziran 1867)⁷²⁷

⁷²¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1086.

⁷²² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1088, 1090.

⁷²³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1089.

⁷²⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1091.

⁷²⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1093.

⁷²⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1095.

⁷²⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1096.

77. Prusya Devleti tebaası muteberanından Kavyer adlı kişi seyahat maksadıyla İstanbul'dan Tuna vilayeti havalisine gitmek istemektedir. Hakkında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir. 2 Cemâziyelevvel 1284 (1 Eylül 1867)⁷²⁸
78. Kuzey Almanya Konfederasyonu⁷²⁹ (Cermanya Hükümeti Müctemai-i Şimaliyesi) tebaası mutebaranından Huffmak ve Hardik adlı kişiler seyahat maksadıyla İstanbul'dan Beyrut ve Kudüs-ü Şerif'e hareket etmeyi istemektedirler. Yol üzerinde haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. 18 Cemâziyelâhir 1285 (6 Ekim 1868)⁷³⁰
79. Kuzey Almanya Konfederasyonu muteberanından Sıkbut adlı kişi seyahat maksadıyla İstanbul'dan Rodos, Kıbrıs adaları ile Aydın, Konya, Haleb ve Suriye vilayetlerine hareket etmeyi istemektedirler. Yol üzerinde haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. 23 Şevval 1288 (5 Ocak 1872) ⁷³¹
80. Almanya Devleti'nin İstanbul'da ikamet eden başkâtiplerinden Baron Tibelmann, seyahat maksadıyla İstanbul'dan Erzurum, Trabzon, Sivas, Haleb, Bağdat vilayetlerine gitmeyi istemektedir. Yol üzerinde haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmektedir. 26 Rebî'ulevvel 1289 (3 Haziran 1872)⁷³²

5.8. Reaya Tüccarlarına, Ahidnâmedeki Hakların Tanınması ve Mahmîyet Meselesi

5.8.1. Berath Tüccarlar ve Müessesenin Gelişimi

Osmanlı tebaasından olup, Avrupa Devletleri'nin himayesinde müste'men tüccarlar gibi imtiyaz ve muafiyetler ile ticaret yapan kimselere *berathlı tüccar* adı verilirdi. Berat, kişilere bazı görevleri yerine getirebilmeleri için padişah tuğrası ile verilen mezuniyet veya tayin emirleridir. Beratlar, *berat-ı şerif*, *nişan-ı şerif*, *nişan* ve *hüküm* gibi isimlerle de belgelerde ifade edilmiştir. Beratlarda verildiği kişinin adı, verildiği yer, hizmetin adı, niçin verildiği, maaşı, geliri ve kendisinden talep edilen

⁷²⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1097, 1106.

⁷²⁹ 1862 yılında Otto Von Bismark'ın iktidara gelmesi ve Prusya'nın Avusturya'yı yenilgiye uğratmasıyla Alman Konfederasyonu dağıldı. (1866) Bu durum Avusturya'nın Alman âleminde söz sahibi olmasına mani olurken bir de Prusya önderliğinde Kuzey Almanya Konfederasyonu'nun (1866-1878) ortaya çıkmasına sebep oldu. Sonradan güneydeki devletlerin de katılımıyla Birleşik Alman İmparatorluğu'nun kurulması için zemin hazırlanmış oldu. Dursun, s. 513; Vladimir Potyemkin (ed.) *Uluslararası İlişkiler Tarihi: Diplomasi Tarihi 2*, çev.: Atilla Tokatlı, İstanbul: May Yayınları, 1978, s. 867.

⁷³⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1098.

⁷³¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1100.

⁷³² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1101.

açıkça yazılmaktadır. Kumandanlık beratı, tımar beratı, imtiyaz beratı, tercümanlık beratı ve malikâne beratı bunlardan birkaçıdır. Beratlar padişahların değişiminde yeni padişahın tuğrası ile yenilenir ve karşılığında belli ücret alınırdı. Bu işleme *tecdid-i berat* ismi verilirdi. Beratlı tüccarlar, yabancı elçi ve konsolosluk tercümanlıklarının istismarı ve yozlaşması ile ortaya çıkmıştır.⁷³³

Avrupalılar tercüman olarak Osmanlı tebaasından, yabancı dillere hakim yerli Hristiyanları seçerler; hatta ahitnamelere mugayir olarak yerli Hristiyanlardan konsolos atarlardı. Yerli tercümanlara berat ile izin verildiğinden elçi ve konsoloslar gibi vergiden muaf tutulurlardı. Bu beratları yüksek fiyatlara satan ve yüksek kâr elde eden elçi ve konsoloslarla birlikte bu hakları siyasi kazanıma çevirmeye çalışan Avusturya ve Rusya Devletleri, Eflak ve Boğdan da bu hakları bedava dağıtmışlardı. Sonradan bu üstünlüğü ele geçirmek amacıyla Napolyon beratların ücretli satışını yasaklamıştı (1806). Bir süre sonra elçi ve konsolosların dağıttığı beratlı sayısı bölgedeki kendi vatandaşlarının sayısını kat ve kat geçmişti.

III. Ahmet, III. Mustafa, I. Abdülhamid, III. Selim ve son olarak II. Mahmut dönemlerinde beratlı ve patentelilere karşı alınmaya çalışılan önlemler başka bir sorunu ortaya çıkardı. Özellikle 1829'da Yunanistan'ın kurulması sonrasında çok sayıda Rum kökenli tebaanın Yunan Devleti vatandaşlığına geçmesiyle bu kişiler yabancı devletin uyuğunda olduklarını iddia etmeye çalıştılar. Osmanlı Devleti önce halkı ifsat edenleri sınır dışı ederek reayanın tabiiyet değiştirmesine engel olmak istedi. Sonradan bilhassa Ayvalık ve havalisinde yapılan tahkikatlar sonrasında bunların bir kısmı memleketlerinden çıkarıldılar ve hükümetin rızası ile Osmanlı toprağına ayak basabildiler. Rusya da Ortodoks vatandaşlar için bu durumu daha da körükledi. Zımmilerden aldığı vergi ve vatandaşlık mükellefiyetlerinden yoksun kalma tehlikesi yaşayan Osmanlı Devleti, kendi topraklarında yüzbinlerce başka ülke vatandaşı ile karşı karşıya kaldı. Bu tür haklarla daha da güçlenen zımmiler her fırsatta tabi oldukları yabancı devletleri kendi meselelerinin içine sürüklemeye başladılar.⁷³⁴ Osmanlı makamları gelişmeler üzerine Yunanistan ve Rusya himayesine girdikten sonra geri dönerek Osmanlı topraklarında yaşamak isteyenlere

⁷³³ Bağış, s. 17, 18, 22.

⁷³⁴ Gülnihal Bozkurt, s. 141, 142; BOA, A.MKT. 83/71 (M. 2 Mayıs 1847/ 16 Cemaziyelevvel 1263); BOA, A.MKT, 147/98, (M. 14 Eylül 1848/H. 15 Şevval 1264); BOA, A.MKT. 78/28, (M. 23 Mayıs 1847/H. 7 Cemaziyelahir 1263). BOA, A.MKT. 83/71 (M. 2 Mayıs 1847/ 16 Cemaziyelevvel 1263)

ise sadece Devlet-i Aliyye himayesine avdet ettikleri takdirde oturma izni verileceğini ve aksi halde def ve tard edileceklerini ilan etti.⁷³⁵

Bilhassa Fransız konsolosları görevleriyle hiç alakası olmayan ve ülkenin iç işlerini ilgilendiren bir takım işlerle uğraşmaya, uluslararası ilişkilerde bir takım zorluklar çıkarmaya başladılar. Örneğin, Fransız konsoloshane tercümanının Musul'da kiliseye benzer bir ev inşa ettirmesi mutaassıp Müslümanların ayaklanmasına ve Müslümanların bu evi yıkmalarına sebep olmuştu. (H.1260, M. 1844) Reşit Paşa işlerin daha da karmaşık hale gelmeden çözüme kavuşması için uzun mülakatlar yapmak ve konsoloslara yazılı tembihler göndermek zorunda kalmıştı.⁷³⁶

Kapitülasyonlarla beratlılara tanınan imtiyazlardan bir diğeri de *patente* (patenta) belgeleridir. Elçilikler tarafından verilen patente belgeleri 18. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Hukuki bir dayanaktan yoksun olan bu belgeler elçilik ve konsolosluklar tarafından bir çeşit senet şeklinde düzenlenmiştir. Elçiler bu şekilde istedikleri kişiyi himayeleri altına alarak vatandaşları şeklinde gösterebilmişlerdi. Bu belge de bir tür suiistimalden ibaretti.⁷³⁷

Gelişmeler bir süre sonra Osmanlı reayasının yabancı devlet himayelilerinden ayırt edilemez hale gelmesine neden oldu. Gemilerine yabancı bayrakları çeken reaya pek çok yükümlülükten de kurtuldu. Zamanla sözü edilen patente belgelerinin mirasla intikali sözü geçen *beratlı* adı verilen bu sınıfın doğuşuna da sebebiyet verdi. Bu dönemde rakamlara baktığımızda Avusturya'nın Boğdan sınırlarında 200 bin, Eflak sınırlarında 60 bin kişilik bir beratlı sınıfı mevcuttu. Kırım savaşı yıllarında İstanbul'daki İngiliz Konsolos, himayesinde olan beratlı sayısını “*bir milyondan biraz az*” olarak ifade etmişti. Amerikan diplomatı ise İstanbul'da 50 bin kişinin himayesinde olduğunu aktarmıştı.⁷³⁸

Patente belgesinin ise Bâb-ı âli ile ilgisi yoktu. Belgeyi doğrudan elçi hükümetten izin almadan verebilirdi. Bu sebeple berat ve patente belgelerini birbirinden ayrı tutmak gerekir. Beratları kısmen de olsa ecnebi defterlerinde tespit

⁷³⁵ BOA, A.MKT. 80/24, (M. 4 Haziran 1847/19 Cemaziyelahir 1263).

⁷³⁶ Kaynar, s. 588, 589.

⁷³⁷ Bağış, s. 30; Şener, s. 71; Gönen, s. 341.

⁷³⁸ Gülnihal Bozkurt, s. 140, 141.

etmek mümkündür, hâlbuki patentelerin elçiler tarafından ne kadar sayıyla dağıtıldığını bilmek mümkün değildir.⁷³⁹

28 Muharrem 1233 tarihli ve Cezâyir-i Garb beylerbeyine yazılan hükümde patente belgesinden, 1761 ticaret antlaşmasına atıfla bahis olunmuştur. Hükümde, Osmanlı Devleti ve Prusya Devleti arasında 24 Zilhicce 1174 tarihinde (27 Temmuz 1761) imza edilen dostluk ve müsavat antlaşmasına göre, Prusya kralının bayrak ve patentesiyle karada ve Osmanlı kara sularında hareket eden Prusyalılar ve gemileri, Osmanlı iskele ve limanlarına emtia ve eşyalarını getirdiklerinde rencide edilmemeli ve kazaen zarar görmüş olan gemileri tamir edilmelidir.⁷⁴⁰

Beratların sağladığı imkânlardan sadece hamilleri değil, tercümanlık hizmetindekiler, Beratlıların oğulları ve hizmetkârları da yararlanırdı. Eğer berat sahibi beratını bırakırsa, ölürse veya görevine son verilirse oğulları da bu statülerini kaybederdi. 18. yüzyıl boyunca bir tercümanın statüsünden yararlanabilmesi hesap edilen oğullarının sayısında sınırlama getirilmemiştir de hizmetkâr sayısı iki kişi ile sınırlı tutulmuş ve bu hizmetkârlar çoğunlukla *fermanlı* olarak adlandırılmışlardı. Bazı beratlılar hizmetkârların da bu haklardan istifade etmelerini fırsat bilerek bir veya iki erkek kardeşini *hizmetkâr* olarak kaydettirmişlerdi. Örnek vermek gerekirse, Halep'te bulunan Prusya mahmîsi David Murat Kohen'in oğlu Samuel iki erkek kardeşini de hizmetkârları olarak kaydettirip ailece birlikte berata bağlanmışlardı.⁷⁴¹

Beratların verilmesini önlemek için harekete geçen ilk padişah Sultan III. Ahmet oldu. Haziran 1722'de çıkardığı bir fermanla “*Yahudi ve Hristiyan zımmilerin, ellerindeki patentelere dayanarak, cizyedarların tercüman kademelerinden cizye alınmayacağını ileri süremelerine kesinlikle izin verilmemesini*” emretmişti. Aralık 1758'de III. Mustafa da “*İhlal-i mizam-i raiyat ve hazineye zarar veren bu durumun düzeltilerek tamamen men'i def'i ve elçilerin kendilerine tanınan tercümanla yetinmeleri için ikaz edilmeleri*” hakkında emir vermiştir.⁷⁴²

⁷³⁹ Bağış, s. 31.

⁷⁴⁰ “*Prusya kralının bayrak ve patentesiyle yürüyerek asıl Prusyalı mellâh ve sefayını memalik-i mahrûse iskele ve limanlarına emti'a ve eşyalarıyla vürûd ve meks ve avdet eyledikte rencide olunmayup ve kazâ-i mutazarrır olan sefayının tamir-i câiz olup...*” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 900.

⁷⁴¹ Boogert, s. 66.

⁷⁴² Gülnihal Bozkurt, s. 141-147.

Diplomatik imtiyazlara sahip olan elçi ve konsoloslar, Âsım'ın iddiasına göre casusluk görevi de görürlerdi. Elçilikler berat verme karşılığında yüklü ücret aldıkları için, Beratların satılması da onlara önemli bir geçim vasıtası haline geldi. Bu sayede parayı veren beratlılar, sahip oldukları bu ayrıcalıklar sayesinde, serbestçe ticaret yapabiliyor ve gayr-i menkul satın alabiliyorlardı. Yabancı konsolosların sadece bir tek tercüman bulundurma izinleri bulunmasına rağmen, sadece Halep'te Avusturya, Fransa, İngiltere ve Rus konsoloslarının himayesinde 1500 kadar beratlı vardı. Hatta bunların arasında hayatları boyunca hiç gitmedikleri bölgelerin konsoloslarından berat edinenler dahi vardı. Gelişmeler ve beratların ticari malzemeye dönüşmesi devlet mevkilerinde rüşveti ve yolsuzluğu arttırırken, III. Selim bir fermanla 1500 kuruş gibi bir fiyatla berat satılmasına müsaade etmişti. Alınan bu tedbir ile Osmanlı tebaası olan tüccarların, Avrupalı tüccarları ile rekabet etme durumuna gelmesini amaçladı ve yakın zamanda Rum tüccarlar arasında bir ticaret burjuvazisinin gelişimine yardım etti.⁷⁴³

5.8.2. Mahmîyet Sisteminin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Tebaasının Kapitülasyonlardan İstifade Etmeleri

Koruma veya *mahmîlik* sistemi (protégée) gayrimüslim Osmanlı tebaasının yabancı devletler tarafından siyasi veya ticari amaçlarla himaye altına alınmasıyla ortaya çıkmıştır. Temellerinin kapitülasyonlara dayandığı bu uygulama zamanla daha geniş bir hacme ulaştı.⁷⁴⁴

Kapitülasyon verilen devletlerin vatandaşları ve onlara tabi olan vatandaşlar ticaret yapma, seyahat ve hac serbestliği, daha az vergi ödeme gibi pek çok imtiyazlara kavuşmuşlardı. Bu türden dokunulmazlıklara bulundukları ülkelerin yasalarından muaf tutulma gibi hukuki haklar da eklenince Osmanlı tebaasından olanlar da bu haklardan yararlanma yolunu aramaya başladılar. Bu haklara bir şekilde ulaşan Osmanlı uyruğu vatandaşlar *Mahmîyet Meselesinin* ortaya çıkışına sebep oldular. Tamamıyla kapitülasyon maddelerinin suiistimaliyle ortaya çıkan bu mesele Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında pek çok alanda kontrolü kaybetmesiyle sonuçlanmıştı.

1740 tarihli Fransa ile yapılan kapitülasyon antlaşmasında “*elçi ve konsolosların istedikleri kişileri, kimseye danışmadan yasakçı ve tercüman olarak,*

⁷⁴³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 148.

⁷⁴⁴ Apaydın, s. 157.

hatta bu tercümanları aynı zamanda konsolos vekili olarak tayin edebilecekleri” maddesi yazıldı. Daha sonra diğer devletlere de verilen imtiyazlarda bu tür hakların tanınması işleri çığırından çıkardı. Bu maddeye dayanan devletler, menfaatleri dışında olan bölgelere bile istedikleri kadar konsolos yardımcılarını, konsolos ajanlarını, tercümanlar gönderdiler. Yine bu maddeye dayanarak sefaretlerde bulunan zımmilere tanınan hakları konsolosluklarda çalışan Osmanlı tabiiyetindeki tüm memur ve hizmetkârlar içinde uygulattılar. İmtiyazın kapsamı sözü edilen kişilerin ticari faaliyetleri için de uygulanmaya başlandı.⁷⁴⁵

Nitekim 926 numaralı hükümde bu konu ile ilgili açık bir hüküm mevcuttur. *“Elçi-i mûmâ-ileyh iyal-u evlâdı ve yanında olan bir nefer yasakçı ve beş nefer müste'men hidmetkârlarıyla bu taraftan bahren Varnaya ve andan berren Eflak tarîkiyle re's-i hududuna varınca esnâ-yı râhta menazil ve merahilde mürûr ve uburlarına muhâlefet ve bir gün rencide ve remide olunmayup...”*⁷⁴⁶ Hükümde görüldüğü üzere, bu tercümanların kendileriyle birlikte evlatları, iki adet hizmetkârı ve Prusyalılardan olan adamları cizye vesair tüm örfî vergilerden muaf tutulmuşlardı. Bu konuda istismara mahâl bırakmamak için bilhassa konsolosların yanındaki tebaadan olan gayrimüslimlerimden sadece ikisinin bu vergilerden muaf tutulması gereklidir ve aksini uygulayanlar cezalandırılmıştır.⁷⁴⁷

Ticari faaliyetlerin artmasıyla birlikte elçiler, günlük işlerde ve hükümete gidip gelen tercümanların yetersizliğinden yakınlıkla daha fazla tercüman istihdam etmek zorunda kaldıklarını Bâb-ı âliye iletmışlerdi. Bâb-ı âli, elçilerin bu isteklerini olumlu karşılamış ve tercümanlara yardımcı olmak üzere her tercüman için iki hizmetkâr görevlendirilmesine müsaade etmiştir. *Fermanlı* ve *Neferli* adını alan bu hizmetkârlar, tercümanlar gibi kapitülasyonlardan yararlanma haklarına da sahip olmuşlardı.⁷⁴⁸

18. yüzyılda himaye edilenlerin sayısında anormal yükseliş sezen Osmanlı Devleti, 1756 ve 1766 yıllarında, sınırlarındaki tüm elçilik ve konsoloslukların mahmî sayısını belirlemek üzere bir sayım yapmıştır. 1766 sayımında beratlı

⁷⁴⁵ Cevdet Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, ed.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 2012, s. 547.

⁷⁴⁶ BOA. A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 926.

⁷⁴⁷ Kenanoğlu, s. 389, Gülnihal Bozkurt, s. 157.

⁷⁴⁸ Bağış, s. 28; BOA, C.HR, 5/228, (25 Haziran 1797/29 Zilhicce 1211)

olmayanların himaye edilmesini yasaklayan bir ferman yayınlanmıştır. 1781 yılında ise beratlılara sadece iki *hizmetkar* hakkı verilmesine dair bir ferman yayınlanarak tüm büyükelçiliklere gönderilmiştir. Büyükelçilik ve konsolosluklara gönderilen 12 Mayıs 1786 tarihli fermanla ise himaye sisteminin istismarına dair detaylı bilgi verilerek istismarın önlenmesine yönelik tedbirler sıralanmıştır.⁷⁴⁹

Reisü'l küttab Seyyid Feyzullah Efendi tarafından bütün yabancı elçilik tercüman, elçi ve konsoloslarına hitaben yazılan notada, Elçi ve Konsolosların İstanbul, Rumeli ve Anadolu'da görevlendirdikleri tercümanların kendilerine has kıyafetleri giyme zorunluluğuna riayet etmedikleri, kuyumculuk, çuka ticareti gibi işlerle daha çok iştigal ettikleri ifade edilmişti. Bu tür kişilere berat verilmemesi iki aylık süre içinde emirlerin uygulanması aksi takdirde sert tedbirlerin alınacağı ifade edilmişti. Rus ve Avusturya elçileri bu kararı tanımadıkları cüretiyle cevap vermişler; diğer devlet elçileri ise ortak hareket etme kararı almışlardı.⁷⁵⁰ Zamanla devletlerin siyasi ve ticari çıkarları için bu imtiyazı istismar etmeleri öyle yaygınlaştı ki 1793 yılında sadece Halep'te 1500 kadar zımmî tercüman ve tüccarlık beratı aldı. Yapılan araştırmalarda bu beratlılardan sadece altı kişinin *gerçekten görevli* olduğu anlaşılabildi.⁷⁵¹

Beratlı tüccar yolsuzluğuna son verme düşüncesinde olan III. Selim 1791 eylülünde yolsuzlukların sıkça görüldüğü İzmir, Selanik, Ege ve Akdeniz adaları yöneticilerine kesin talimatlar gönderdi. Fermanla, cizye veren gayri Müslimlerin çeşitli yöntemlerle batılı devletlerin konsolos veya konsolos vekili gibi tayin olundukları, bu yöntemle sahte senetler elde ettikleri ve bunun önlenmesi gerektiği emredildi. 1792 tarihli fermanla ise müste'men taifesi ile evlenen reaya kızlarından doğanların da reaya kabul edildikleri ve cizye vermeleri gerektiği meselesi işlendi.⁷⁵² Görüldüğü üzere Prusyalı veya diğer milletlerin mahmîlik haklarını kullanmaları sonucunda bir de sahtelik ve gerçeklik (sahih) meselesi de ortaya çıktı.⁷⁵³ Gönderilen hükümlerde "...*sahîh Prusyalunun umûru hususları mersûma ru'yet edüp hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn vekâleti umuruna...*" ifadesinde olduğu üzere gerçek Prusyalıların, onların haklarını kullanmak isteyen sahte olanlardan ayrı tutularak

⁷⁴⁹ Boogert, s. 103; Bağış, s. 33.

⁷⁵⁰ Bağış, s. 34.

⁷⁵¹ Geyikdağı, s. 28; Apaydın, s. 178, 179.

⁷⁵² Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 140; Bağış, s. 41, 43.

⁷⁵³ Boogert, s. 73.

Ahidnâmeye uygun olarak ağırlanması gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁵⁴ Bu durum gerçek Prusyalı veya müste'menler için geçerli olduğu kadar gerçek Prusya gemileri için de geçerli bir meseleydi. Prusya bandırasını kullanma hakkı olmadığı halde bunu kullanmaya çalışan tüccarların tespiti ve onayı için de belgelerde “*sahîh Prusya Devleti sefâyiniyle o cânibi mezkûre...*” ve “*...sahîh Prusya tüccârı sefayini kapudanlarından olup Prusya bayrağıyla âmed-şüd eden kapudanlar...*” örneklerinde olduğu şekilde ifadeler mevcuttur. Bu hükümlerde görevlilere hatırlatılmak istenen; gerçek Prusyalı tüccar, görevliler ve gemileri haricinde olanlara imtiyaz sağlamadıklarından emin olmalarıdır.⁷⁵⁵ Benzer bir durum Yunan Devleti'nin kuruluşu sonrasında Yunan gemilerine uygulanan engellemelere dair belgelerde de karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa Ayvalık üzerinde emelleri olan Yunan bandıralı gemi ve kayıkların Devlet-i Aliyye sınırlarına girmelerine izin verilmediği yıllarda İngiliz ve Fransız bayrağı ile hareket eden Yunanlı teknelerin dikkatle izlenmesi ve aranması üzerinde durulmaktadır.⁷⁵⁶

Zamanla devletler, siyasi emellerine alet etmek amacıyla Osmanlı vatandaşlarını bu statüye dâhil etme yarışına girdiler. Ağustos 1792 tarihli fermanla zımmi tacirlere *Avrupa Tüccarı* unvanı verilerek bir takım imtiyazları ellerinden alındı. Sultan III. Selim döneminde bu konudaki tedbirler devam etti. Elçi ve konsolosluklara gönderilen notada suiistimallerin önlenmesi istedi. Rus kaptanların konsolosluklardan aldıkları patente belgeleri ile bunlardan yaralanan Rus gemicilerin belgelerine el koyuldu, Osmanlı uyrukları da bu haklardan muaf edildi. 1808 yılında Ruslar da 120 bin Rum'u mahmî sınıfına soktular. Bu konuda III. Selim döneminde devlet adamları harekete geçti.⁷⁵⁷ Aynı durum Rum, Ermeni ve Yahudi cemaat temsilcilerine de bildirilerek yabancı himayesinden uzak durmaları tembihlendi. 2 Mart 1806 tarihli ikinci notada bu kişilere önceden verilen imtiyazlara dokunulmayacağı; fakat bunların görevleri dışında başka işlerle uğraşmalarının yasaklandığı belirtildi.⁷⁵⁸

Alınan karar bir süre sonra devletlerarasında siyasi bir meseleye dönüşmeye başladı. Rusya ve Fransa notaya karşı muhalif politikalar geliştirirken, İngiltere daha

⁷⁵⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 890, 1025, 1055, 1068.

⁷⁵⁵ BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2, hüküm: 900, 912.

⁷⁵⁶ BOA, A.MKT, 103/70, (M. 8 Aralık 1847/H. 29 Zilhicce 1263)

⁷⁵⁷ Geyikdağı, s. 28, Apaydın, s. 178, 179; Tabakoğlu, s. 251.

⁷⁵⁸ Boogert, s. 105.

ihhtiyatlı bir tavır aldı. 5 Ocak 1809 tarihinde akd edilen Kala-i Sultaniyye Anlaşması'nın 10. maddesine göre İngiliz Devleti, Osmanlı Reayasından ve tüccarlarından olan kimseye berat ve patente vermeyeceğini taahhüt etti. Avusturya ve Prusya Devletleri de siyasi zayıflıklarından ötürü bu karara uyum sağladılar. En çok direnen bilhassa Rumlar üzerinden politika yürüten Rus Devleti oldu, neticede beratlı meselesi çözüme kavuşturuldu.⁷⁵⁹ II. Mahmut döneminde (1812) berat veya patente alan zımmilerin belgeleri iptal edildi. Ayrıca Müslüman tüccarların zımmilere tanınan haklara karşı yeni imtiyazlar tanınarak Avrupa tüccarlığı statüsüne denk gelen *Hayriye Tüccarı* unvanı verildi.⁷⁶⁰

Ticaretle uğraşan Müslümanların sayısı az olduğu için şehirlere göre kontenjanlar belirlenmiş ve ilk etapta İstanbul için 40, Halep, Şam, Bursa, Kıbrıs ve İzmir için 10'ar kişi bu unvana layık görülmüştür. Sonradan kontenjanlar gelen talepler üzerine arttırılmıştır. Hayriye tüccarları İstanbul'da iki muhtar ve bir şehbender tarafından temsil edilmişti. İstedikleri takdirde Avrupa tüccarları gibi iki hizmetkâr istihdam edebilmişler ve onların sahip olduğu haklara sahip olabilmışlerdi. Uygunsuz hareketlerde bulunmaları halinde ise beratları iptal edilebilmiş, öldüklerinde beratı oğullarından biri devam ettirebilmişlerdi.⁷⁶¹ Yabancılar kapitülasyonlar vasıtasıyla tanınmış olan bu imtiyazlar, ticaretle uğraşan zimmi nüfusu da yabancıların koruması altına itmişti. Yabancı devletler kendi korumaları altına aldıkları Rum, Ermeni tacirlere beratlar satarak bir taraftan üzerlerindeki himaye politikalarını derinleştirirken diğer taraftan da bu tüccarların İmparatorluğun ekonomik yapısı üzerindeki nüfuzlarını arttırmışlardı.

Berat alan kişi Osmanlı Devletine daha az vergi verirken, bağlı olduğu devlete de vergi ödemiordu. Ayrıca askeri mükellefiyetleri kalkıyor, cizye ödemiordu hatta adi ve siyasi suçlardan dolayı sorumlu tutulamıyordu. Bu durum beratlıların mahkemelerde yabancı ülke vatandaşı muamelesi görmesine de sebep oluyordu.⁷⁶²

⁷⁵⁹ Bağış, s. 84.

⁷⁶⁰ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 242, 243; Geyikdağı, s. 28; Tabakoğlu, s. 251.

⁷⁶¹ Bağış, s. 98, 99; Apaydın, s. 179.

⁷⁶² Gülnihal Bozkurt, s. 140; Cizye, sadece gayrimüslimlerden alınan bir vergi türüdür. Cizyedarlar Cizye vergisini tahsil etmekle yükümlü görevlilerdir. Cizyedarlar kendileri için, maişet, zahire, sarrafiye, resm-i kitabet ve kolcu akçesi adları ile aidatlar alırlardı. Eşitlik ilkesine aykırı olan bu vergi 1856 İslahat fermanı ile kaldırıldı ve yerine bedel-i askeri kabul edildi. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", s. 179; Kazıcı, s. 106; İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 50.

Askerliğin gayri müslimler tarafından bedele bağlanmasından önce cizye vergisi kaldırıldı ve bütün gayr-i Müslimler askerlik yapmakla mükellef kılındılar. Bu durum başta Rumeli'deki Ortodokslar olmak üzere bütün gayr-i müslim tebaayı telaşa düşürdü. Tebaa, askerlik yapmamak için dağlara çıkacakları hatta komşu memleketlere iltica etmek istediklerini söylenmeye başladılar. Bunun üzerine Osmanlı Devleti sınır boylarındaki eyaletlerde reaya için askerliği kaldırdı.⁷⁶³

Cizye, Tanzimat'ın ilanı sonrasında vergide eşitlik prensibine aykırı olduğu gerekçesiyle Avrupa basını tarafından uygulanması sıkça tenkit edilmişti. Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kaynağı olan cizye vergisinden vazgeçilmesi ancak 1856 Islahat Fermanı ile olmuş, bu vergi *bedel-i askeri* ye dönüştürülmüştü.⁷⁶⁴

Kapitülasyonların bu denli genişletilmesinin sakıncalarını tarih yazarı Âsım düşüncelerini şöyle ifade eder: “*Osmanlı Devleti ile Ecnebi Devletleri elçi ve konsoloslukları yanında beratla görev yapan tercümanlar, bunların aileleri ve ikişer hizmetlileri vergiden muaftırlar. Bunların ev, bağ ve bahçelerinden vergi alınmazdı. Sarraf, tülbentçi gibi esnaf ve reayanın çoğu tercümanlık veya tercüman hizmetlisi olma vesilesiyle elçilere çıkar göstererek berat ve ferman alırlardı. Reayalık geleneğine aykırı, Frenkçe davranışlar icat etmişlerdi. Bunlar eskiden oturmadıkları yerlerde, hanlarda, dükkânlarda esnaflık, taşralarda da kocabaşılık, mültezimlik yaparlardı. Örneğin, Yenihan'da müteaddit odaları olan meşhur sarraflardan Tındıroğlu Simiyon, ta İnebahtı Konsolosunun maiyetinde berat alarak ben himayedeyim diye tafra gösterirdi.*” Bu duruma göre böyle kişiler imtiyazlı olarak kendilerini ifade eder, vergi vermez, iç gümrük resmi ödemezdi.⁷⁶⁵

19. yüzyıla gelindiğinde koruma sistemi, Osmanlı Devleti ve tebası arasında uyrukluk bağına zedeleyici türden bir egemenlik sorununa dönüştü. Bu dönemde önü alınmaya çalışılan mahmûlik usulü zaman içinde adeta bağımsız bir kapitülasyon rejimi olma özelliği kazanmıştı.⁷⁶⁶ Tedbir olarak Bâb-ı âli, yabancı devlet temsilciliklerine, İstanbul ve taşradaki Osmanlı uyruğundaki vatandaşlara verilen

⁷⁶³ Ali İhsan Gencer, “Harp Gemisine Papaz Tayini Meselesi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 135.

⁷⁶⁴ Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 39; İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 155; Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliye: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara: TTK yayınları, 1989, s. 14; Ali İhsan Gencer, “Harp Gemisine Papaz Tayini Meselesi”, s. 359.

⁷⁶⁵ Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 310, 311.

⁷⁶⁶ Apaydın, s. 61, 157.

pasaport ve koruyucu belgelere bir tür düzenleme getirilmesi için yeniden başvurdu.⁷⁶⁷ 1850 yılında yabancı elçiliklere yeni bir müzekkere gönderdi. Belgede zımmilerin yabancı uyruklulara kapitülasyonlar vasıtasıyla tanınan hakları istismar ettikleri bildirilip, bundan sonra yabancı bir devletin uyruğunda olduğunu iddia edenlerin üç gün içinde Osmanlı sınırlarını terke mecbur oldukları bildirilmişti. Ayrıca kalan mallarını satmak zorunda oldukları, kalan yakınlarının da konsolosluk ve elçilik koruma haklarından istifade etmelerinin mümkün olmadığı ifade edilmişti. 14 Eylül 1860 tarihinde Ali Paşa, yabancı elçilere birer nota yollayarak “artık mahmînin tanınmayacağını, aksini dileyenlerin sınır dışı edileceğini” bildirmiştir. 9 Ağustos 1863 tarihinde de elçi ve konsolosların himayesinde tutacakları kavas, tercüman ve yasakçıların adedi 12 maddelik bir nizamname ile tespit edilmiştir.⁷⁶⁸

Nizamnameyi yabancı devletler de kabul ettiler ve bu tarihten sonra yabancılar ve gayrimüslimler koruma haklarından istifade edemediler. Son aşamada ise 1851 tarihli Fransız kanunundan örnekle hazırlanan modern vatandaşlık kanunu 1869 tarihli *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* hazırlanmış ve İslam hukukundan ayrı tutularak çağın kriterlerine dayanan bir vatandaşlık düzenlemesi yapılmıştır. Bu kanuna göre ülke sınırlarında ikamet eden herkes *Osmanlı* sayıldı. Yabancı uyruktaki olduğu iddiasında olan bu durumu ispat etmeliydi. Vatandaşlık değiştirmek isteyen bir kişi Osmanlı Devleti’nin müsaadesi olmadan bunu yapamazdı. Böylece mahmîlik önlenmek istenmiş ve Osmanlı uyruğundan ayrılanların talepleri kabul görmemişti. Bu konudaki iddiaları incelemek ve karar bağlamak amacıyla da 17 Temmuz 1869 yılında “*vatandaşlık değiştirme işleriyle ve yabancı devlet vatandaşı olduğunu iddia edenleri tahkikle görevli bir komisyonun kurulmasına ilişkin*” bir kararname çıkarıldı. Yabancıların pasaportlarını kontrol etmek için de 7-19 Ağustos 1869 tarihinde yeni bir düzenleme çıkarıldı. Bu çalışmalarla kapitülasyonların sebep olduğu huzursuzluklardan sadece biri çözüme kavuşturuldu.⁷⁶⁹

⁷⁶⁷ BOA,HR.SYS., 6/1, 14 Mayıs 1838.

⁷⁶⁸ Gülnihal Bozkurt, s. 141-147.

⁷⁶⁹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 245; Gülnihal Bozkurt, s. 146-149; Gönen, s. 348.

Diğer Batılı devletler bu kararları uygulamaya koyarken, ABD azınlıklara kolaylık göstermeye devam etti. Yaklaşık 70 bin kişi ABD vatandaşlığında kapitülasyonlardan yararlanmaya devam etti.⁷⁷⁰

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan ve birbirlerinden bağımsız kaidelere sahip olan beş tüccar sınıfı ortaya çıkmıştı. Bunlar:

1. Müslüman Tüccarlar.
2. Reaya (zımmi) Tüccarları.
3. Müste'men Tüccarlar.
4. Avrupa Tüccarları.
5. Hayriye Tüccarları.⁷⁷¹

1890 yılında ticari antlaşmaların güncellenmesi amacıyla Avrupalı devletlerle yapılan görüşmeler sırasında Almanya, diğer devletlerin onayı halinde kapitülasyonların kaldırılmasına sıcak baktığını ifade etti; fakat diğer Avrupalı devletlerin onayı çıkmadı. Antlaşmadan çıkan sonuç ile Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge halinin devamına karar verilirken; bankalar, madenler, liman ve tersaneler, denizyolları, gaz, posta, telgraf ve telefon gibi hayati öneme sahip tüm kamu hizmetleri artık imtiyazlı devletlerin uhdesinde bulunur hale geldi. 1908 yılından itibaren hükümet kapitülasyonların kaldırılması konusunu programına almışsa da bunun gerçekleşmesi İstiklâl Harbi'nin başarıya ulaşması sonrasında imzalanan Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) ile mümkün oldu.⁷⁷²

5.9. Hükümlerin Gönderildiği Görevliler

Osmanlı Devleti'nde yönetim, eyalet ve sancaklarda *reayayı* (vergi veren halk) suiistimallere karşı korumak ve merkezi idarenin sağlam tutulması için bir takım görevliler vasıtasıyla yürütülürdü. Eyalet yönetimlerinde âyânlar da (zaman içerisinde bu sistemde kendilerine yer bulmuşlardı. Yerel âyân meclisleri *mütesellim*, *dizdâr*, *muhtesib*, *subaşı*, *yeniçeri serdarı* ve *muhzırbaşı* gibi görevlileri de atama

⁷⁷⁰ Gülnihal Bozkurt, s. 152.

⁷⁷¹ Apaydın, s. 168, 169.

⁷⁷² İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 245, 246; Lozan Konferansında görevli İngiliz heyetine, Londra Üniversitesi Tarih Araştırma Enstitüsü tarafından kapitülasyonlarla ilgili gizli bir rapor verilmiştir. Raporda kapitülasyonların tarihi süreçte ortaya çıkışı ve mahiyeti hakkında detaylı bilgiler mevcuttu. Apaydın, s. 43.

yetkisine sahiplerdi. Mütesellimler de kethüdâ veya *ağa* gibi güvenilir kimselerden atamışlardı.

Onaltıncı yüzyıl öncesinde *vezirler, sancakbeyleri ve beylerbeyiler* vilayetlerde Sultan'ı temsille yetkiliydiler. Onyedinci yüzyıldan itibaren valiler eyaletlerde Sultan'ın otoritesinin uygulayıcısı olmayı bıraktıklarında ise, *kadı ve defterdarlar âyânlarla* birlikte halkı valilerin uygunsuz hareketlerine karşı koruyan yetkili otoriteler haline gelmeye başladılar. Ayrıca Onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren *muhasıllar* da (vergi tahsildarı) taşra idaresinde vali kadar olmasa da geniş yetkilere kavuştular.

18. yüzyıldan itibaren yerel meselelerde ve fermanlarda hitâb edilen görevlilerin sıralaması şöyledir; kadı, kethüdâyeri, yeni çeri serdarları, Vilayet ayanları ve işerleri. Yine belgelerde geçen âyân ve eşraf isimleri de şu şekilde sıralanmıştır: Mollâ (monla), kadı, nakîb, müfti ve müderrislerin yer aldığı ulema sınıfı ile birlikte ağa ünvanına sahip olan kethüdâ yeri, yeniçeri serdarı, çavuş, kapıcıbaşı ve müteffika gibi kapıkulları sınıfı.⁷⁷³

Zamanla kendi nüfuz alanlarında başına buyruk hale gelen âyanların gücü yabancı devletlerin de dikkatini çekmişti. Fransızlar ticari konularda Manisa'daki Karaosmanoğlu, Bergama'daki Araboğlu gibi ailelerle iyi geçinmek suretiyle bölgedeki etkinliklerini arttırmaya çalışmışlardı. Bölgeden Fransa'ya gönderilen mal, eşya ve parayı kontrolünde tutan aile ve kişilere ihtimam gösterilmesi bizzat Fransız Devleti konsoloslara bildirmişti.⁷⁷⁴

Hazergrad ve Rusçuk Şehirlerini ziyaret eden Evliya Çelebi, adı geçen taşralardaki nüfuzlu kişileri (eşraf-ı belde) Hazergrad'da, kethüdâyeri, yeniçeri serdarı, müftü, nakip, muhtesip, bâcdâr, şehir kethüdası; Rusçuk'ta ise, müftü, nakip, sipahi kethüdayeri, yeniçeri serdarı, gümrük emini, muhtesip, esnaf kethüdası, kale dizdarı ve bâcdâr şeklinde yazmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla şehirlerde kethüdayeri ve yeniçeri serdarı gibi kapıkulu ocaklı olanların yanında müftü ve nakip gibi ulema sınıfına mensup olanlar hâkim konumdaydı.⁷⁷⁵

⁷⁷³ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 69-81.

⁷⁷⁴ Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 128.

⁷⁷⁵ Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1999, s. 9.

Osmanlı Devleti'nde hüküm verme hakkına çok önemli kararlarla ilgili yayınlananlar haricinde sadece padişah ile birlikte, onun vazife verdiği kişiler sahipti. Padişahın kendi yayınlamadığı hükümlere dâhi kendi ağzından ifadeler kullanılırdı. Hükümlerin baş kısımlarında yerel görevlilerin unvanları verilerek hitabetin sonuna “*hüküm ki*” ibaresinin eklenmesi bu durumu teyit etmektedir.⁷⁷⁶ Kimi hükümlerin başında görevlilerin isim ve unvanlarının yazılmadığı ve “*zıkr-i ati vilâyet valileri iclâlühûya hüküm ki*” ibaresinin yerleştirildiği de görülmektedir.⁷⁷⁷

Defterimizde hükümlerin gönderildiği Osmanlı görevlileri şöyledir:

- Âyânlar (Âyân-ı vilayet, vücûh-u memleket)⁷⁷⁸
- Âzâ-yı Memalik⁷⁷⁹
- Beylerbeyi⁷⁸⁰
- Cebeliler⁷⁸¹
- Cizyedarlar⁷⁸²
- Dizdarlar⁷⁸³
- Gemi kaptanları⁷⁸⁴
- Gümrük eminleri (ümerası)⁷⁸⁵
- Bostancıbaşı⁷⁸⁶

⁷⁷⁶ Günay, s. 12.

⁷⁷⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1100.

⁷⁷⁸ Ayanların taşra hayatında ve siyasi tarihteki rolleri II. Mahmut'tan sonra da farklı isimler veya şekiller altında devam etmiştir. Değişikliklere rağmen siyasi tarihimizin alt yapısında ağırlıklarını hissettirmişlerdir. İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, s. 97, Yeniçeri serdari, kethüdayeri gibi ocaklı kişiler gibi kadı, müderris, imam ve vakıf mütevellisi gibi ulema sınıfına mensup olanlar da ayanlık görevini yürütebilmişlerdir. Nagata, s. 9.

⁷⁷⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1026.

⁷⁸⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 900.

⁷⁸¹ Hükümlerde Prusyalıların cebelü askerleri vasıtasıyla korunmalarına dair ifadelere sıkça rastlanmıştır. BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1051; Cebelü veya Cebeliler savaşa hazır atlılardır. Bunlar tımar sahibinin dirliklerde elinde bulundurduğu askeri güçlerdir. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 19; Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, s. 74.

⁷⁸² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 895.

⁷⁸³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 975.

⁷⁸⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 888.

⁷⁸⁵ Ümenâ (Emînler) Arapça kendisine güvenilen emin kelimesinden gelir. Emanet edilen kişi anlamında kullanılır. BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 872; Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, s. 49, Gümrük eminleri gümrük mukataasının başında olan ve gümrük denetiminin en üstünde bulunan görevlidir. Gümrük vergisi ile mukataa alanında olan miri vergilerin toplanmasını sağlamak başlıca görevidir. Görevlendirilen memurlar, ülkesine dönen yabancılar veya sürgün edilen (işsiz-güçsüz, hırsız, hayat kadını, serseri gibi) kişilerin gemi veya kayıklar vasıtasıyla İstanbul dışına çıkarılmaları, mühimmat ve zahire nakliyatı ile gemilerin giriş çıkışları da gümrük eminlerinin gözetimindedir. Kocakaplan, s. 59, 69, 93-98.

⁷⁸⁶ Panayır bölgelerinde asayişin sağlanması, tüccarların panayırlara erişim ve geri dönüşlerinde güvenle seyahatlerinden sorumludur. Şen, *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıllar)*, s. 102; Ayrıca

- Hassa silahşörleri⁷⁸⁷
- Huzzar-ı Gümrük Emini⁷⁸⁸
- İskele eminleri⁷⁸⁹
- İş Erleri⁷⁹⁰
- Kadılar (Kuzzat)⁷⁹¹
- Kavas memuru⁷⁹²
- Kethüdâlar⁷⁹³
- Kethüdâ-yerleri⁷⁹⁴
- Liman nazırı⁷⁹⁵
- Mahfil-i Meclis-i memleket⁷⁹⁶
- Monlâ⁷⁹⁷
- Muhafız (Eğriboz Muhafızı)⁷⁹⁸
- Muhassıl⁷⁹⁹
- Mutasarrıf⁸⁰⁰

Hükümdarın bahçelerinden sorumlu kişilere verilen isimdir. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi Seçmeler*, s. 30.

⁷⁸⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 938.

⁷⁸⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1001.

⁷⁸⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 874.

⁷⁹⁰ Herhangi bir kamu hizmetinde çalışan veya eyaletin ileri gelen görevlisi anlamına gelir. Bazen mübaşir anlamında kullanıldığı da olur. BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1045; İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 55, 519.

⁷⁹¹ İlmiye sınıfında yasaları uygulayan görevlilerdir. Sancak ve kazalarda görev yaparlar medrese de eğitim görürlerdi. İlmiye sınıfına mensup olan kadılar, hukuki olduğu kadar mülki ve beledi alanlarda da görevlere sahiplerdi. Asayiş amirliği, vakıf denetçiliği, zabıta amirliği gibi geniş yetkilere de haizdi. Kazıcı, *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, s. 65, 98; Şener, s. 95; Kadılar muhtesiplerin denetimleri ile narh miktarının da belirleyicisi olmuşlardı. Kütükoğlu, *Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, s. 21; Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, s. 109-129; 18. yüzyıldan itibaren eski nüfuzlarını yitiren kadılar taşrada bulunan hanedanların sözünden çıkmaz hale gelmişlerdi. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 23.

⁷⁹² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 965, 1051.

⁷⁹³ Şehir kethüdâları resmi fiyatların belirlenmesinde yetkili kişidir. El koyulan emtianın emanet işlemleri, şehre gelen ziyaretçilerin ağırlanması, ihtiyaçlarının giderilmesi, bayram ve şenliklerde top atışı yapılması gibi beledi görevler ona aittir. Kısaca şehrin temsilcisi de diyebiliriz. İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 89; Ayrıca Lonca temsilcilerine de bu isim verilirdi. Yalçın, s. 193, 209. Bunlar haricinde Esnaf kethüdâsı, çiftçiler kethüdâsı, gemiciler kethüdâsı, esirciler kethüdâsı gibi ilgilendikleri meslek gruplarının adıyla anılan kethüdâlar da mevcuttur. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 71, 73.

⁷⁹⁴ Cizye ile ilgili vergilerin toplanması içinde görevli memurlardır. Bunu tekellerinde bulundurdıkları için güçleri eyaletlerdeki bey veya paşalarla kıyaslanırlardı. İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 510.

⁷⁹⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1011.

⁷⁹⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1024.

⁷⁹⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 866.

⁷⁹⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 875.

⁷⁹⁹ Vergi tahsildarlarına verilen isimdir. BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 876; İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 71.

- Müdür-i Kaza
- Müftüler⁸⁰¹
- Naibleri (Nüvvab)⁸⁰²
- Topçubaşı⁸⁰³
- Umûr-u maliye memurları⁸⁰⁴
- Umûr-u zaptiye memurları⁸⁰⁵
- Vezirler⁸⁰⁶
- Vilayet valisi⁸⁰⁷
- Voyvodalar⁸⁰⁸
- Vucuh-u memleket⁸⁰⁹
- Yeniçeri Serdarları⁸¹⁰
- Zabitan-ı memleket⁸¹¹
- Zâbitler (Zabitan)⁸¹²

5.9.1.Hükümlerin Yazılma Sebepleri ve Bu Hükümlerde Geçen Meseleler

İncelememiz dâhilindeki dönemin Osmanlı-Prusya münasebetleri ve devletlerarası meseleler, hükümlerde farklı farklı sebeplerle kaleme alınmıştır.

⁸⁰⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 984.

⁸⁰¹ Kazalarda kadılardan sonra gelen ehl-i şer' zümresinin bir üyesidir. Mahkemelerde görülen anlaşmazlıklar hakkında fetva verme yetkisine sahiptirler ve doğrudan şeyhülislama bağlıdır. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 222.

⁸⁰² Osmanlı yerel yönetim düzeninde nahiyeleri (bucak) yönetirler. Başka bir görevleri de Kapan veya han adı verilen depolara getirilen emitanın kayda geçirilme işi bu görevlilere aittir. Şener, s. 93; Yalçın, s. 193.

⁸⁰³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 877.

⁸⁰⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1024.

⁸⁰⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1047.

⁸⁰⁶ Arapça "vzr" (yükledi) kökünden türeyen vezir sözcüğü, İslâm idari sisteminde Abbasiler devrinden itibaren görülür ve tebaa ile hükümdar arasında köprü vazifesi gören kişi anlamına gelirdi. Sözcük, Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde de geçtiği üzere hükümdarın yük ve ağırlığını taşıyan manasında İslâmın ilk dönemlerinde beri kullanılırdı. BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 995; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1991, s. 69-71.

⁸⁰⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1097.

⁸⁰⁸ Voyvodalar kasabalarda mütesellimlerin yerine görevlendirilirdi. Hazine veya paşalara ait hâs gelirlerin toplanması işini de yürütürlerdi. Devletin reaya ile aracılığını yapan Voyvodalık Kurumu, zamanla âyanlık ile eş anlamlı kullanılmaya başlandı. Ayrıca kaza müdiri olarak da tarif edilirdi. İncık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 78, 79, 510, 542; BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1034.

⁸⁰⁹ Ayanlar gibi bölge ileri gelenleridir. İncık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 94; BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1088.

⁸¹⁰ Anadolu'daki yeniçerilerin aralarındaki işlerden sorumlu olan ve yeniçeri emektarlarından tayin olunan görevlilerdir. Yeniçeri ağalığı tabiri de yeryer aynı anlamda kullanılmaktadır. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s. 30, 33, 35.

⁸¹¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1028.

⁸¹² BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 966, 989, 1029.

Konumuz dâhilinde kalan 263 adet hükmün tümüne ait başlıklar incelenirken yol hükümleri, muahedenin uygulanma tembihi veya anlaşmazlıklar, yeni gümrük tarifesinin dikkate alınması gibi meseleler göze çarpmaktadır. Hükümlerin tümünü buraya yazmak gereksiz olduğundan tekrarlara mahal vermeden belli başlı hükümler özetlenmiştir.⁸¹³

Hükümlerin bir kısmı Osmanlı memleketinde ticaret yapma, gezip görme, siyasi veya askeri sebeplerle gelip giden Prusyalılara verilen yol hükümleri ile ilgilidir. Bilindiği üzere Prusyalıların yol hükümlerini yanlarında bulundurmadan seyahat etmeleri mümkün değildi. Bir sureti kendilerine teslim edilen yol hükümleri sayesinde Prusyalılar kendilerine tanınan Ahidnâmelerin tüm ayrıcalıklarını kullanma fırsatını da yakalamışlardı. Bunlardan birkaçını şu şekilde örneklendirebiliriz.

İstanbul'dan kara ve deniz yolu ile hududa gitmek isteyen Prusya maslahatgüzarı Baron de Yilefed'in sınır dışına çıkana kadar yolculuğuna engel olunmamak üzere yol hükmü yazılmış ve güzergâh üzerindeki kadı ve naiplere bu hüküm gönderilmiştir. Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1222. (Ağustos 1807)⁸¹⁴

Prusya tüccarlarından Corci Iskarpi, ticaret yapma maksadıyla İstanbul'dan İzmir'e gitmeyi istemiştir. Bu defa üç aya kadar bir süre zarfında yapacağı yolculuğa engel olunmaması için yol hükmü yazılmış ve güzergâhtaki kadı, naip, yeniçeri serdarları gibi görevlilere gönderilmiştir. Evâil-i Safer 1224 (Mart 1809)⁸¹⁵

Yine Prusya tüccarlarından Cakamo Corya ve yazıcısı Mişel Barmin, ticaret yapma maksadıyla Haleb'den İstanbul'a gitmeyi istemişlerdi. Altı aylık bir süre zarfında yolculuk yapmalarına muhalefet olunmaması için yol üzerindeki görevlilere hüküm yazılmıştır. Evâhir-i Safer 1224 (Mart-Nisan 1809)⁸¹⁶

Ahidnâme maddelerinin ve buna bağlı zamanla ortaya çıkan yeni tarifelerin uygulanmasına dair emirler de hükümlerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Panayır bölgelerinde de voyvodalar tarafından kanun ve Ahidnâmelere aykırı olarak talep

⁸¹³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2.

⁸¹⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 848.

⁸¹⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 856.

⁸¹⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 858.

edilen *mükerrer gümrük* vergileri konusunda devlet görevlileri uyararak gerekli hassasiyeti göstermeye çalışmıştır.⁸¹⁷

Buna göre: Haleb mollasına yazılan hükümde, Prusya Devleti'nin İstanbul'da ikamet eden maslahatgüzarı Mikelyorodi adlı kişinin takririne göre, Prusya tüccarlarının Osmanlı Memleketine getirip götürdükleri emtianın Ahidnâme-i Hümayûn ve yeni gümrük tarifesine göre tekrar tekrar alınmaması istenmiştir. Haleb'e giden emtia ve eşya için gümrükçüler tarafından Ahidnâmeye aykırı olarak mükerrer ve ziyade resim talebinde bulunulmaması ve yeni tarifeye mugayir davranılmaması "*Divan-ı hümayûnda mahfûz ahidnâme-i hümayûna mürâcaat olunarak*" şeklinde emredilmiştir. Prusya tüccarları ve onlara tabi olanların getirip götürdükleri emtia ve eşya için yüzde üç resm-i gümrüğün alınması sonrasında ziyadesinin talep olunmaması tembih edilmiştir. Evâhir-i Zilkade 1223 (Aralık 1808)

818

İstanbul'dan Tokat ve havalisi yolu üzerindeki görevlilere gönderilen hükme göre; Prusya Devleti tüccarlarından Mihail adlı tüccar, ticari maksatla İstanbul'dan Tokat'a gitmeyi istemiştir. Kendisi bu ticari seyahati esnasında, Osmanlı ülkesinden yer üstü ve sinai mahsûlü olan her nevi eşyayı istisnasız satın alıp satma yetkisi vardır. Yeni ticari tarifeye göre de vergisini ödedikten sonra asla başka vergi vermeksizin bu malları münasip bir iskeleye indirmeye yetkilidir. Ayrıca Prusya ülkesinin emtia ve eşyaları da Osmanlı ülkesinin istisnasız her yerinde kabul olacağı gibi, bu eşya ve emtialar da yeni gümrük tarifesine göre gümrüklendirilmiştir. Bu konuda gönderilen emirlere muhalefet edilmemesi emredilmektedir. Evâsıt-ı Ramazan 1280 (Şubat 1864)⁸¹⁹

Birinci Mecidi rütbesi ile Osmanlı nişanına sahip Edirne valisi vezir Ali Paşa'ya gönderilen hükümde, Almanya Devleti muteber tüccarlarından Lankay adlı tacirin yazıcısı, ticaret maksatlı olarak Kazanlık bölgesine seyahat etmek istemiştir. Haşmetli Almanya İmparatoru ve Prusya kralı ve Pâdişâhı hazretlerinin İstanbul'da ikamet etmekte olan elçisinin göndermiş olduğu takririne göre, tüccarın Osmanlı ülkesinden yer üstü ve sinai mahsûlü olan her nevi eşyayı istisnasız satın alıp satma hakkı hatırlatılmaktadır. Ayrıca yeni ticari tarifeye göre de vergisini ödedikten sonra asla başka vergi vermeksizin bu malları münasip bir iskeleye indirmeye hakkı olduğu

⁸¹⁷ Şen, *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıllar)*, s. 92.

⁸¹⁸ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 866.

⁸¹⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1088.

vurgulanmıştır. Hükümde, tüccar ve eşyalarının herhangi bir mahalde ve seyahati esnasında, engellemeye maruz kalmaması ve Ahidnâme'ye aykırı fazladan vergiye tabi tutulmaması emredilmiştir.⁸²⁰

Prusya tüccarlarından Levici Gros adlı tüccar, İstanbul'dan yüklediği emtia ile vergisini ödemiş, yanında Konstanto Papoloki adlı zimmi ile birlikte deniz yoluyla İzmir'e gitmiştir. Toprak bastı adıyla her birinden alınan beş buçuk akçe talep ederek eşyalara el koyan Mihalic gümrükçüsünde olan edâ tezkeresine (ödendi belgesi) itibar edilmeyip haricinde tekrar Ahidnâme'ye aykırı vergi alınmaması gerektiği emredilmektedir. İstanbul'da ikamet eden Prusya Devleti kapı kethüdâsı De Verter'in takririnde Prusyalı tüccarların toprak bastı adıyla para talep edilerek rencide edilmeleri Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmamıştır.⁸²¹

Bazı meselelerin divanda görüşülüp yerinde uygulanmadığı da olurdu. Bu durumda yeni bir hüküm yazılır ve emrin yerine getirilmesi için, "...*mukaddemâ sadır olan emr-i şerif mucebince amel olunmak babında*" ifadesi kullanılırdı.⁸²²

Nitekim 28 Muharrem 1233 (8 Aralık 1817) tarihli Cezayir Garb Beyleybeyine yazılan hükümde iki devlet arasındaki ticaret antlaşması hükümleri hatırlatıldıktan sonra bazı kaptanlarının Prusya tüccar gemileri, adamları ve eşyalarının alıkoyulduğu bilgisi Prusya maslahatgüzarı Miltitz tarafından hükümete bildirilmiştir. Bu durumda emirlerin tekrar gözden geçirilip uygulanması için "*emr-i şerifim verildiği mestûr ve mukayyed olunmakla mukkademâ sadır olan emr-i âli mucebince amel ve hareket mübaadet ol makule ve sahîh Prusya Devleti tüccâr sefayinine emval ve eşya ve adamlarına hilâf-ı ahidnâme-i hümayûn te'addî ve rencîdeden begâyet ve mücânebet olunması hususu...*" ifadeleriyle hükümlere işlenmiştir.⁸²³

Hükümlerde Osmanlı ülkesinde ikamet eden Prusyalılar veya onların misafirleri için hazırlayacakları yiyecek ve içeceklerini temini konusunda da tafsilatlı bilgiler mevcuttur. Buna göre; Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet etmekte olan kapı kethüdâsı De Verter'in (Prusyalı büyükelçi Heinrich Wilhelm von Werter) Rikab-ı Hümayûna (sadrazam vekili) gönderdiği dilekçede kendisi ve adamlarının içecek yapabilmeleri için kara üzüm satın almak istedikleri bildirilmektedir. Buna göre,

⁸²⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1105.

⁸²¹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 880.

⁸²² Günay, s. 22.

⁸²³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 900.

Terkos, Mudanya, Vize ve civarındaki bağlardan kendi rızalarıyla satanlardan sadece 1226 senesine mahsuben olmak üzere yüzelli res kara üzümün satın alınması ve Galata'daki hanelerine nakledilmesi talep edilmektedir. Bu durumda sözü geçen Prusyalıların ahidnâme-i hümayûna aykırı bâc ve avâid vesâir bahaneleriyle rencide edilmemeleri emredilirken, Ahkâm kayıtlarına göre 1219 senesine mahsuben yalnız yüz elli res kara üzümün nakline muhalefet edilmemesi üzere emr-i şerif olduğundan buna dayanarak 1226 senesine mahsuben de aynı şekilde muamele edilmesi emredilmiştir. Evâil-i Rebî'ulevvel 1226 (Mart 1811)⁸²⁴

Bir diğer hüküm de Batı Akdeniz sularında Ahidnâme maddelerine rağmen korsan saldırısına uğrayan Prusyalı tacirlerle ilgilidir. Tunus beylerbeyine yazılan hükme göre, Ahidnâme şartlarına ve gönderilen emirlere karşın Tunus Ocağı gemi kaptanlarından bazıları, kendilerine kaptanlık yetkisi verilen Prusya tüccar gemileri ile içlerindeki eşya ve malları zapt etmektedirler. Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden maslahatgüzarı Baron de Militez'in de takriri ile bu durum sabit olup, Ahidnâme emirlerine aykırı olarak gerçekleşen bu tür saldırılara karşı hareket edilmesi emredilmiştir.⁸²⁵

Bir bölgenin idarecisine veya Prusyalıların herhangi bir maksatla yapmak istedikleri seyahatlerde yol üzerinde karşılarına çıkan görevlilere yazılan hükümlerde sık sık ahkâma müracaat edilmesinden bahsedilmektedir. Bu durumda önceden yazılan hükümlerin gözden geçirilip incelenmesiyle yeni hükümlerin kaleme alındığı ve yeni hükmün daha sağlam temellendirildiği anlaşılmaktadır. Defterde “*divan-ı hümayûnumda mahfûz kuyud-u ahkâma mürâcaat olundukda, kuyud-u ahkâma tetebbu olundukda, kuyud-u ahkâma lede'l müracaa veya kuyud-u ahkâma tenbih ettirildikde*” şeklinde ifade edilen vurgulamalardan bir kaçış şöyledir:

Vezir Halil Rıfat Paşa ile Mehmet Tahir Paşa'ya ve Terkos, Mora, Kırkkilise, Vize naiplerine gönderilen hükme göre; Prusya Kralı'nın İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas elçisi Baron de Martens ve adamları kendi ihtiyaçları için yiyecek ve içecek temini amacıyla bu bölgelere seyahat etmişlerdi. Seyahat ve alışverişleri sırasında Ahidnâme'ye aykırı vergi talebinde bulunulması yasak edilirken, ahkâma müracaat olunarak bir önceki tarihe mahsuben (1241) Prusyalılara yolculuk ve alışveriş müsaadesine dair emr-i şerif yazıldığıının üzerinde

⁸²⁴ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 882; Bâc ve avâid, gider veya muamele vergisi niteliğindeki dolaylı bir vergidir. Pazara satılmaya gelen ürünler üzerinden alınır. Yalçın, s. 118.

⁸²⁵ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 902.

durulmaktadır. Prusyalıların 1250 senesinde yapacakları alışverişlere verilen müsaade de bu hükme dayandırılarak yazılmıştır. Evâhir-i Cemâziyelâhir 1250 (Ekim 1834)⁸²⁶

Yine bu konuda Cezayir Garb Beylerbeyliğine yazılan hükümde; Prusya tüccarlarını zarara uğratan bazı korsanlara karşı ahkâma müracaat edilerek önceden yazılmış hükümler örnek gösterilmiştir. Prusya Kralı'nın bayrak ve patentesiyle seyreden gemilere karşı gösterilen her türlü düşmanlık ahkâmının incelenmesiyle tekrardan men edilmiştir.⁸²⁷

Yed-i Vâhid (inhisar usulü) uygulamasının terk edilmesi ve 19 yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Prusya tüccarlarının Osmanlı ülkesinde kazandıkları geniş ticari haklarla ilgili bilgiler de defterde mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere ve Fransa devletleri arasında sonradan akdedilen yeni ticaret muahedesine göre, bu devletlerin tebaası olan veya bunların hizmetinde istihdam olanlar bundan böyle Osmanlı ülkesinin herhangi bir yerinde ülkenin mahsûlü aşıkâr olan her cinsten emtia ve eşyayı satın almaya izinlidirler. İmparatorlukta satın alınmış olan veya satın alınan zirai ve sınai ürünlerin bir yerden bir yere nakli için gümrük görevlileri ve belde zabitlerinin tezkere istemeleri veya bunu sorgulamaları usulü tamamen terk edilmiştir.⁸²⁸

Prusya Kralı ve padişahının İstanbul'da ikamet eden fevkalade murahhas orta elçisinin tahriri sonrasında şu hüküm yazılmıştır. Prusya Devleti tebaası veya ortakları ve adamları Osmanlı Devleti sınırlarında her bir tarafında, gerek dâhili ticarete gerekse malları ülkeden ihraç etme arzusunda iseler, ülkenin yer üstü ve sınai ürünlerinden olan emtia ve eşyaları istisnasız satın alabilirler. Ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki yerüstü mahsûlleri gibi her türlü ürün hakkında yed-i vâhid usulü terk ve iptal edilmiştir. Keza, satın alınan emtia ve eşya için veya bir mahalden diğerine nakli için bazı görevliler alışık oldukları üzere tezkere isteyebilirler. Prusya Devleti tüccarları, ortakları veya adamları Osmanlı ülkesinin yerüstü ve sınai mahsûlatını yine Osmanlı ülkesinde kullanma veya satma niyetinde olduklarını açık ettikleri

⁸²⁶ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 997, 1003.

⁸²⁷ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 900.

⁸²⁸ “Prusya Devleti tebaası ve yahut şerik ve adamları mahalde Devlet-i Aliyyemîn her bir tarafında gerek dâhilen ticaret eylemek ve gerek memleketten ihrâc eylemek arzusunda olanlar memâlik-i mahrûsemîn hasılat-ı arziye ve snaiyesinden olan kâffe-i emti‘a ve eşya bilâ istisna mübâyaa ve iştirâ eylemeleri ve Devlet-i Aliyyem dahi mahsûlât-ı arziyesi ve sair her bir türlü mahsûlât hakkında yed-i vâhid usulünün terk ve ibtalini...” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1059; Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, ed.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012, s. 85.

zaman bu alışverişlerinde, sonradan iç ticarete uygulanmaya başlanan, müsaadeye mazhar olan ehl-i İslam ve reâyâ tüccârları gibi vergi vermelidirler. Osmanlı ülkesinin yerüstü ve sanayi mahsûlatından olup taşraya ihraç etmek üzere satın alınan her bir eşya için Prusya Devleti tüccarları, ortakları veya adamları malın kıymeti üzerinden %9 ödemelidirler. Yeni muahede ile kaldırılan iç ticaret vergilendirmesi ile bu durum malın gemiye yüklenilmesi ile münasip bir iskeleye nakledilmesi ve ulaşması sonucunda gerçekleşmelidir. Sonradan iskeleden ihracı için önceden olduğu gibi %3 gümrük vermeleri gereklidir. Evâhir-ı Safer 1271 (Ekim 1854)⁸²⁹

5.9.2. Prusya Ahkâm Defterinde Korsanlık Faaliyetlerine Karşı Tedbiren Yazılmış Hükümler

Uluslararası ticaret geliştikçe yabancı elçi ve konsoloslar da kendi vatandaşlarının can ve mal güvenliği ile çıkarlarını koruma maksadıyla kapitülasyonlara müracaat etmişlerdi. Kapitülasyonlarda yer alan pek çok madde korsanların verdiği zararlardan korunma amacıyla kaleme alınmıştı. Batılılar bu girişimlerle kendi tüccar ve mallarını olduğu kadar kendi ticaret bölgelerini de korsanlara karşı garanti altına almaya çabalamışlardı. Ticaret yollarında Hristiyan korsanlar ve Müslüman Türk korsanları haricinde Tunus, Cezayir ve Trablusgarp'tan çıkan Berberi kökenli korsanlar da bulunuyordu. Bu korsanlar Ege ve Akdeniz Adaları ile Arnavutluk limanlarına kadar geniş bir alanda faaliyet gösterir ve ihtiyaçlarını da bu bölgeden karşılarlardı.⁸³⁰

Garp Ocakları, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp eyaletlerine 16. ve 20. yüzyıllar arasında verilen isimdir. 1517 yılında Mısır'ın fethinden sonra İfrîkiye ve Mağrib olarak adlandırılmıştır.⁸³¹ Ayrıca Cezayir'e Osmanlı hizmetine girdikten sonra Barbaros Hayreddin Paşa'ya bırakılmasından ötürü *Kaptan Paşa Eyaleti* ismi de verilirdi.⁸³²

Cezayir bölgesi 16. yüzyılın başından 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır ve bölge Garb ocaklarının en önemli bölümünü işgal etmekteydi. İlk olarak 1516 yılında Oruç ve Hızır Reislerin (Barbaros Hayrettin) çabalarıyla bölgeden İspanyollar kovulmuştur. 1551 yılında Turgut Reis

⁸²⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1059.

⁸³⁰ Mantran, s. 688.

⁸³¹ Atilla Çetin, "Garb Ocakları", *TDVİA*, XIII, İstanbul, 1996, s. 382.

⁸³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 420.

tarafından Trablusgarp ve 1574 yılında Koca Sinan Paşa ile Kılıç Reislerin donanmaları sayesinde Tunus ele geçirilerek Akdeniz bir Türk gölü haline gelmiştir.⁸³³ Osmanlı Devleti Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'tan meydana gelen bu eyaletlere Garp Ocakları veya Mağrip Ocakları adını verdi. Doğrudan merkeze bağlı olarak eyalet statüsünde idare edilen bölge, deniz aşırı bölgelere asker, silah, malzeme, ticari emtia sevkinde de önemli bir konuma sahipti.⁸³⁴ Ayrıca hâkimiyetleri sadece bu üç şehirle sınırlı olmayan Ocak korsanları, Bizerte, Oran, Becaye, Çerçel, Cilel, Bone ve Cerbe adalarındaki limanları üs edinerek Hristiyan gemilerine saldırılar düzenlemişlerdir. Kendi aralarında bölge ayırımına da giden korsanlardan Cezayirliiler Sardinya, Balear adaları ve Cebelitarık Boğazı arasında bulunan bölgedeki alanda dolaşırlarken, Tunus korsanları, Sardinya'nın batısından Güney Tiren denizine kadar olan bölgede ve Trablusgarp korsanları da İon Deniziyle Tiren denizi arasında bulunan doğu sularında yelken açmışlardı.⁸³⁵ Garp Ocaklarındaki askeri görevliler, Paşa Divanı, Yeniçeri Divanı ve Ağa adı verilen danışma meclisleri ile kendi iç işlerini yürütürlerdi. Ocaklarda, yalı vekilharıcı, tersane emini, mühürdar, hazineci, baş ağa gibi görevliler bulunuyordu. Reisler sahillerin muhafazası ve deniz savaşlarında önemli görevler üstlenmişlerdi.⁸³⁶

Garp Ocaklarının en önemli gücü donanmasıydı ve bu da Cezayir de bulunurdu. Ocakların donanmaları Kaptan-ı Derya'ya bağlı Osmanlı donanmasının bir parçasıydı. Akdeniz'de gerçekleşen savaşlarda da her ocak kendi gücü dâhilinde donanmaya katılırdı. Bu durum 19. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştü. Padişahın hâkimiyeti Ocaklar üzerinde de geçerli olup, onun adına hutbe okunur ve para basılırdı. Beylerbeyi, dayı ve paşalar da Sultanın bölgedeki temsilcileriydi.⁸³⁷

Garb ocaklarındaki eyaletler önceleri Osmanlı merkezi yönetimine kayıtsız bağlı kalırken, zamanla Devletin güç kaybetmesinden istifade ederek bağımsız hareket etmeye başladılar. Korsanlık faaliyetleri git gide artarken, Batı Anadolu

⁸³³ H. Mustafa Eravcı, "Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Cezayir-i Garp", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 10, Sayı 20, Ankara, 2017, s. 83, 84, Ankara, Oca 2017; Atilla Çetin, "Garb Ocakları", s. 383.

⁸³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s. 295.

⁸³⁵ John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya Teknoloji ve Savaş, Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, çev.: Füsun Tayanç, Tunç Tayanç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s. 187, 188.

⁸³⁶ Eravcı, s. 83, 85; Tersane emini, tersane ricali içerisinde tersanenin ve gemilerin masraf, varidat defterlerine bakar, inşaat, tamirat, alım, satım işlerini kontrol ederdi. Tersane ve gemilerin tüm masrafları bu kişiden sorulurdu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, sf 425, 426

⁸³⁷ Atilla Çetin, "Garb Ocakları", s. 384.

sahilleri ve Ege kıyılarında yaşayan kabadayılar, cinayet gibi suçlara karışan maceraperestler bu korsanlara katılırlar hatta Ocaklardan gelen gemiler bu tür adamları yerlerinden alırlardı. Önceleri Ahidnâmeler ve Osmanlı Hükümleri vasıtasıyla güvenliklerini garanti altına almaya çalışan Avrupalı denizciler sonradan savaş gemilerini bölgeye gönderme yolunu seçmişlerdi. Bu bağlamda ilk olarak İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin kendilerine bağlı gemileri korumaya başladıklarını görüyoruz. Sonradan ABD, Danimarka, Hollanda, İsveç, Napoli gibi ülkeler Cezayir ve Garp ocaklarına vergi vererek denizlerde daha rahat seyredebilmişlerdi.⁸³⁸

Buna rağmen iyice şımaran ve Bâb-ı âli'nin emirlerini kulak arkası eden Garp Ocakları keyfiyetle Avrupa gemilerini gasp edip Hristiyan tayfaları da köle olarak kullanmaya başlamışlardı. Ocaklar ve Osmanlı Devleti Avrupa donanmalarının gücünü göz ardı ederlerdi. Son merhalede İngilizler, Bâb-ı âli'ye bir nota göndererek bu durumun düzeltilmesi için talepte bulunduklarında “*Bizim devletimiz Ocakların harp kaidelerine katiyen müdahale etmez*” cevabını aldılar. Bu cevap Avrupa tarafından Garp Ocakları'nın, Devleti Aliyye ile bağının kalmadığı şeklinde kabul edilerek Cezayir'e saldırının meşru bahanesi olmuştur.⁸³⁹

19. yüzyılın başlarında Napolyon tehlikesinden kurtulan Avrupalı Devletler 1815 Viyana Kongresi'nde İngiltere'nin öncülüğünde korsanlığı bitirme kararı aldılar. Avusturya, Prusya ve Hollanda'nın desteğiyle harekete geçen filo 1816 yılında Akdeniz'e girerek Cezayir'i ve gemilerini vurarak bölgeyi savunmasız hale getirdi.⁸⁴⁰

Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı yıllarda askeri gücü gitgide azalan Cezayir Garp Ocaklarında siyasi istikrarsızlık baş gösterdi. Devletin 1828-1829 Rus savaşını kaybetmesi ve Yunan İsyanı döneminde Fransa, savunmasız kalan Cezayir'i

⁸³⁸ Seydi Toprak, “Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 22, Sayı 1, İstanbul, Oca 2012, s. 226, 229, 230.

⁸³⁹ Şânî-zâde Mehmet Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi (1223-1237-1808-1821)*, Cilt I, (Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz), İstanbul: Çamlıca Basımevi, 2008, s. 720; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s. 296.

⁸⁴⁰ Şânî-zâde Mehmet Atâ'ullah Efendi, s. 721; Toprak, s. 229, 230; Avrupa'nın haritasını yeniden tanzim etmek maksadıyla toplanan kongrede savaşlara katılın veya katılmasın Avrupa Devletleri'nin tümünün temsilcileri bulunacaktı. III. Selim vakası'nın henüz gerçekleştiği ve dış işlerinde görevlendirilecek birinin bulunmadığı bir dönemde Osmanlı Devleti kongreye temsilci gönderememiş, Osmanlı'yı temsil etme işi şark meselesi münasebetiyle İngiltere ve Avusturya'ya kalmıştı. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 5, s. 355, 356.

işgale girişti. Akdeniz’de İngiltere’ye karşı üstünlük fırsatını değerlendiren Fransa, 1830 yılında Cezayir’i Osmanlı Devleti’nden kopardı.⁸⁴¹ 1881 yılında Almanya ve İngiltere’nin onayıyla Tunus da Fransa’nın hâkimiyetine girdi. Son olarak Trablusgarb ve civarı 1912 Uşi Antlaşması ile İtalya’ya terk edildi.⁸⁴²

Defterin pek çok hükmünde Garp Ocaklarının adının geçtiği asayiş konuları karşımıza çıkmaktadır. Bölgede diğer Avrupalı Devletler gibi korsanlık faaliyetlerinden nasibini alan Prusyalılar sık sık Osmanlı Devleti’nden yardım istemişlerdi.⁸⁴³ Bilhassa Garb Ocakları mevzu bahis ise muhakkak korsanların faaliyetleri de hükümlerde yerini alırdı. 28 Muharrem 1233 (8 Aralık 1817) tarihli ve Cezâyir-i Garb beylerbeyine yazılan hüküm Osmanlı hâkimiyetindeki bölgede yaşanan korsanlık olaylarına değinmektedir. Uzunca kaleme alınan hükme göre, Osmanlı Devleti ve Prusya Devleti arasında 1174 senesi zilhiccesinin 24. Gününde (27 Temmuz 1761) akd edilen dostluk ve denklik antlaşmasında, Prusya kralının bayrak ve patentesiyle karada ve denizde hareket eden Prusyalılar ve gemileri Osmanlı iskele ve limanlarına emtia ve eşyalarını getirdiklerinde rencide edilmemeli ve kazaen zarar görmüş olan gemileri tamir edilmelidir. Ayrıca kendi akçeleri ile satın alacakları yiyecek ve içeceklere müdahale edilmemeli. Akdeniz’de seyirleri esnasında Prusya tüccar gemilerine asla taarruz edilmemeli ve kendilerine muahedeye göre dostane muamele edilmelidir. Hükümde, Ahidnâmeye aykırı olarak korsan gemi kaptanları da Prusyalıların mal ve eşyalarına dokunmamaları ve onlara dostane muamele etmeleri konusunda da dikkatle uyarılmıştır.⁸⁴⁴

Prusya Kralının İstanbul’a görevlendirdiği maslahatgüzarı Baron de Militez’in tahririne göre; Tunus Ocağı korsan gemi kaptanlarından bazıları

⁸⁴¹ Eravcı, s. 83, 87, Toprak, 229, 230.

⁸⁴² Toprak, s. 223.

⁸⁴³ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 888.

⁸⁴⁴ “...muzafât ve muahedesi olunup bu babda devlet-i müşâr un ileyhaya i’tâ olunan ahidnâme-i hümayûnda Devlet-i Aliyye ile Prusya kralı beyinde müsâlaha-i mezkûre ve dostluk ve musâvât cârî olan Der-aliyye ve beraya-yı cânibin berren ve bahren bilâ mâni ticaretleri câiz ola Prusya kralının bayrak ve patentesiyle yürüyerek asıl Prusyalı mellâh ve sefâyini memalik-i mahrûse iskele ve limanlarına emti’a ve eşyalarıyla vürûd ve meks ve avdet eyledikte rencide olunmayup ve kazâ-i mutazarrır olan sefayinin tamir-i câiz olup ve kendi akçeleriyle kifâf-ı nefsleri için satın aldıkları mekulat ve meşrubat ve levâzım-ı sâirelerine mümânaat olunmaya deyu ahidnâme-i mezkûrede münderic olduğuna binâen sahîh Prusya tüccârî sefâyini kuyûdâtlarından oluprâci ol tüccâra Prusya bayrağıyla âmed-şûd eden kapudanlar yedlerine te’kîd-i hâvi Garb Ocakları sefâyinlerinden Bahr-i Sefîd’de bulunan sefayin kuyûdâtlarına cevaben başka başka evâmir-i şerîfe i’tâ oluna geldiği bedidar ve zikrolunan ocaklar kuyûdâtları taraflarından bu makule Prusya tüccâr sefayinine kat’a taarruz olunmayub ber-müceb-i muahede haklarında dostane muâmele ve ibraz olunmakda idiği zahir olduğundan...” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 900, 903.

Ahidnâmeye aykırı olarak mal ve eşyaları gereksiz yere zapt edilmiştir. Bu hususta Ahidnâmeye dikkate edilmesi gerektiği, Trablusgarb beylerbeyine yazılan hükümde ifade edilmiştir.⁸⁴⁵ Yine 912 numaralı hüküm Cezâyir-i Garb beylerbeyine yazılmıştır. Bu hükümde: “*Osmanlı Devleti ve Prusya Devleti arasında 1174 senesi zilhiccesinin 24. Gününde (27 Temmuz 1761) akd edilen dostluk ve denklik antlaşmasında, Prusya kralının bayrak ve patentesiyle karada ve denizde hareket eden Prusyalılar ve gemileri Osmanlı iskele ve limanlarına emtia ve eşyalarını getirdiklerinde rencide edilmemeli ve kazaen zarar görmüş olan gemileri tamir edilmelidir. Ayrıca kendi akçeleri ile satın alacakları yiyecek ve içeceklerle müdahale edilmemeli*”. İfadeleri aynen yazılmakla birlikte hükmün devamında zikr olunan ocaklar kaptanları taraflarından Prusya tüccar gemilerine kesinlikle taarruz edilmeyip muahedeye mugayir davranılmayıp dostane muamele edilmesi sebebiyle Prusya elçisi tarafından teşekkürle karşılanmıştır. Yine sözü geçen ocakların kaptanlarına Ahidnâmeye aykırı davranmamaları gerektiği şeklinde tembih edilmelidir.⁸⁴⁶

Bu örneklerden hareketle ticari hayatın siyasi ve diplomatik hayattan soyutlanmayacağı korsanlık faaliyetleri sayesinde bir kez daha açığa çıkmıştır. Osmanlı Devleti bu korsanlar aracılığıyla dolaylı da olsa denizlerde batılılara karşı üstünlüğü bir süre daha elinde tutmayı başarmıştır.⁸⁴⁷

5.9.3. Prusyalıların Osmanlı Topraklarına Olan Özel İlgisi ve Filistin

Osmanlı topraklarında Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren kendilerine tanınan serbestlik ortamında, başta Fransızlar olmak üzere çok sayıda millet kültürel ve sosyal müesseseler kurmuşlardı. Bu konuyu 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Alman kurumları için değerlendirdiğimizde aynı sonuca

⁸⁴⁵ “...Tunus beylerbeyine ve 218 senesinde sadır olan emr-i âli hikaye olunarak bu esnâda şurût-ı ahidnâme-i hümayûn ve emr-i şerîf-i mezkûra münâfi Tunus Ocağı korsan sefayini kapudanlarından bazıları o makule temîni hâvi yedlerine kapudanlık emr-i şerîfesi verilen Prusya tüccâr-ı sefayinine hin-i kezâlikle derûnunda bulunan emval ve eşya ve kuyûdât ve mevadlarını zabt ve gereği misüllü vaz’a iktisar üzere oldukları beyanıyla mukkademâ sadır olan emr-i ali mücebince amel olunup fi ma-ba’d şurût-ı ahidnâme-i hümayûn ve emr-i şerîf-i mezkûra münâfi vâki olan taaddiyatın men ve defî bâbında te’kîd-i hâvi emr-i şerîfîm sudûru Prusya kralının Der sa’âdetimde mukîm maslahatgüzârı Baron de Militez hutimet avâkıbuhû bi’l-hayr ın südde-i saadetime takdîm eylediği memhûr takrîrinde derç ve istid’â olunmuş olmaktan nâşi sen ki Tunus beylerbeyi mumaileyhsin mukkademâ sadır olan emr-i şerîfîm mücebince amel ve hareket olunmak bâbında. Ber vech-i muharrer...” BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 902; Bahsi geçen diplomat 1823-1828 yılları arasında Osmanlı Devleti’nde bulunan Alexander von Miltitz’dır. Bringmann, s. 320, 321.

⁸⁴⁶ “tenbih ve te’kîd-i dikkat ve hilâf-ı ferman ve menâfi-i ahidnâme-i vaz’ u hareket vukû’a gelmemesi emrine mezid-i itina ve nezâret eylemek bâbında” Evâsıt-ı Safer 1233 (Aralık 1817) BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 912.

⁸⁴⁷ Mantran, s. 695.

ulaşamıyoruz. Bunun sebebini araştırmacılar, Almanların parçalanmış durumda bulundukları ve Osmanlı topraklarında Alman nüfusunun bulunmayışına bağlar;⁸⁴⁸ lakin 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Prusya öncülüğündeki Alman kurumları başta Filistin olmak üzere yavaş yavaş Osmanlı topraklarında yeni arayışlara başladılar.

Tarih boyunca coğrafi olarak Filistin, dünyada güç kazanmak için yayılan tüm devletlerin gözdesi olduğu kadar, tüm semavi dinler için de bir cazibe merkezidir. Bu durum, Filistin bölgesinin farklı kültür ve medeniyetlerin de rekabet alanı olmasına sebep olmuştu. Tarih boyunca el değiştiren Filistin, en istikrarlı yüzyıllarını Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamıştı. 19. yüzyılın başından itibaren değişen dünya düzeni, sömürge arayışına giren devletlerin tutumu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun o yıllarda çöküşe geçmesi bölgedeki büyük güçler arasındaki rekabeti kızıştırmıştı.

19. yüzyılda I. Napolyon döneminde sahip oldukları güç ile Fransızlar, Mısır ve Filistin'i işgale yeltendiler. Hint Deniz yolunu koruma gayesiyle Fransızlara karşı Osmanlı ittifakına yanaşan İngilizler sayesinde Mısır, Cezzâr Ahmet Paşa sayesinde de Filistin, işgalden kurtuldu. Bölgede askeri amaçlarına ulaşamayan Fransa Suriye'de bir Arap Devleti tesis etmek ve bölgede karışıklık meydana getirip bu durumdan nemalanmak için eğitim faaliyetlerine yöneldi. Her fırsatta Mısır ve Suriye politikalarına müdahale eden Fransa, Şam Vakası'da denilen 1860-1861 Suriye'deki olaylara müdahil oldu; fakat Almanların Sedan savaşında Fransa'yı darmadağın etmeleri bu bölgedeki politikalarına da ket vurdu. Neticede bölgede artık yeni bir güç, yani Almanlar söz sahibi olmaya başladılar.⁸⁴⁹

İki devlet arasında ilişkiler geliştikçe Alman tüccar, sanatkâr, subay ve diğer mesleklerde çalışanlar da Osmanlı ülkesine yerleşmeye başladılar. Alman milliyetçileri de *drang nach dem osten* (Doğuya doğru yayılma) yani Anadolu ve Filistin'in sömürgeleştirilme projesini hayata geçirme fırsatını buldular.⁸⁵⁰ Henüz 1803 yılında Alman yazar ve siyasetçilerinden, Ernst Moritz Arndt, Ege kıyıları da dâhil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarını ele geçirmek

⁸⁴⁸ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s. 313.

⁸⁴⁹ Topkar, s. 3, 6.

⁸⁵⁰ Türk, s. 59.

üzere birleşik Almanya çağrısı yaptılar. Sonradan Friedrich L. Jahn, bu öneriye Devletin Güney Doğu topraklarını da eklemişti.⁸⁵¹

Alman-Filistin araştırmalarının babası olarak kabul edilen Titus Tobler (1806-1877) *Allgemeine Zeitung* gazetesinde *Güney ve Doğu'dan Mektuplar* adıyla yayınladığı 60 tan fazla makalesinde ülkesine bölge hakkında detaylı bilgi vermişti. 1865 yılında kaleme aldığı makalelerinden birinde bölgedeki değişimi şöyle ifade etmişti: “*Otuz yıl önce burada benimle birlikte bir Amerikan misyoneri, bir İtalyan doktor, bir Alman bahçıvan ve bir Fransız orkestra şefi Mehmet Ali'nin emrinde çalışıyordu; fakat şu anda çok sayıda Frank burada. Haçlı seferleri huzur içinde "Peaceful Crusade" (Friedliche Kreuzzug) başladı Kudüs Bizim olmalı!"*

İlk teşebbüslerinden yirmi yıl sonra, ülkesinde papaz olan Philipp Wolff (1810-1894), 1847'de Kudüs'te ilk Prusya Başkonsolosu olarak görev yapan Ernst Gustav Schultz'in (1811-1851) daveti üzerine Filistin'i ilk kez ziyaret etti. Ülkesine döndüğüne verdiği konferanslarda yine barışçıl yollarla Haçlı Seferleri'nin (huzurlu haçlı seferi) başlamasından söz etmişti.⁸⁵²

Prusyalılar 1841 yılında yerleşim yerleri ve bir bez fabrikası kurmak için ege adalarından birinde üs kurmayı planladılar. 1856 yılında Prusya'nın İzmir Konsolosu Ludwig Spiegelthal'ın danışmanı, Ege adalarından birini Prusya donanması için üs olarak satın alınmasını önerdi. Osmanlı Devleti yasal engelleri de öne sürerek bu teklifi reddetti. 1857 yılında İstanbul'da bulunan Prusyalı ailelerden gönderilen dilekçelerde ise Osmanlı topraklarında tarımsal araziler kurma isteği vardı. Bu tarihlerde seyyahların yazılarında Prusyalıların İzmir ve Aydın civarındaki bölgelerde tarımsal koloniler kurduklarına dair bilgiler olsa da, ilk etapta çabaları başarısız olmuştu.⁸⁵³

1844'lü yıllarda Almanya'nın Osmanlı topraklarında ticari bazda 600 civarında çalışanı varken 1898'de bu rakam 2 bine kadar yükselmışti. Osmanlı topraklarını yurt edinen göçmenler arasında Filistin'e yerleşen *das Deutsche*

⁸⁵¹ Fuhrmann, s. 41, 42.

⁸⁵² “*Peaceful Crusade* (Friedliche Kreuzzug) yani *Barışçıl Haçlı Seferi* terimi atalarından farklı yöntemlerle silah kullanmadan yapılması düşünülen Kudüs seferlerini temsil ediyordu” Haim Goren, “Germany and Germans in Nineteenth-Century Palestine”: *A Reappraisal, Presented at the European Institute at Columbia University conference, "Great Powers in the Holy Land: From Napoleon to the Balfour Declaration,"* New York, April 3-4, 2009, p. 2-4.

⁸⁵³ Fuhrmann, s. 45-47.

Temple'in üyelerinin yeri önemlidir.⁸⁵⁴ Alman Devleti de kutsal topraklarda asıl adı *Tempelgemeinde* olan Templer cemiyeti üyelerini himayesi altına almıştı. Bunlar 1869 yılında Filistin'e göç eden Wüttemberg'li çiftçiler ve esnaf gruplarından müteşekkildi. Bu grup mevcut Hristiyanlığın bozulmasından yola çıkarak Kutsal topraklarda tarım kolonileri kurmak vasıtasıyla Hz. İsa'nın tekrar gelişine şahitlik etmeyi planlamışlardı. 1860 yılında Almanya'da kurulan tarikatın kurucusu Cristoph Hoffmann, 1868 yılında Şam Alman Konsolosu Levenitefeled'in dedesi olan Hardegg isimli temsilcisini İstanbul'a göndermiş ve Sultan Abdülaziz'den Arz-ı Mukaddes'te bir Alman kolonisi kurmak için izin istemişti. Gerekli izinler alındıktan sonra da koloni kurmak için Hayfa'ya doğru yola çıkmıştı.⁸⁵⁵ 1868 yılında küçük bir Alman yerleşimci grubunun Hayfa limanına çıkması o gün için önemsiz bir olay gibi görünse de bu ilk adımın önemi, tapınakçılar ve tarihçiler tarafından sonradan anlaşılmıştı.⁸⁵⁶

Almanlar, ekonomi Profesörü Wilhelm Rocher gibi bilim adamlarının görüşlerine de önem vererek kolonizasyon fikirlerini şekillendirdiler. Rocher'e göre "yaşayan Türkiye'de gelecekteki alman payı ve Anadolu'da koloniyalizmin önemi büyüktü" ve bu konu 1848-1853 tarihlerinde ciddi anlamda gündeme geldi.⁸⁵⁷ Uzun yıllar Osmanlı topraklarında görev yapan ve Doğu Anadolu'nun önemini bilen Helmuth von Moltke de Anadolu ve Fırat nehri bölgesine Alman kolonizatörler yerleştirilmesi konusu üzerinde sıklıkla durmuş ve bu fikri II. Wilhelm tarafından da desteklenmişti. Ayrıca bu dönemde Anadolu'da demiryolları vasıtasıyla Alman nüfuzuna hizmet eden kültür bölgelerinin inşası, verimli toprakların kullanımı, sulama yollarının yapımı, küçük ve orta ölçekli işletmelerin kurulması gibi çok sayıda proje üretilmiştir.⁸⁵⁸

Prusya krallığı Mayıs 1842 tarihinde genç bir şarkiyatçı olan E. G. Schultz'u bu projeler dâhilinde yardımcı konsolos olarak Suriye ve Filistin bölgesine gönderdi.

⁸⁵⁴ Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 36.

⁸⁵⁵ Topkar, s. 71, 107.

⁸⁵⁶ Dan Goldman, *The Architecture of the Templers in their Colonies in Eretz-Israel, 1868-1948, and their Settlements in the United States, 1860-1925*, Submitted in partial fulfillment Of the requirements For the degree of Doctor of Philosophy Interdisciplinary Studies, THE UNION INSTITUTE and UNIVERSITY The Graduate College School of Interdisciplinary Arts and Sciences Cincinnati, Ohio, August, 2009, p. 74.

⁸⁵⁷ Koloğlu, s. 94.

⁸⁵⁸ Türk, s. 64, 65; Sean McMeekin, *The Berlin Baghdad Express (The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power)*, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 2010, p. 13.

Fransa, Sardinya, Avusturya, ABD ve Rusya’da 1849 yılına kadar Kudüs’te birer konsolosluk açmıştı. Prusyalıların amaçları bu bölgeyi Alman Yahudileri aracılığıyla kolonize etmek ve Fransız kültür ve nüfuzunu engellemekti. Almanlar Osmanlı topraklarının diğer bölgelerinde çok az sayıda okul açtıkları halde, Filistin’e yerleşen Alman kolonisi, Alman kültür ve medeniyetinin bölgede yayılması için okul ve yetimhaneler kurmuşlardı. 1860’lı yıllardan itibaren Alman vakıf, okul ve kiliselerinin yanında sivil göçmen Almanlar da Filistin’e yerleşmeye başlamışlardı. Bunların da çoğunluğu Almanca’nın Yidiş lehçesini konuşan Doğu ve Avrupa Yahudilerinden meydana gelen Alman Yahudileriydi.⁸⁵⁹

Prusya Krallığı Kudüs’teki ilk konsolosluğunu 1842 yılında açtı.⁸⁶⁰ 1842-1880 yılları arasında Kudüs konsolosu olan Alten, Münchause ve Rosen bölgede Alman kültürünün yayılması ve gelişmesinde büyük çaba sarf ettiler. Okullardan, kiliselere, hastanelerden, yetimhanelere kadar pek çok kurum onların çalışmalarıyla bölgede kuruldu.⁸⁶¹ 1845 yılında Leipzig’de kurulan *Deutsche Morgenlandische Gessellschaft* (Doğu Alman Kurumu), *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* (ZDMG-Alman Oryantalist Derneği Dergisi) adlı bir dergiyi 1847 yılında basılmaya başladı. Dergi Türk ve İslam Tarihi ile Türk Dili ve Edebiyatı konularında değerli makaleler yayımlamıştı. Ayrıca Yakındoğu’da araştırmalara katılacak bilim insanlarına parasal destek sağlamak amacıyla *Der Deutsche Orient-Verein* ve *Deutsche Orient-Komitee* isimli dernekler kuruldu. Bu dernekler de *Orientalische Bibliographie* ve *Orientalische Literaturzeitung* adıyla dergiler yayımladı.⁸⁶² Bu çalışmaların semeresi ise Kudüs’teki ilk modern Musevi okulunun kuruluş dili Almanca olmasıdır.⁸⁶³

1 Haziran 1867 tarihli kararname ile yabancıların Osmanlı sınırlarında gayrimenkul alıp satmasına izin çıktı.⁸⁶⁴ 1869 tarihli Osmanlı Prusya Devletleri arasında yapılan bir antlaşma ile bu imtiyaza diğer Almanlar devletleri de

⁸⁵⁹ Ortaylı, s. 179-182.

⁸⁶⁰ Agoston ve Master, s. 230.

⁸⁶¹ Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 72.

⁸⁶² Bülent Gül, “Almanya’da Türkoloji Çalışmaları (Tarihi Gelişim, Türkologlar, Dergiler)”, *Türkbilim/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 7, 2006/11, s. 62

⁸⁶³ Jacob M. Landau, “The Educational Impact Of Western Culture On Traditional Society In Nineteenth Century Palestine”, (ed.: Moshe MA’OZ), *Studies On Palestine During The Ottoman Period, The Hebrew University Institute Of Asian And African Studies, The Magnes Press*, Jerusalem, 1975, p. 501.

⁸⁶⁴ Ortaylı, s. 179-182; Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 73; İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, s. 244.

katıldılar.⁸⁶⁵ Bu tarihten itibaren, 1871 yılında Filistin'in Sarona, 1872 yılında Emek Refaim, bölgelerinde *Walhalla* ve *Neuhardthrof* adlı Alman kolonileri kuruldu. Protestan ve Katolik Almanlardan sonra, Alman Yahudileri de Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardı. *Alman Yahudileri'nin Yardımlaşma Birliği* (Hilfsverein der Deutschen Juden) tarafından finanse ve organize edilen göçmenlere, Alman konsolos ve diplomatlar da ayrıca kolaylık sağladılar. Bu kolaylıklar ABD pasaportu taşıyan Yahudiler için kesinlikle sağlanmamıştı. 1898 yılına gelindiğinde Filistin'deki nüfusları 32 kolonide 5 bin kişiye kadar ulaştı. Bu çalışmalar sonucunda Almanca, Filistin'de Yahudiler arasında en fazla konuşulan dil haline geldi.⁸⁶⁶ Alman Devleti tarafından doğrudan veya dolaylı olarak idare edilen *Hilfsverein* okulları bir taraftan Alman dilinin yayılması üzerinde dururken diğer taraftan İbranice öğretim dili haline geldi. Bölgedeki Alman nüfuzu Birinci dünya savaşına kadar diğer ülkelerin misyoner kuruluşlarıyla rekabete devam etti. Ayrıca verdikleri eğitim dini olduğu kadar laik yöntemleri de kapsıyordu.⁸⁶⁷

19. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı topraklarında sayıları gitgide artan Alman doktor, tüccar, mühendis, zanaatkâr ve elçilik çalışanlarının çocukları için Alman Mekteb-i İdare Derneği tarafından çok sayıda okul açılmıştı. Bunlar arasında İstanbul Beyoğlu Kumdibi sokakta 1867 yılında açılan Alman Okulu, Prusya Krallık elçiliği tarafından korunan ve 14 Temmuz 1843'te kurulan Protestan Kilise Okulu, 20. yüzyılın hemen başında Yedikule Alman Okulu, Demiryolları çalışanlarının çocukları için Haydarpaşa Alman okulu, 1876'da kurulan Galata Yahudi Okulu, İstanbul Bebek Alman Yetimhanesi, Eskişehir Alman Demiryolu Okulu, İzmir Alman Kız ve Erkek Okulları, İzmir Alman Yetimhanesi, Selanik Alman Ticaret Okulu, Yafa Alman Okulu ve Hastanesi, Kudüs, Maraş, Van, Muş, Elazığ, Urfa Alman okulları ve Anaokulu, Kudüs Prusya Fukara Misafirhanesi, Kudüs Alman Musevi Okulu ve burada bulunan çok sayıda protestan cemaatine ait okul sayılabilir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁵ Kemal Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 15, Konan, s. 105.

⁸⁶⁶ Ortaylı, s. 179-182. Agoston ve Master, s. 230.

⁸⁶⁷ Landau, s. 503-505.

⁸⁶⁸ Şişman, XX. *Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s. 311-331; Atilla ÇETİN, "Maarif Nazırı Ahmet Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 0-10-11, İstanbul, Aralık 2011, s. 193-217.

Hükümlerde Prusyalıların Kudüs ve havalisine seyahat etme maksadıyla yol alacaklarına dair çok sayıda ifade mevcuttur. Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1235 (Mart-Nisan 1820) tarihli hükümde, Mina Tomi adlı asilzade yanındaki bir tabip ve beş müste'men hizmetkârı ile deniz yoluyla Kudüs-ü Şerif'e gitmeyi düşünmektedir.⁸⁶⁹ Yine Evâhir-i Şevval 1259 (Ekim-Kasım 1843) tarihli hükümde Prusya hanedanının önde gelenlerinden Mahri Movedi Komte İrihesis adlı müste'men deniz yoluyla İzmir'e ve oradan kara yolu ile Kudüs-ü Şerif bölgesine geçmek istemektedir ve haklarında gerekli ihtimamın gösterilmesi emredilmiştir.⁸⁷⁰

Hükümlerde dikkat çekici bir husus bölgeyi ziyaret edenlerin Kudüs ile birlikte Trablus-u Şam, Yafa, Gazze, Beyrut, Halep, Mısır-ı Kahire'ye de uğramış olmalarıdır. Ayrıca ziyaret edenlerin çoğunluğu müste'men tüccarlar olarak değil hanedan üyesi, asilzade, beyzade, muteberan unvanları ile anılmışlardır. Bunlardan biri de 1 Mart 1843 tarihinde maiyetiyle birlikte önce İstanbul'a daha sonra Mısır, Beriyetüşşam ve Kudüs havalisine giden Prusya Kralı'nın biraderi Prens Albert'tir.⁸⁷¹

Osmanlı Devleti gün geçtikçe genişleyen ve ticari hacmi artan Hayfa, Yafa ve Gazze kıyılarındaki İngiliz nüfuzuna karşın, Almanya'nın koloniler oluşturmalarına hatta Protestanlarla birlikte Katoliklerin bile hamisi olmalarına müsaade etmişti. Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Kudüs'te satın aldığı bir arazi Almanya Katolik Cemiyeti namına onaylanmış ve bu arsaya bina yapılmasına izin verilmişti. Benzer arazi satın alımı ve bunların tapuya işlenmesi Beytüllahm, Tur ve Ümmülamed kasabalarında da görülmektedir.⁸⁷² Ayrıca İmparatorun Tımler'i ziyareti, Almanların Tapınakçılara yönelik tutumundaki değışikliğı sembolize etmesi bakımından da önemliydi.⁸⁷³

Filistin'de bu kolonilerin sayısının artmasına rağmen, 1880'li yıllara kadar Osmanlı topraklarına sistematik ve kapsamlı bir göç hareketinden söz edemeyiz. Buna ek olarak Alman Dışışleri Bakanlığı sürekli bölgeye göç talebinde bulunan kişilerin başvurularını engellemiş hatta Berlin, Türkiye'de bulunan kuruluşları da

⁸⁶⁹ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 924.

⁸⁷⁰ BOA, A.DVN. DVE.d., No: 073/2, hüküm: 1039.

⁸⁷¹ BOA, İ.HR, 20/953 (M. 1 Mart 1843/ 29 Muharrem 1259); BOA, İ.HR, 21/992, (M. 18 Mayıs 1843/18 Rebiülâhir 1259); BOA, HR.SFR.3, 5/13, (M. 27 Haziran 1843).

⁸⁷² Topkar, s. 83, 92; Prusya'da *Kadetten* adı verilen zabıt mektebinin talebelerine verine isim, *Junker* (genç asilzade) olarak geçmektedir. Yıldız, s. 289.

⁸⁷³ Goldman, s. 79.

benzer muameleler yapması hususunda tembihlemişti. Henüz bu türden kapsamlı göç projeleri Almanya tarafından desteklenmesi muhtemel düzeyde olmadığından, Alman Devletleri de Filistin'deki kolonistlerden gelen taleplere sırt dönmüştü.⁸⁷⁴

Maârif Nazırı Zühdü Paşa tarafından 1311 (1893-1894) yılında kaleme alınan *mekâtib-i ecnebiyenin mevâik'ini mübeyyin* adlı raporda Osmanlı ülkesinde bulunan ruhsatlı ve ruhsatsız okul sayısı mevcuttur. Buna göre Beyrut, Aydın, Kudüs, Selanik ve İstanbul'da bulunan Prusya ve diğer Alman okullarının sayısı 18 olarak belirtilmiştir. Özellikle Suriye ve Halep bölgesinde diğer devletlerden daha fazla etkinlik göstermeye çalışan Almanlar, Suriye'de tutunabilmek için Kudüs ve Yafa taraflarından emlak satın almaya ve Ortadoğu'da kendilerine yer açmaya çalışmışlardı. 20. yüzyıl başlarında sadece İstanbul'da 6 okul, 1 hastane ve 1 yetimhane faaliyetliydi.⁸⁷⁵

Nitekim 1898 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ailesi ile birlikte *Arz-ı Mukaddesi* görmek amacıyla Filistin'i ziyaret etmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda yükselen Alman nüfuzu için bir dönüm noktasıdır.⁸⁷⁶ 1898 yılı Ekiminde hac yolculuğu için seyahate çıkan hükümdar, Konya'ya ulaşmış olan demiryolu hattını Bağdat'a kadar uzatmak ve Haydarpaşa'da bir liman inşa etmek için imtiyaz elde etmeye çalışmıştır. Kudüs dönüşü Şam'da yaptığı söylevinde kendisini Osmanlı Halifesi'nin en yakın dostu ilan etmiştir. Bu konuşma İstanbul'daki Deutsche Bank'ın demiryolu ve liman imtiyazlarını almalarına yardımcı olmuştur.⁸⁷⁷

1871 yılında Almanya'nın Prusya liderliğinde birleşmesi sonrasında Bismark Avrupa'da yaşanacak gereksiz maceralardan uzak durarak gözünü Doğu'ya dikmişti. Burada düşündüğü Balkanlar değil Osmanlı coğrafyasının tümüydü. Ona göre; "*Osmanlı İmparatorluğu, Almanya'nın dış meselesi olmamalıydı*".⁸⁷⁸

Tahta çıktıktan sonra Dünya siyaseti izlemeye başlayan Alman İmparatorluğunun genç hâkimi II. Wilhelm, bu siyaset neticesinde dış politikada düştüğü yalnızlıktan, kendisiyle ittifak konusunda oldukça istekli olan Osmanlı

⁸⁷⁴ Türk, s. 61, 62.

⁸⁷⁵ Atilla ÇETİN, "Maarif Nazırı Ahmet Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu, s. 193-217; Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s. 314, 317.

⁸⁷⁶ Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri* s. 314; Ortaylı, s. 91, 92.

⁸⁷⁷ Potyemkin, s. 270, 271.

⁸⁷⁸ McMeekin, s. 8.

Devleti ile ilişkilerini genişleterek ekonomik ve askeri kazanç sağlamıştır. Buna göre Almanya'nın Osmanlı ile yakınlaşmasındaki etkenler şöyledir:

1. Osmanlı sınırlarının Alman sanayi ürünleri için önemli bir pazar durumunda olması,
2. Osmanlı topraklarında Alman dokuma sanayisinin temel ihtiyaç malzemesi olan pamuk ve gıda ihtiyacını karşılayacak tahıl ürünlerinin bol miktarda bulunması,
3. Osmanlı topraklarında Alman endüstrisinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bakır, kurşun, krom ve petrol gibi yer altı zenginliklerine sahip olması,
4. Osmanlı Devleti bulunduğu stratejik konum itibarıyla Almanya'nın karayollarını kullanarak İngiltere'nin deniz ablukasından kurtulabilmesi ve İngiltere ile Rusya'nın sömürgelerine erişebilmesi,
5. Osmanlı hizmetine gönderilecek uzmanlar sayesinde Alman silah sanayisinin büyük siparişler alabilmesi,
6. Demiryolları vasıtasıyla Osmanlı topraklarında önemli bölgelerin gözetim altında tutulabilmesi,
7. İyice zayıflamış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sayede kolayca kontrol altına alınabilmesi.

Bu maddelere göre Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirme çabalarında dostluk ve toprak bütünlüğüne saygı ilkelerinden çok Osmanlı topraklarını Alman siyasi, ticari ve askeri etkisi altına alma düşüncesi daha çok ön plandadır diyebiliriz.⁸⁷⁹

⁸⁷⁹ Yavuz Özgüldür, "Yüzbaşı Helmut von Moltke'den Müşir Liman von Sanders'e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri", Ankara: OTAM Dergisi, Sayı 4, 1993, s. 300.

SONUÇ

Tarih araştırmacılarının sıklıkla müracaat ettikleri Osmanlı Arşiv Defterleri, yazıldıkları devrin detaylı bilgilerini ihtiva ederler. Bilhassa incelediğimiz Ahkâm defteri örneğinde olduğu gibi bu defterler uluslararası ilişkilerde geçmişe ışık tutan temel kaynaklar durumundadır. Osmanlı Devleti'nin münasebette olduğu devletlerle yapılan yazışmalar, yol hükümleri, nişanlar, beratlar ve ticari kapsama alınan ürünler bu defterlerde saklıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde atalarımız tarafından müstakil hale getirilmiş olan en kıymetli arşiv vesikaları arasında sayılırlar.

Birleşik ve modern Almanya'nın temellerini atan Prusya Krallığı ile Osmanlı Devleti arasında geçen hemen her konudaki ilişkiler de bu defterlerde doğrudan veya dolaylı olarak mevcuttur. Araştırmamızda temel aldığımız *Düvel-i Ecnebiye* Defterlerinden biri olan A.DVN. DVE. d. 073/2 kodlu *Prusya Ahkâm Defteri* (H. 1175-1296/M.1761-1878) de iki devlet arasında gerçekleşen sosyo-ekonomik ilişkileri önümüze sermiştir. Kapitülasyon (ahidnâme) temelinde tutulmaya başlayan bu kayıtlarla, Osmanlı ve Prusya devletleri arasında yapılan anlaşmalar, Osmanlı Devleti sınırlarına gelen ve ayrılan Prusyalıların sahip oldukları imtiyazlar, yenilenmiş gümrük oranları, ithal ve ihraç ürünlerinin bulunduğu emtia tarife listeleri ile Prusyalıların Osmanlı topraklarına artan ilgisi gibi pek çok önemli konu açığa çıkmıştır. Ahidnâmelerin Batılılaşma ve Modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti'ne kattıkları ve ondan alıp götördükleri de böylece daha kesin bir şekilde irdelenebilmiştir. Defterden edinilen bilgiler, diğer Osmanlı Arşiv vesikaları ile yerli ve yabancı eserlerle de desteklendiğinde ise 19. yüzyılda ve Alman Birliği arifesinde Osmanlı-Prusya ilişkilerini daha fazla gün yüzüne çıkarmıştır.

Coğrafi keşifler, Rönesans, Reform gibi 18. yüzyıla kadar gerçekleşen hareketler günümüz Avrupası'nın sosyal, kültürel ve ekonomik temellerini attı. Batı'da Sanayi Devrimi'nin hız kazandığı ve Avrupalı devletlerin refah seviyelerinin hızla yükseldiği bu yüzyılda, Osmanlı Devleti ve Prusya Krallığı arasında kader birliğinin temelleri de atıldı. Avrupa'da aldığı yenilgiler sonrasında geniş çaplı toprak ve itibar kaybı yaşayan Osmanlı İmparatorluğu, Lale Devri ile birlikte

Batı'nın üstünlüğünü kabul edip yüzünü Batı'ya çevirirken, karşısında Avrupa'nın merkezinde kendisine yaşam alanı açan ve gün geçtikçe yükselen Prusya Krallığı'nı buldu. 1713 yılından itibaren Fransa ve Avusturya'ya karşı giriştiği mücadelelerle Krallık payesine ulaşan Prusya Prensiği, I. Frederik Wilhelm devrinden itibaren Avrupa'da güçler dengesinde yer edinmeye başladı.

İki devlet arasında bu dönemde başlayan ilk münasebetler karşılıklı gönderilen mektuplar aracılığıyla oldu. Fransa, Rusya ve Avusturya'ya karşı “*Türk Ümidi*” adıyla siyasi müttefik arayışında olan, II. Frederik, 1740 tarihinde tahta çıkması ile birlikte Osmanlı Devletini kendi safına çekmeyi ciddi olarak düşünmeye başladı. 1755 yılında ilk Prusya elçisi Regin'in İstanbul'a ayak basması sonrasında 19. yüzyılın sonuna kadar etkisi sürecek olan 1761 tarihli dostluk anlaşmasının temelleri atılmış oldu.

27 Temmuz 1761 tarihinde imzalanan dostluk ve denklik anlaşması ile Osmanlılar yüzyıllardır pek çok devlete tanıdığı imtiyazları Prusya Devletine de tanımış ve bu tarihten itibaren iki devlet arasında ekonomik, siyasi ve kültürel etkileşim geniş kapsamlı olarak başlamıştı. 8 maddelik bu anlaşma, dost ülke kabul edilen Napoli, İsveç ve Danimarka'ya tanınan imtiyazların aynılarını ihtiva ediyordu. Buna göre giriş ve çıkışlarda gümrük vergisi %3 olarak tespit edildi. Prusya Devleti'nin diğer dost devletlerin sahip olduğu gibi konsolos, konsolos yardımcısı ve tercüman bulundurma hakkına sahip olması kararlaştırıldı. Prusyalıların karşılaşması muhtemel olan hukuki anlaşmazlıklar ve meselelerin de tüm diğer dost devletlerin tabi olduğu kurallarla çözümlenmesi karara bağlandı.

Böylece Prusyalılar artık başka devletlerin tavassutuyla değil, kendi bandıraları ve diplomatlarının vasıtasıyla bağımsız olarak Osmanlı memleketlerinde dolaşım ve ticaret yapabilme haklarına sahip oldular. Hatta kendilerine tabi olanları da mahmû sıfatına sokup, kendi patentlerini kullandılar. Bu şekilde Osmanlı Devleti tedbir alana kadar, Prusyalı olmasalar bile istedikleri kişilere, ticaret yapabilme, seyahat edebilme, vergi muafiyetleri ve hac serbestliği gibi pek çok imtiyaz hakkı tanıyabildiler.

Sonrasında akd edilen 1790 tarihli Osmanlı-Prusya ittifakı ile artan siyasi münasebetler ticari alanda da hız kesmeden devam etti. Bu anlaşma ile istenilen

siyasi müttefiklik sağlanamasa da ilişkiler gelişerek devam etti. Diğer Avrupalı Devletlere verilen ticari imtiyazlar ile 19. yüzyılın başından itibaren yenilenen ticari tarifeler, Prusya Devletine de tanındı. Bilhassa 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret sözleşmesinin ilanı sonrasındaki süreçte ahidnâmeli devletlere tanınan gümrük avantajları 1840 ve 1862 tarifeleri ile Prusyalı tüccarlara da tanındı. Bu yüzyılın ortalarında artık Prusyalılar, diğer Alman Krallık ve Prenslikler ile birlikte kurdukları Gümrük Birliği (Zolverein) vasıtasıyla en *çok müsaadeye mazhar devlet* statüsüne eriştiler.

Osmanlı Devleti 18. yüzyıldan itibaren başladığı yabancı uzmanlardan yararlanma geleneğine sonradan Prusyalı uzmanları da dâhil etti; fakat bu uzmanlar önceden gelen bazı yabancıların aksine ülkelerinden kaçan niteliksiz kişiler değil, bizzat Prusya Kral ve diplomatları tarafından görevlendirilen uzmanlardı. Bilhassa II. Mahmut devrinden itibaren sayıları artarak gelen Prusyalı uzmanlar sadece ordunun kara ve topçu birliklerinin eğitiminde değil, muallimlik, haritacılık, mühendislik, şehir plancılığı hatta tıp alanında Osmanlı hizmetinde çalıştılar; hatta Moltke ile ekibinin Nizip savaşında ve Baron Grach'ın Silistre savunmasında olduğu gibi bizzat cephelerde bulundular. Prusyalı uzmanlar 19. yüzyılın ortasından itibaren ise tüm generallik rütbesine kadar terfi etmeye ve müslümanlaşarak Türk ismi almaya başladılar. Böylece Moltke ile başlayan Prusyalıların Osmanlı ordusunda gözlemcilik görevleri, 19. yüzyılın sonlarında bizzat devlet kurumlarına müdahale edebilme yetkisine kadar erişti. Bu konumları sonradan Birleşik Almanya'nın kurulması ile artan ilişkilerle birlikte, 1. Dünya savaşında Alman generallerin Osmanlı ordusunda belirleyici rol oynamalarına kadar sürdü.

Sultan Abdülaziz devrinde artık Prusya'dan, modern tüfeklerle birlikte Prusya'nın Avrupa'da adını duyurduğu modern toplar da getirilmeye, hatta Prusyalı uzmanlar vasıtasıyla üretilmeye başlandı. Bizzat askeri okullarda ve harbiye de çalışmaya başlayan bu uzmanlar, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, bu silahları boğazlar ve önemli kalelerin tahkimatında kullandılar. Böylelikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi toprakları üzerindeki barışçıl planlarını değiştiren ve topraklarını paylaşım hesapları yapan devletlere karşı da Osmanlı Devleti, Prusya'nın askeri ve siyasi desteğini sağlamak için ilişkileri güçlendirmeye ayrıca önem verdi.

19. yüzyılda sanayisini geliştirip mücadele halinde bulunduğu komşularından bir adım öne çıkmak için hammaddeye ihtiyaç duyan Prusya Devleti de diğer sanayileşmiş devletler gibi gözlerini, hammaddenin bol olduğu Osmanlı topraklarına ve onun üzerinden geçen yollara dikti. İngilizler ve Fransızlar gibi Osmanlı ham ve mamul ürünlerini ülkelerine taşımak isteyen Prusyalılar, ahidnâmelerin kendilerine tanıdığı her türlü hakkı da sonuna kadar kullandılar. Zamanla artan ticaret hacmi de iki devlet arasında imza edilen tarife defterlerine yansdı.

1840 ve 1862 tarihli tarife defterlerinde gördüğümüz ve tezimizde incelediğimiz ürünler, iki devlet arasında gelip gitmesi muhtemel olan malların ne derece çeşitli olduğuna işaret etmektedir. Defterde ürünlerin isimleri, cinsleri ve kıymet değerleri tek tek verilmiş olup, hangi ülkenin mahsulatı olduğu da belirtilmektedir. Bu belgeler aynı zamanda ticaretin tek taraflı olmadığı, o yıllarda Osmanlı memleketlerinin hangi bölgesinde neyin üretilip, Prusya'ya ne şekilde gönderildiği konusunda da tarihe ışık tutmaktadır.

Çalışmamızda ticari münasebetlerde sadece ticaretle iştigal eden Prusyalıların değil, konsolos, elçi ve yasakçı gibi görevlilerin de aktif rol oynadıkları görülmektedir. Bu kişiler siyasi vazifelerinin yanında devletlerarasında en yoğun yürütülen ilişkiler olan ticari ilişkilerde de yer alarak, iki devlet arasındaki münasebetleri hareketlendirmişler ve sonuçta siyasi ve askeri ilişkilerin gelişmesine vesile olmuşlardır.

19. yüzyılın ortalarından itibaren, ticari kaygılarla gelen Prusyalıların yanında, seyahat amacıyla Osmanlı topraklarında bulunan Prusyalılara da sıkça rastlıyoruz. İstanbul'da bulunan saray, cami, kilise gibi mekânları gezmek isteyen ve bu amaçla hususi izin almaya çalışan Prusyalılar da olmuştu. Bu tarihlerde çok sayıda seyyah, çeşitli mesleklerden gözlemciler ve kraliyet mensupları, aileleriyle birlikte İstanbul, Antakya, Şam, Kahire ve Kudüs gibi Osmanlı şehirlerine kara veya deniz yoluyla seyahat etmişti. Bu kişilerin büyük çoğunluğu sadece turistik geziler yapmakla kalmayıp, icra ettikleri meslekleri doğrultusunda gezip gördükleri yerlerin şehir ve arazi planlarını, bölgelerin coğrafi yapılarını, üretilen ürünleri; hatta kopyaladıkları eski kitabeleri kayıt altına alıp ülkelerindeki gazete ve dergilerde yayımlatmışlardı. Devletleri tarafından görevlendirilen veya bağımsız hareket eden bu Prusyalıların asıl amacı ise Alman sömürgeciliğinin yayılma alanlarını genişletecek

yeni coğrafi haritalar çıkarmak, Filistin örneğinde olduğu gibi okullar açarak yeni Alman yerleşimleri meydana getirerek Osmanlı topraklarında koloni bölgeleri oluşturmaktı.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Prusya’da ortaya atılan, Osmanlı coğrafyasında yayılma fikirlerinde, Küçük Asya’nın Alman sömürmesine girmesi, hatta barışçıl yollarla yeniden başlatılacak bir Haçlı Seferi ile (Peaceful Crusade-Friedliche Kreuzzug) kutsal toprakların yeniden ele geçirilmesinin gerekliliği üzerinde ciddi ciddi durulmuştu. Nihai olarak Almanların, 1. Dünya savaşı sırasında Osmanlı Devletinin coğrafi konumundan yararlanmak için müttefikliğe soyunmaları ile bu planlar gerçekleştirilmek istenmişti.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Asaî Divan-ı Hümayûn Kalemî Düvel-i Ecnebiye Belgeleri

Divan (Beylikçi) Kalemî Defterleri (A.DVN)

A.DVN.DVE., 073/2, Prusya Ahkâm Defteri

A.DVN.DVE.d, 072/1 Prusya Ahidnâme Defteri

A.DVN.DVE.d, 074/3 Prusya Nişan Defteri

A.DVN.DVE, 479, Prusya Mesailine Dair Dosya

A.DVN. 12/10

Mühimme Kalemî Evrakı (A.DVN.MHM)

A.DVN.MHM, 1/3

A.DVN.MHM, 2/3

Sadâret Mektubî Kalemî Evrakı (A.MKT)

A.MKT, 103/70

A.MKT, 78/28

A.MKT, 80/24

A.MKT, 83/71

A.MKT, 147/98

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)

A.MKT.MHM, 267/56

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

A.MKT.UM, 24/28

Cevdet Hariciye Evrakı (C. HR)

C.HR, 112/5582

C.HR, 5/203

C.HR, 5/228

Cevdet Askeriye Evrakı (C. AS)

C.AS, 87/4045

Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.03)

HR.SF.03, 5/13

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri (HR.SYS)

HR.SYS, 6/1

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)

HR.TO, 29/38

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

HAT. 1438/ 59106	HAT. 211/ 11454	HAT. 1183/ 46700
HAT. 1208/ 47358	HAT. 1208/ 47363	HAT. 1209/ 47380
HAT. 1209/ 47375	HAT. 185/ 8676	HAT. 187/ 8839
HAT. 233/ 12993	HAT. 637/ 31405	HAT. 1626/42
HAT. 737/34969	HAT. 737/34969 D	

İrâde - Dahiliye Evrakı (İ.DH)

İ.DH, 37/1751-3	İ.DH, 39/1810
-----------------	---------------

İrade Hariciye Evrakı (İ.HR)

İ.HR, 3/105	İ.HR, 20/953
İ.HR, 21/992	İ.HR, 9/455

Maden Mukâatası Kalemi İstanbul Gümrük Emini Evrakı (D.MMK.İGE)

D.MMK.İGE, 103/9

D.MMK.İGE, 74/129

Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS)

Y.A.HUS, 223/47

KİTAPLAR

- Abdülhamid Osmanoğlu, (2012), *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, (Yayına Hazırlayan: Asaf Atalay Yılmaz) Ankara: Alter Yayınları.
- AÇBA, Sait, (2004), *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Ahmet Azmi Efendi, (1303), *Sefaretnâme-i Ahmet Azmi*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziy.
- Ahmet Câvîd, (1998), *Hadîka-i Vekayi*, (Yayına Hazırlayan: Adnan Baycar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa, (2004), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa, (2011), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, II, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa, (1953), *Tezâkir*, 1-12, (Yayınla Hazırlayan: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ahmet Cevdet Paşa, (1986), *Tezâkir*, 21-39, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ahmet Rasim, (1987), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, (Yayına Hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu) İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Ahmet Rasim, (2002), *Osmanlı Tarihi*, IV, İstanbul: Emre Yayınları.
- Ahmet Rasim, (1968), *Osmanlı Tarihi, Seçmeler*, (Yayına Hazırlayan: İsmet Parmaksızoglu), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ahmet Rasim, (2002), *Osmanlı Tarihi*, V, İstanbul: Emre Yayınları.
- Ahmet Resmi Efendi, (1980), *Ahmet Resmi Efendi'nin Viyana ve Berlin Sefaretnâmeleri*, (Sadeleştiren Bedriye Atsız), İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Ahmet Vefik Paşa, (1976), *Lehçe-i Osmânî*, İstanbul: Tabhâne-i Âmire Matbaası.
- AKDAĞ, Mustafa, (1979), *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, 2, Ankara: Tekin Yayınları.
- AKDAĞ, Mustafa, (2010), *Yakınçağ Dönemi Avrupa Tarihi*, (Yayına Hazırlayan: Selda Kılıçkaya), Ankara: Berikan Yayınevi.

- AKSAN, Virginia, (1997), *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı Ahmet Resmi Efendi 1700-1783*, Çeviren: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,.
- Alphonse de Lamartine, (2011), *Osmanlı Tarihi*, Çeviren Serhat Bayram, İstanbul: Kapı Yayınları.
- ANDIÇ, Fuat, (2014), *Bir Padişah Portresi İkinci Mahmut*, Ankara: Hitabevi Yayınları.
- APAYDIN, Bahadır, (2010), *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınları.
- ATAN, Turhan, (1990), *Türk Gümrük Tarihi, Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar*, 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, (1958), *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınlar.
- Baron Muffling, (1855), *Narrative of My Mission to Constantinople and St. Petersburg in The Years 1828-1830*, London: Longman, Brown, Green and Longman.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (2010), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı..
- BAĞIŞ, Ali İhsan, (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler, Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları*, (1750-1839), Ankara: Turhan Kitabevi.
- BELİN, M, (1999), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi (Kaynak Yazarlara Göre Türkiye'nin Ekonomik Tarihi Üzerine Denemeler)*, Çeviren: Oğuz Ceylan, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- BERKES, Niyazi, (2013) *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BERKES, Niyazi, (1978), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- BEYDİLLİ, Kemal, (1981), *1790 Osmanlı-Prusya İttifâkı, Meydana Geliş-Tahlili-Tatbiki*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- BEYDİLLİ, Kemal, (1985), *Büyük Frederik ve Osmanlılar, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Prusya Münasebetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- BEYDİLLİ, Kemal, (2008), *Yeniçeriler ve Bir Yeniçerinin Hatıratı*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- BOOGERT, Maurits H. Van den, (2014) *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi (18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar Ve Beratlılar)* Çeviren: Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- BOZKURT, Gülnihal, (1996), *Alman-İngiliz Belgelerinin Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BRİNGMANN Tobias C. (2001), *Handbuch der Diplomatie, 1815-1963: Auswärtige Missionschefs in Deutschland und Deutsche Missionschefs im Ausland von Metternich bis Adenauer*, München: Saur Verlag..
- Câbî Ömer Efendi, (2003), *Câbî Târihi (Tarih-i Sultan Salis ve Mahmut-ı Sâni)*, (Yayına Hazırlayan Mehmet Ali Beyhan), I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- CHAMBERS, Mortimer ve diğerleri, (2003), *The Western Experience*, Eighth Edition, New York: Mc Graw Hill.
- Colmar Von Der Goltz, (2012), *Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri, Golç Paşa'nın Hatıratı*, (Yayına Hazırlayan: Faruk Yılmaz), İstanbul: İz Yayınları.
- CURTIN, Philip D, (2008), *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, Çeviren: Şaban Bıyıklı, İstanbul: Küre Yayınları.
- ÇADIRCI, Musa, (2008), *Tanzimat Sürecinde Askerlik*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- ÇADIRCI, Musa, (2007), *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- ÇELİK, Yüksel, (2013), *Şeyhü'l Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmut Devrinin Perde Arkası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÇETİN, Birol, (2001), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- ÇOLAK, Fatih, (2014), *Almanlar ve Konya Çevresindeki Faaliyetleri (19. Yüzyılın sonu-20. Yüzyılın Başı)*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, (1961), *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV (H. 1115-1342 - M.1703-1924), İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, (1998), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DIETRICH, Anne, (1998), *Deutschsein in Istanbul, Nationalisierung und Orientierung in der deutschsprachigen Community von 1843 bis 1956*, Opladen: Leske und Budrich.
- Düstur, *Pasaport Odası nizamnamesi*, I. Tertip, 1. Cilt, İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1289.
- EKREM, Reşat, (1934), *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar ve Lozan Muahedesi 1300-1920*, İstanbul: Türkiye Matbaası.

- ELDEM, Vedat, (1970), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ENGELHART, Ed, (1976), *Tanzimat*, Çeviri: Ayda Düz, İstanbul: Millet Yayınları.
- ERİM, Nihat, (1953), *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- FINDLEY, Carter Vaughn, (1994), *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Bâb-ı âli (1789-1922)*, Çeviren: Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık.
- FUHRMANN, Malte, (2006), *Der Traum vom Deutschen Orient, Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851-1918*, Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- GENCER, Ali İhsan, Sabahattin Özel, (2010) *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.
- GEYİKDAĞI, V. Necla, (2008), *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları.
- GİRĞİN, Kemal, (1992), *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz (Teşkilat Protokol)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Giritli Ahmet Resmi, (1303), *Sefâretnâme-i Ahmet Resmi (Prusya Sefâretnâmesi)*, İstanbul: Matba-yı Ebüzzziya.
- GÜRAN, Tefvik, (2013), *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- GÜRAN, Tefvik, (1999), *İktisat Tarihi*, İstanbul: Acar Matbaası.
- GÜRAN, Tefvik, (1989), *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliye: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, (1993), *Ticaret Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Helmuth von Moltke, (1960), *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Çeviren: Hayrullah Örs, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- Hüseyin Remzi Bey, (1305), *Lugat-i Remzi*, I-II, İstanbul: Hüseyin Remzî Matbaası.
- İNALCIK, Halil, (2016), *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- JORGA, Nicolae, (2005), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, V, Çeviren: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- KARABEKİR, Kâzım, (2001), *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, (Yayına Hazırlayanlar: Orhan Hülâgü, Ömer Hakan Özalp), İstanbul: Emre Yayınları.

- KARABEKİR, (2001), *Kâzım, Tarihte Almanlar ve Alman Ordusu*, İstanbul: Emre Yayınları.
- KARAL, Enver Ziya, (2007), *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KARAMURSAL, Ziya, (1989), *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kâtip Çelebi, (1973), *Tuhfetü'l Kibar Fî Esfari'l Bihar*, Yayına Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- KAYNAR, Reşat, (1985), *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KAZICI, Ziya, (1991), *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- KAZICI, Ziya, (2010), *Osmanlı'da Toplum Yapısı*, İstanbul: Bilge Yayınları.
- KAZICI, Ziya, (1977), *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul: Şamil Yayınları.
- KENANOĞLU, M. Macit, (2004), *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- KOCAKAPLAN, Saim Çağrı, (2017), *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KOLBAŞI, Ahmet, (2009), *19. Yüzyılda Osmanlı Siyasi ve Sosyal Değişim Süreci ve Islahatlar*, Ankara: Nobel Yayınları.
- KOLOĞLU, Orhan, (2018), *Prusya'dan Enverland'a ve Günümüze Türk-Alman Tarihi*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları.
- KURAN, Ercüment, (1968), *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- KURAN, Ercüment, (1994), *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuran-ı Kerim Meali*, (2010), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- KURDAKUL, Necdet, (1981), *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, (1983), *Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, (1974), *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- LEWIS, Bernard, (2000), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- LEWIS, Raphaela, (1971), *Everyday Life, in Ottoman Turkey*, London: B. T. Batsford LTD.
- Mahmut Celâleddin Paşa, (1983), *Mir'at-ı Hakikat*, (Tarihi Hakikatların Aynası) I-II-III, Yayına Hazırlayan: İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekât Yayınevi.
- MARDİN, Şerif, (2008), *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MCMEEKIN, Sean, (2010), *The Berlin Baghdad Express (The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power)*, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge.
- Mehmet Salâhi Bey, (1313), *Kâmûs-i Osmanî*, Cilt 4, İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Muâhedât Mecmûası*, (2008), I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Muallim Nâci, (1978), *Lugat-ı Nâcî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Mustafa Nuri Paşa, (1980), *Netayic-ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- NAGATA, Yuzo, (1999), *Muhsin-zâde Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, İzmir: Akademi Kitabevi.
- NOVIÇEV, A. D. (1979), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çeviren: Nabi Dinçer, Ankara: Onur yayınları.
- ORTAYLI, İlber, (2012), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Timaş yayınları.
- ÖNSOY, Rifat, (1982), *Türk Alman İktisadi Münasebetleri*, İstanbul: Ünal Matbaası.
- ÖZKAYA, Yücel, (1985), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ÖZTUNA, Yılmaz, (2011), *II. Sultan Mahmut*, İstanbul: Bâb-ı âli Kültür Yayıncılığı.
- ÖZTÜRK, Ali Osman, (2015), *Alman Oryantalizmi, 19. Yüzyıl Alman Halk Kültüründe Türk Motifi*, İstanbul: Vadi Yayınları.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PAMUK, Şevket, (1984), *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)* Ankara: Yurt Yayınları.
- PAMUK, Şevket, (2017), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- PINAR, İlhan, (1998), *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri* (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya ve İzmir), İzmir: Akademi Kitabevi.
- POTYEMKİN, Vladimir (ed.), (1978), *Uluslararası İlişkiler Tarihi: Diplomasi Tarihi 2*, Çeviren: Atilla Tokatlı, İstanbul: May Yayınları.
- PRYOR, John H, (2005), *Akdeniz’de Coğrafya Teknoloji ve Savaş, Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, Çeviren.: Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- RÖMER, Matthias, (2007), *Die Deutsche und Englische Militärhilfe für das Osmanische Reich (1908-1914)* Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- SAĞIR, Mukim, (1995), *Erzincan ve Yöresi Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sahhâflar Şeyhi Seyyid Mehmet Es’ad Efendi, (1994), *Vak’anüvîs Es’ad Efendi Tarihi, Bahir Efendi’nin Zeyl ve İlaveleriyle 1237-1241-1821-1826*, (Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz), İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- SAYAR, Ahmet Güner, (2000), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- SCHMİEDE, H. Ahmet, (1992), *Osmanlı ve Prusya Kaynaklarına Göre Giritli Aziz Efendi’nin Berlin Sefareti*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- SENCER, Muzaffer, (1973), *Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul: Yöntem Yayınları.
- SERTOĞLU, Mithat. (1986), *Osmanlı Tarih Lügatı*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- SEVİNÇ, Necdet, (1978), *Osmanlılar’da Sosyo Ekonomik Yapı*, Cilt 1, İstanbul: Kutsun Yayınları.
- SHAW, Stanford J, Ezel Kural Shaw, (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, 2, Çeviren: Mehmet Harmancı, İstanbul: E yayınları.
- SOYSAL, İsmail, (1999), *Fransız İhtilâli ve Türk Fransız Diplomasisi Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şânî-zâde Mehmet Atâ’ullah Efendi, (2008), *Şânî-zâde Tarihi (1223-1237-1808-1821)*, I, (Yayına Hazırlayan: Ziya Yılmaz), İstanbul: Çamlıca Basımevi.
- Şemseddin Sami, (1317), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: İkdâm Matbaası.
- ŞEN, Ömer, (1996), *Osmanlı Panayırları (18-19. Yüzyıllar)*, İstanbul: Eren Yayınları.
- ŞENER, Fahri Yasin, (2015), *Ahkâm Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul’da Ticaret*, İstanbul: İskenderiye Yayınları.

- ŞİŞMAN, Adnan, (2004), *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Öğrenciler (1839-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞİŞMAN, Adnan, (2000), *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- TABAKOĞLU, Ahmet, (1985), *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TABAKOĞLU, Ahmet, (1994), *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- THEVENOT, Jean, (1978), *1855-1856'da Türkiye*, Çeviren: Nuray Yıldız, İstanbul: Tercüman 1001 Eser.
- TOGAN, Zeki Velidi, (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPKAR, Kevser, (2015), *Templer ve Yahudiler Osmanlı Filistini'nde Alman Kolonileri (1869-1917)*, İstanbul: Taş Mektep Yayınları.
- TOVEN, Mehmet Bahaettin, (2004), *Yeni Türkçe Lügat*, (Yayına Hazırlayan: Abdülkadir Hayber) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURAN, Kemal, (2004), *Türk Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Ayışığı Kitabevi.
- TURAN, Şerafettin, (2000), *Türkiye İtalya İlişkileri, I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Eserleri.
- TÜRK, Fahri, (2012), *Türkiye İle Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, (1987), *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, I*, (Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Cilt 11, (1979), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Cilt 2, (1965), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Cilt 5, (1972), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Cilt 6, (1972), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Cilt 7, (1974), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- UBİCİNİ, Jean Henry Abdolonyme, (1977), *1855’de Türkiye*, Cilt 2, Çeviren: Ayşe Düz, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- UNAT, Faik Reşit, (1968), *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1988), *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (2003), *Osmanlı Tarihi XVIII. Yüzyıl*, V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNER, Mehmet Emin, (2002), *Urfa Gümrük Defterleri, Transkripsiyon ve Değerlendireme (H. 1148-1153/M. 1736-1741)*, Şanlıurfa: Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- WALLACH, Jehuda L, (1985), *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya Alman Askeri Heyetleri (1835-1919)*, Çeviren: Fahri Çeliker, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- YALÇIN, Aydın, (1979), *Türkiye İktisat Tarihi, (Osmanlı İktisadında Büyüme ve Gerileme)*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- YERASİMOS, Stefanos, (2002), *Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu)* Çeviren: Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları.
- YILDIZ, Gültekin, (2009), *Neferin Adı Yok (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Siyaset, Ordu ve Toplum 1826-1839)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- YILMAZ, Veli, (1993), *I. Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul: Cem Ofset.
- ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, (2011), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Çeviren: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, (2011), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VI, Çeviren: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- ZİNKEİSEN, Johann Wilhelm, (2011), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, VII, Çeviren: Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

MAKALE, BİLDİRİ VE KİTAP BÖLÜMLERİ

- ABADAN, Yavuz, (2012), “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, ed.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, ss. 57-88.

- ACARTÜRK, Ertuğrul, Ramazan Kılıç, (2011), “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 29, Sayı 2, ss. 1-21.
- AKŞİN, Sina, (1987), “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 5-12.
- ARIKAN, Zeki, (1991), “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, Prof Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, *Edebiyat Fakültesi Basımevi*, İstanbul, ss. 279-306.
- ARITAN, Ahmet Saim, (2008), “Türk Deri İşlemeciliği Bağlamında Türk Cild San’atı”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi), Bildiriler*, C.1, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek KurumuYayınları, ss. 121-136.
- ATALAYER Günay, Işıl Eraslan, (2013), “Anadolu’da Alaca Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Akdeniz Sanatları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 11, ss. 251-263.
- BASKICI, Murat, (2014), “Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64-1, Ankara, ss. 39-55.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, (1939), “Koca Ragıp Paşa-Büyük Frederik, 18 inci Asırda Şark ve Garp Âlemine Kısa Bir Bakış, Türkiye-Prusya münasebetlerinin başlangıç ve 1765 senesine kadar inkişafı”, 5. Kitap, *Cumhuriyet Halk Partisi Konferanslar Serisi*, Ankara, ss. 3-15.
- BEYDİLLİ, Kemal, (2010), “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedî’e III. Selim Dönemi*, (Selim III and His Era From Ancien Regime to New Order, ed.: Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, ss. 27-58.
- BEYDİLLİ, Kemal, (2005), “Helmuth von Moltke”, *TDVİA*, XXX, İstanbul, ss. 268-271.
- BEYDİLLİ, Kemal, (1981), “İlk Prusya-Osmanlı Münasebetleri Hakkında Bazı Kayıtlar ve Düzeltmeler: Jurgowsky-Sattler-Seewald”, (ed: H. J. Kissling vd.) *Serta Balcanica-Orientalia Monacensia*, München, ss. 219-231.
- BOZKURT, Nurgül, (2002), “Avusturya Kapı Kethüdalığı (1700-1736)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 13, Ankara, ss. 245-259.
- BOZKURT, Nebi, (2007), “Pamuk”, *TDVİA*, XXXIV, İstanbul, ss. 154-156.
- CEZAR, Mustafa, (1995), “Osmanlı-Prusya İttifakı ve Azmi Efendi’nin Berlin Elçiliği”, *Resimli Tarih Mecmuası*, VI, (LXXXI), İstanbul: İskit Yayınları, ss. 4140-4150.

- CLARK, Edvard C, (2012), “Osmanlı Sanayi Devrimi”, çev.: Yavuz Cezar, ed.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, ss. 755-772.
- ÇAKIR, Ömer, (2009), “Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatının kaynaklarından biri olarak Harpler I: (Kırım Harbi (1853-1856)”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4-I-II Winter, ss. 1823-1874.
- ÇETİN, Atilla, (2011), "Maarif Nazırı Ahmet Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sa. 10-11, İstanbul, Aralık, ss. 189-219.
- ÇETİN, Atilla, (1996), “Garb Ocakları”, *TDVİA*, XIII, İstanbul, ss. 282-286.
- DOĞAN, Cem, (2013), “Osmanlı Men’-i Müskirât Cemiyeti ve Men’-i Müskirât Kânunu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, sayı 26, ss. 161-181.
- DURHAN, İbrahim, (2002), “1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 1-2, Ankara, ss. 85.
- DURSUN, Davut, (1989), “Almanya”, *TDVİA*, II, İstanbul, ss. 510-520.
- DÜŞÜNMEZ, Döndü, (2010), “Tanzimat Devrinde Kapı Kethüdalığı Müessesesi Hakkında Temel Bilgiler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sa. 28, Konya, ss. 375-401.
- EMECEN, Feridun, (2001), “Sakız Adasının Sakızları: Küçük Bir Osman İşletmesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sa. 37, İSAM Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 1-16.
- ERAVCI, H. Mustafa, (2017), “Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Cezayir-i Garp”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 10, Sayı 20, Ankara, ss. 83-94.
- ERDEM, Ekrem, (2017), “Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zafiyetleri”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Kayseri, s. 22-25.
- FAYDA, Mustafa, (1988), “Ahidnâme”, *TDVİA*, I, İstanbul, ss. 535-536.
- FİDAN, Murat, (2017), “Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya Devleti Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defteri (1862)”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 10, Sayı 20, Ankara, ss. 265-298.
- FİDAN, Murat, (2017), “Osmanlı İmparatorluğu İle Belçika Devleti Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defteri (1862)”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 1, ss. 287-308.

- GENCER, Ali İhsan, (1981), “Harp Gemisine Papaz Tayini Meselesi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, ss. 351-366.
- GENCER, Mustafa, (2007), “Alman Basınında Kırım Savaşı”, *Savaşın Barışa 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006 Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul, ss. 150-165.
- GOREN, Haim, (2009), “Germany and Germans in Nineteenth-Century Palestine”: A Reappraisal, Presented at the European Institute at Columbia University conference, "Great Powers in the Holy Land: From Napoleon to the Balfour Declaration," New York, April 3-4, ss. 1-10.
- GÖNCÜOĞLU, Süleyman Faruk, (1997), “Hasköy”, *TDVİA*, XVI, İstanbul, ss. 389, 390.
- GÖNEN, Yasemin Saner, (1999), “Hukuki Kapitülasyonlar ve Sonuçları”, ed.: Güler Eren *Osmanlı*, VI. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 340-355.
- GÜL, Bülent, (2006), “Almanya’da Türkoloji Çalışmaları (Tarihi Gelişim, Türkologlar, Dergiler)”, *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 7, 2006/11, ss. 56-117.
- GÜNAY, Ramazan, (2013), “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası ve Önemi”, Isparta: *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, ss. 9-29.
- GÜNEL, Gökçe, Ali Kılıcı, (2015), “Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski Bir Haritada Ankara’yı Tanımak 1924 Map of Ankara City: Recognizing Ankara with an Old Map”, *Ankara Araştırmaları Dergisi*, Ankara, ss. 78-104.
- İNALCIK, Halil, (2012), “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, ed.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, ss.89-110.
- İNALCIK, Halil, (2000), “İmtiyazat”, *TDVİA*, XXII, İstanbul, ss. 245-252.
- İNALCIK, Halil, (2000), “İpek”, *TDVİA*, XXII, İstanbul, ss. 362-365.
- İNALCIK, Halil, (2012), “Tanzimat Nedir?”, ed.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, ss. 29-56.
- İNALCIK, Halil, (2012), “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, ed.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, ss. 169-196.
- İPŞİRLİ, Mehmet, (1995), “Eman”, *TDVİA*, XI, İstanbul, ss. 77-79.
- KALLEK, Cengiz, (2000), “İmtiyâzât”, *TDVİA*, XXII, İstanbul, 2000, ss. 245-252.

- KARACA, Filiz, (2002), “Kürk”, *TDVİA*, XXVI İstanbul, ss. 568-570
- KIEL, Machiel, (1994), “Eğriboz”, *TDVİA*, X, İstanbul, ss. 491-493.
- KÜÇÜK, Cevdet, (2012), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, ed.: Halil İncik, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, ss. 541-556.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, (1988), “Ahidnâme”, *TDVİA*, I, İstanbul, ss. 536-540.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, (1999), “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, ed.: Güler Eren, *Osmanlı*, III, Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, ss. 324-341.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, (1980), “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, ed.: Halil İncik, Nejat Göyünç, Heathy W. Lowry, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul, ss. 219-233.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, (1996), “Gümrük”, *TDVİA*, XIV; İstanbul, ss. 236-258.
- LANDAU, Jacob M, (1975), “The Educational Impact Of Western Culture On Traditional Society In Nineteenth Century Palestine”, (ed.: Moshe MA’OZ), *Studies On Palestine During The Ottoman Period, The Hebrew University Institute Of Aslan And African Studies, The Magnes Press*, Jerusalem.
- MANTRAN, Robert, (1988), “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz’de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemiler Kafileleri”, *Belleten*, Cilt VII, Ağustos 1988, Sayı 203, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 685-695.
- NOVİÇEV A. D, (2012), “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları”, çev.: Darhan Hıdıralı, ed.: Halil İncik, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- ÖNSOY, Rıfat, (1994), “Tanzimat Dönemi İktisat Politikası”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 250-265.
- ÖZGÜLDÜR, Yavuz, (1993), “Yüzbaşı Helmut von Moltke’den Müşir Liman von Sanders’e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri”, Ankara: Osmanlı Tarihini Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 4, ss. 298-307.
- ÖZKAYA, Yücel, (1987), “XVIII. Yüzyılda Prusya (Almanya)’da Osmanlı Elçileri ve Bu Elçilerin Sefaretnamelerine Göre Almanya”, *I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu Belgeleri*, Eskişehir, ss. 263-277.
- QUATAERT, Donald, (2012), “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, çev.: Fatma Acun, ed.: Halil İncik, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, ss. 729-740.

- SAVAŞ, Ali İbrahim, (1999), “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, ed.: Güler Eren, *Osmanlı*, I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 343-356.
- SAVAŞ, Ali İbrahim, (2002), “Konsolos”, *TDVİA*, XXVI, İstanbul, ss. 178-180
- SAVRUL, Burcu Kılınç, (2013), Hasan Alp Özel, Cüneyt Kılıç, “Osmanlı’nın Son Döneminden Günümüze Türkiye’de Dış Ticaretin Gelişimi”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi* (8:1), Çanakkale, ss. 55-78.
- SCHWARZ, Klaus, (1988), “Brandenburg-Prusya’nın Türk ve Tatarlar ilk İlişkileri Üzerine”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, X, (55), İletişim yay, Ankara, ss. 9-15.
- TOPRAK, Seydi, (2012), “Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 22, Sayı 1, İstanbul, Ocak, ss. 223-237.
- SEYİTDANLIOĞLU, (2009), Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28 Sayı: 46, Ankara, ss. 53-69
- SEZER, Hamiyet, (2003), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19.yy)”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXI/33, Ankara, ss. 105-124.
- ŞAHİN, İlhan, (1997), “Hasköy”, *TDVİA*, XVI, İstanbul, ss. 390-391.
- ŞIVGIN, Hale, (1997), “XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Genel Durumu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Tarihi Dergisi*, Sa. 128, Ağustos, ss. 19-29.
- TANSEL, Selahaddin, (1946), “Osmanlı Prusya Münasebetleri Hakkında”, *Belleten*, X. (XXXVIII) Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 271-292.
- TEKİNDAG, M. C. Şehabettin, (1979), “Trabzon”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, XVII/I, İstanbul, ss. 456-469.
- TEZCAN, Hülya, (1995), “Fes“, *TDVİA*, XII, İstanbul, ss. 415-416.
- TOKSÖZ, Meltem, (2012), “Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi”, ed.: Halil İncelik, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, ss. 209-226.
- TURAN, Şerafettin, (1990), “II. Mahmut’un Reformlarında İtalyan Etki ve Katkısı”, *Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989 Bildiriler)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, ss. 113-125.
- TURAN, Şerafettin, (1967), “Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri”, *Belgeler*, Cilt IV, Sayı, 7-8, Ankara, ss. 79-167.

- YALÇINKAYA, M. Alaaddin, (2010), “III. Selim Döneminde Dış Temsilciliklerin Kurulması”, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim Dönemi*, ed.: Seyfi Kenan, (Selim III and His Era From Ancien Regime to New Order), İSAM Yayınları, İstanbul, ss. 593-624.
- YARDIMCI, Kevser Gürcan, (2016), “Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Ağustos, ISSN: 2458-9381, ss. 219-241.
- YILDIRIM, Nuran, (2003), “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XI/1-2, İstanbul , (2003-10), s. 274-276.
- YILMAZ, Coşkun, (2010), “II. Mahmut'un İstanbul'u”, ed.: Coşkun Yılmaz, *II. Mahmut, Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul (Istanbul in the Process of Being Rebuilt)*, İstanbul: Seçil Ofset, ss. 413-423.
- YURDAYDIN, Hüseyin G. (1987), “Ahmet Resmi Efendi ve Bazı Düşünceleri”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss. 65-70.
- ZÜLFİKAR, Hayal, (1984), “Giritli Ali Aziz Efendi'nin Türk Yenileşme Tarihi İçindeki Yeri”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXII, Ayyıldız Matbaası, Ankara, ss. 110-121.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Cedid-i Atlas Tercümesinde Prusya Devleti'nin konumunu gösterir haritalar.
<https://www.loc.gov/resource/g3200m.gct00235/>;
<https://www.loc.gov/resource/g3200m.gct00235/?sp=59&r=-0.232,0.031,1.223,0.462,0>,
adresinden 18 Nisan 2019 tarihinde alınmıştır.
- DENİZ, Önder, Hüseyin Vehbi İmamoğlu, “Osmanlı-Alman Ticari ilişkilerinin Niteliksel Analizi: 1890 Ticaret Antlaşmasının Öncesi ve Sonrası”, *International Journal of Social Science* Doi number: Number: 30, (Winter I 2014), ss. 337-355. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2559>, adresinden 10 Ocak 2019 tarihinde alınmıştır.
- GEHLEN, Stefan, *Jerusalem in Preußen. Die Heilsquellen König Frederik Wilhelm IV*, Potsdam: Texte des RECS #20, 28/03/2018, <https://recs.hypotheses.org/2445> adresinden 18 Nisan 2019 tarihinde alınmıştır.
- Güncel Türkçe Sözlük, TDK, <http://sozluk.gov.tr/> adresinden 15 Mart 2019 tarihinde alınmıştır.
- KIEPERT, Heinrich, *Imperia Persarum ve Macedonum Map*, <https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Heinrich-Kiepert/544386/Die-persische-und-Mazedonisch.html> adresinden 18 Nisan 2019 tarihinde alınmıştır.

KIEPERT, Heinrich, Marmara Sea,
<https://digitalcollections.nypl.org/items/95d525da-59e0-96a8-e040-e00a18066a71> adresinden 18 Nisan 2019 tarihinde alınmıştır.

KIEPERT, Heinrich, General Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien, nebst Ungarn, Südrussland, den kaukasischen Ländern und West-Persien / entworfen u. Bearbeitet, Balkan Peninsula – Maps,
http://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239871:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q:luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet2.tif&mi=0&trs=1# adresinden 18 Nisan 2019 tarihinde alınmıştır.

KIEPERT, Heinrich, General Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien, nebst Ungarn, Südrussland, den kaukasischen Ländern und West-Persien / entworfen u. Bearbeitet, Thrace, Eastern (Turkey) – Maps,
http://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239872:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q:luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet3.tif&mi=0&trs=1# adresinden 18 Nisan 2019 tarihinde alınmıştır.

STOLPE, Carl, Karte von Konstantinopel ve Umgebung, 1855-63,
<https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/C.-Stolpe/179601/Map-of-Constantinople-and-surrounding-areas,-1855-63-.html> adresinden 18 Nisan 2019 tarihinde alınmıştır.

T.C. Berlin Büyükelçiliği, “Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz”,
<http://berlin.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> adresinden 15 Mayıs 2019 tarihinde alınmıştır.

Tarife Defterine Pokal Olarak Giren Kelime, Almanca Beckher, Türkçe Kupa, Fincan, <https://tr.langenscheidt.com/almanca-turkce/pokal> adresinden 10 Mayıs 2019 tarihinde alınmıştır.

SEÇİM, Yılmaz, "Selçuklu ve Osmanlı mutfağının gastronomi açısından değerlendirilmesi". *Journal of Tourism Theory and Research*, C.4, Sa. 2 2018, ss. 122-132, <https://doi.org/10.24288/jtr.452330> adresinden 5 Ocak 2019 tarihinde alınmıştır.

TEZLER

GOLDMAN, Dan, (2009), *The Architecture of the Templers in their Colonies in Eretz-Israel, 1868-1948, and their Settlements in the United States, 1860-1925*, Submitted in partial fulfillment Of the requirements For the degree of Doctor of Philosophy Interdisciplinary Studies, Ohio: The Union Institute And University The Graduate College School of Interdisciplinary Arts and Sciences Cincinnati, August.

GÖNEN, Yasemin Saner, (1998), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KARAER, Nihat, (2003), *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*. (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

KAŞIKÇI, Rıdvan, (2014), *Nizam-ı Cedid'den Tanzimat'a Osmanlı-Prusya İlişkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

KONAN, Belkıs, (2006), *Osmanlı DevletindeYabancıların Kapitülasyonlar Kapsamında Hukuki Durumu*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

YEMİŞÇİ, Cihan, (2009), *1617-28 Arası Osmanlı-Venedik İlişkileri (604 No'lu Ahkâm Defteri'ne Göre)*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

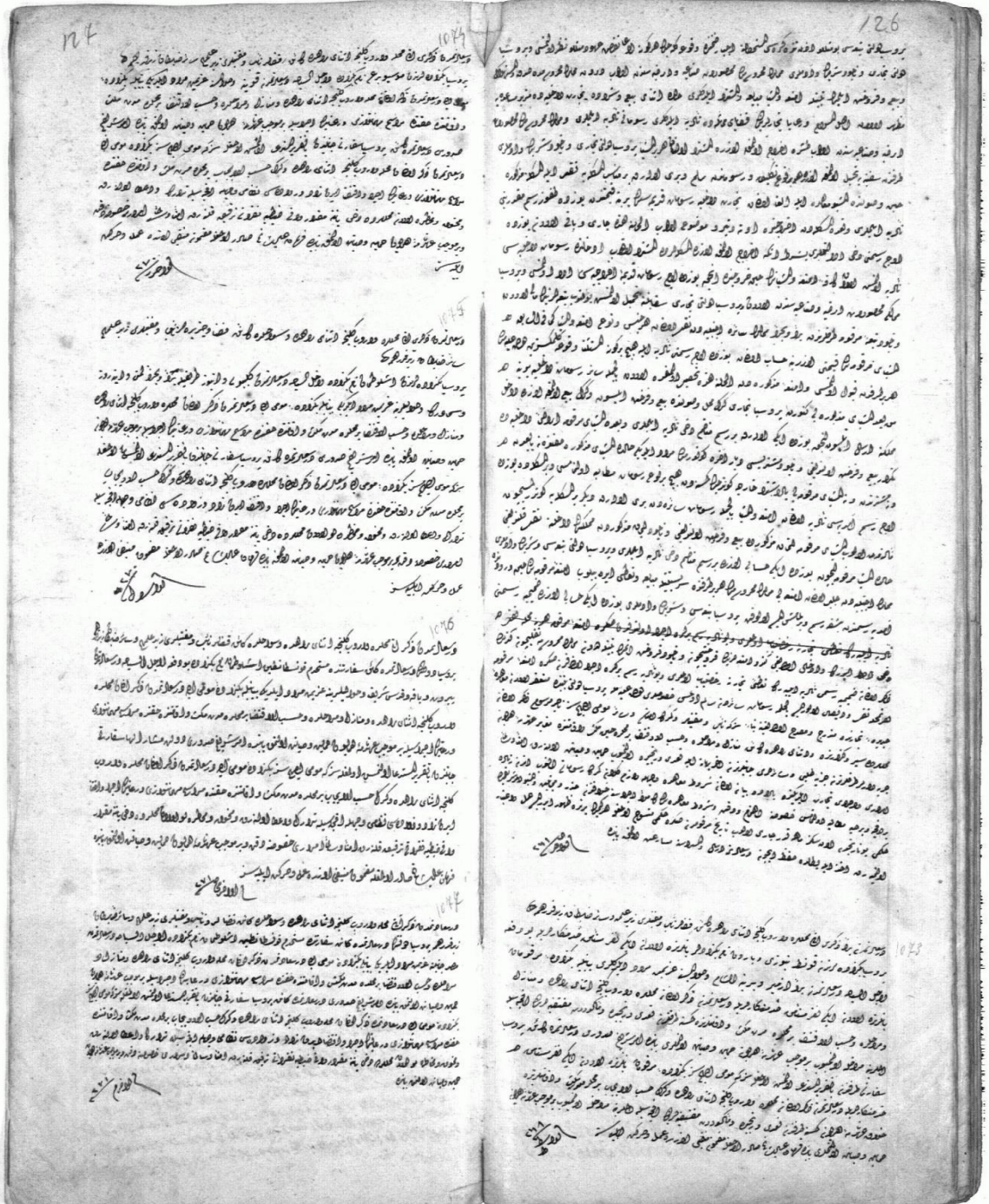

EKLER

EK 1. BOA, A.DVN. DVE.d. No: 073/2

Prusya Ahkâm Defterinden Örnekler

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI © (BOA)

A.DVN.DVE.d 073/2

۴۶۷

۱۶۶۶

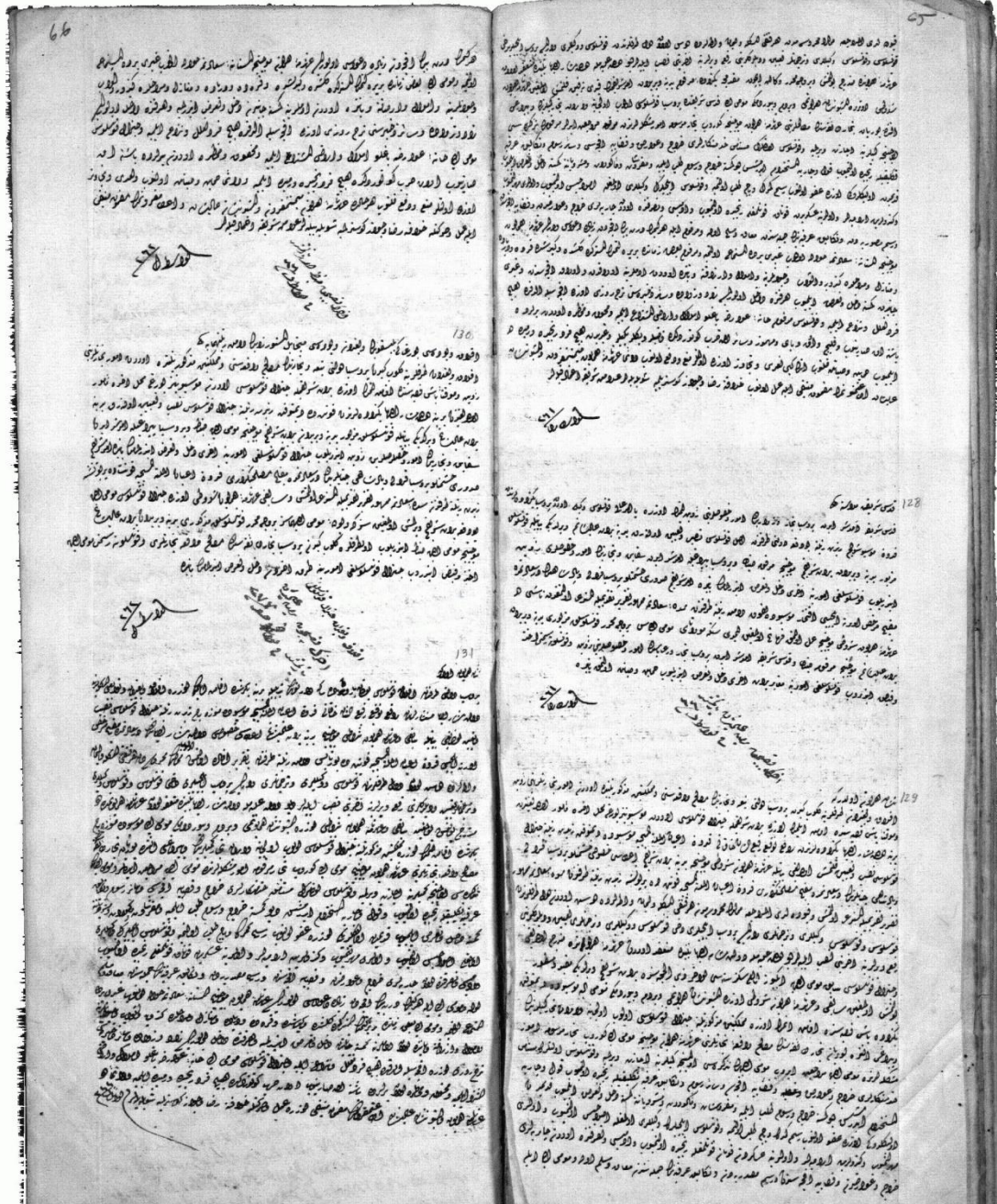
٢٦٥

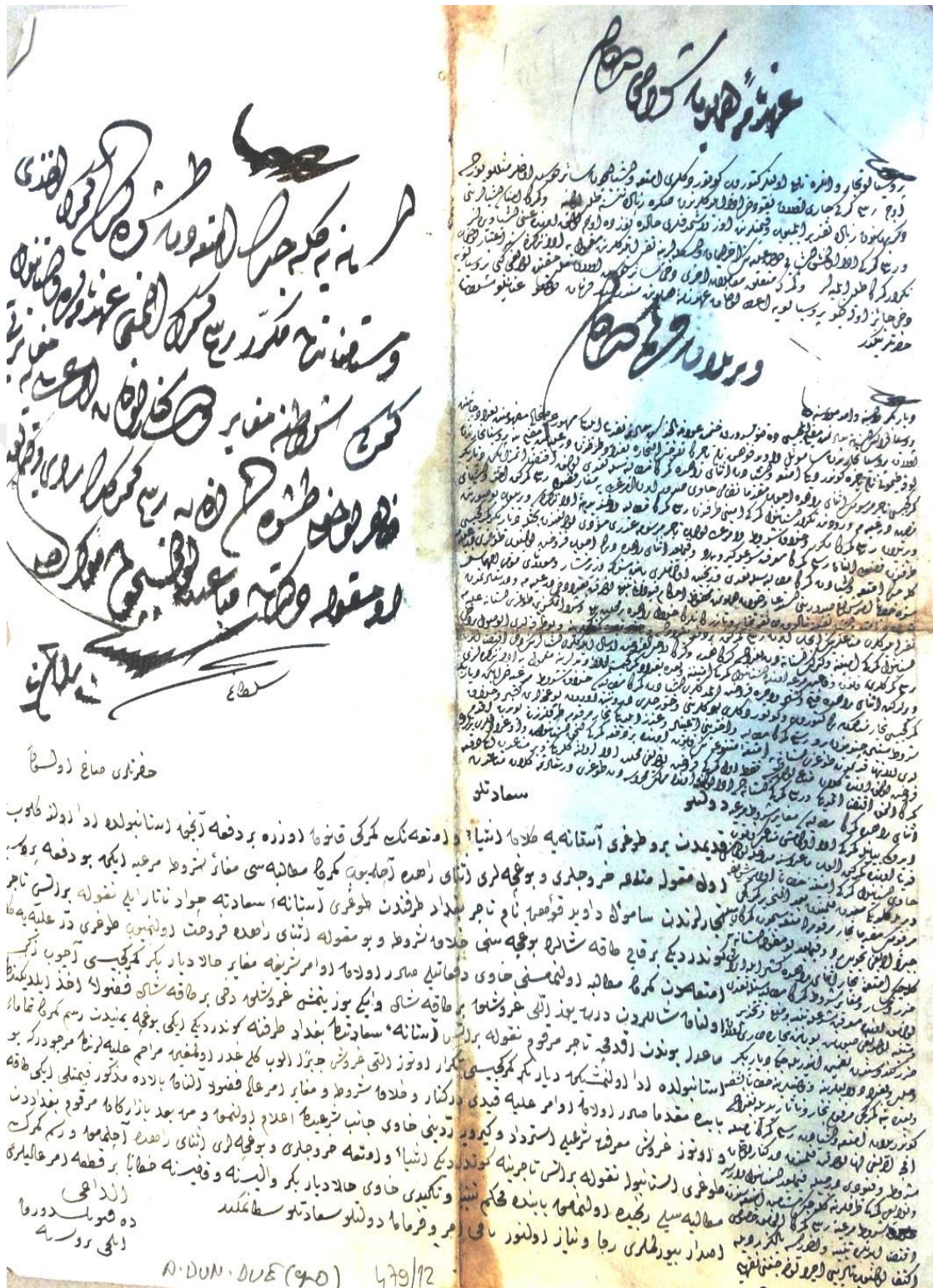
٤٠٠

۱۶۷

٦١

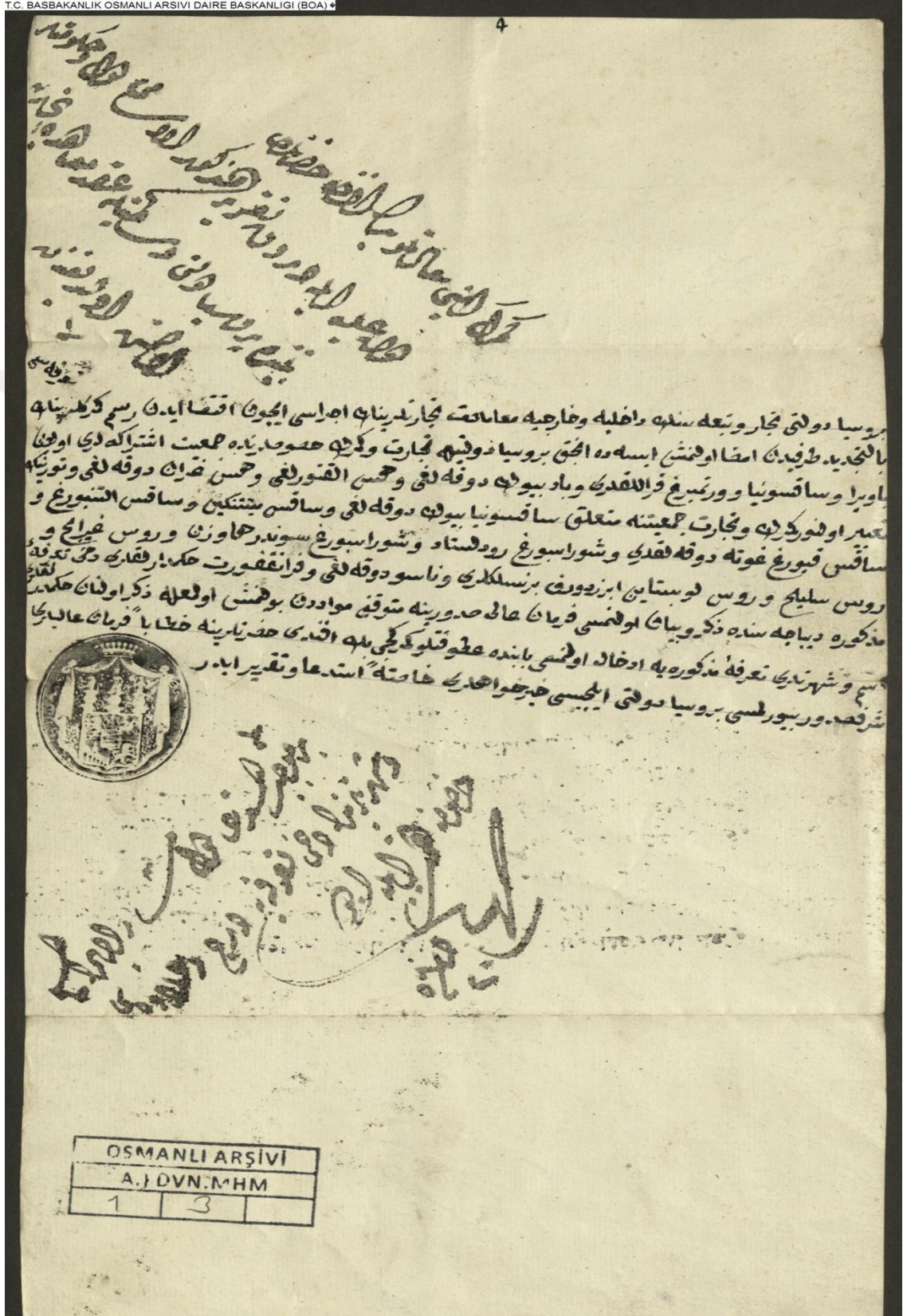
طی رجب و شعبان

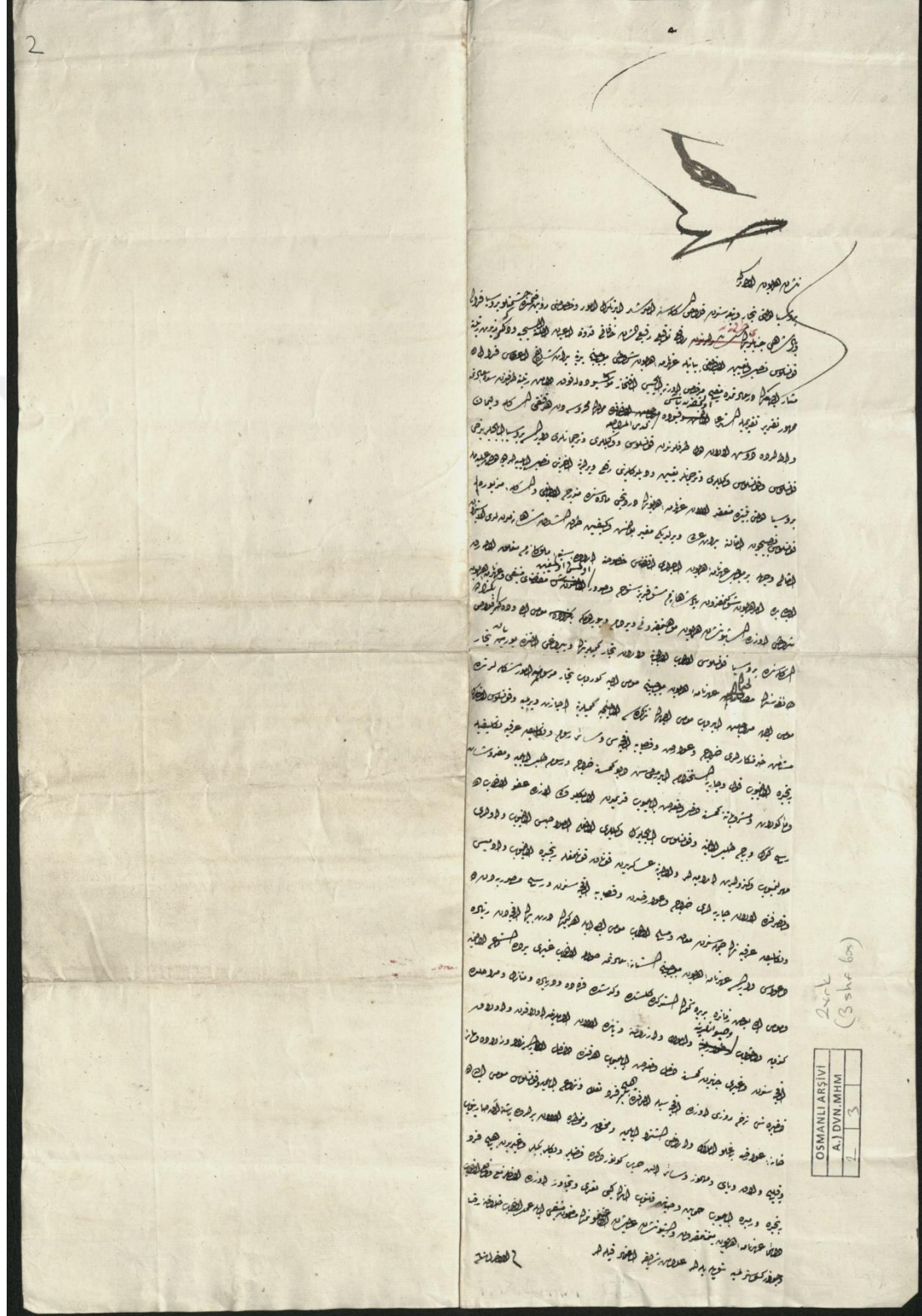
EK 6. BOA, A.DVN.MHM. 1/3 (M. 19 Ağustos 1840/H. 20 Cemaziyelahir 1256)
Prusya Devleti'ne Bağlı Olan Dükalık İle Krallıkların, Ticaret Ve Gümrük
Rüsumunda Prusya'ya Sağlanan İmkânlardan Faydalanabilmeleri İçin
Gümrükçüye Yazılan Buyuruldu.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

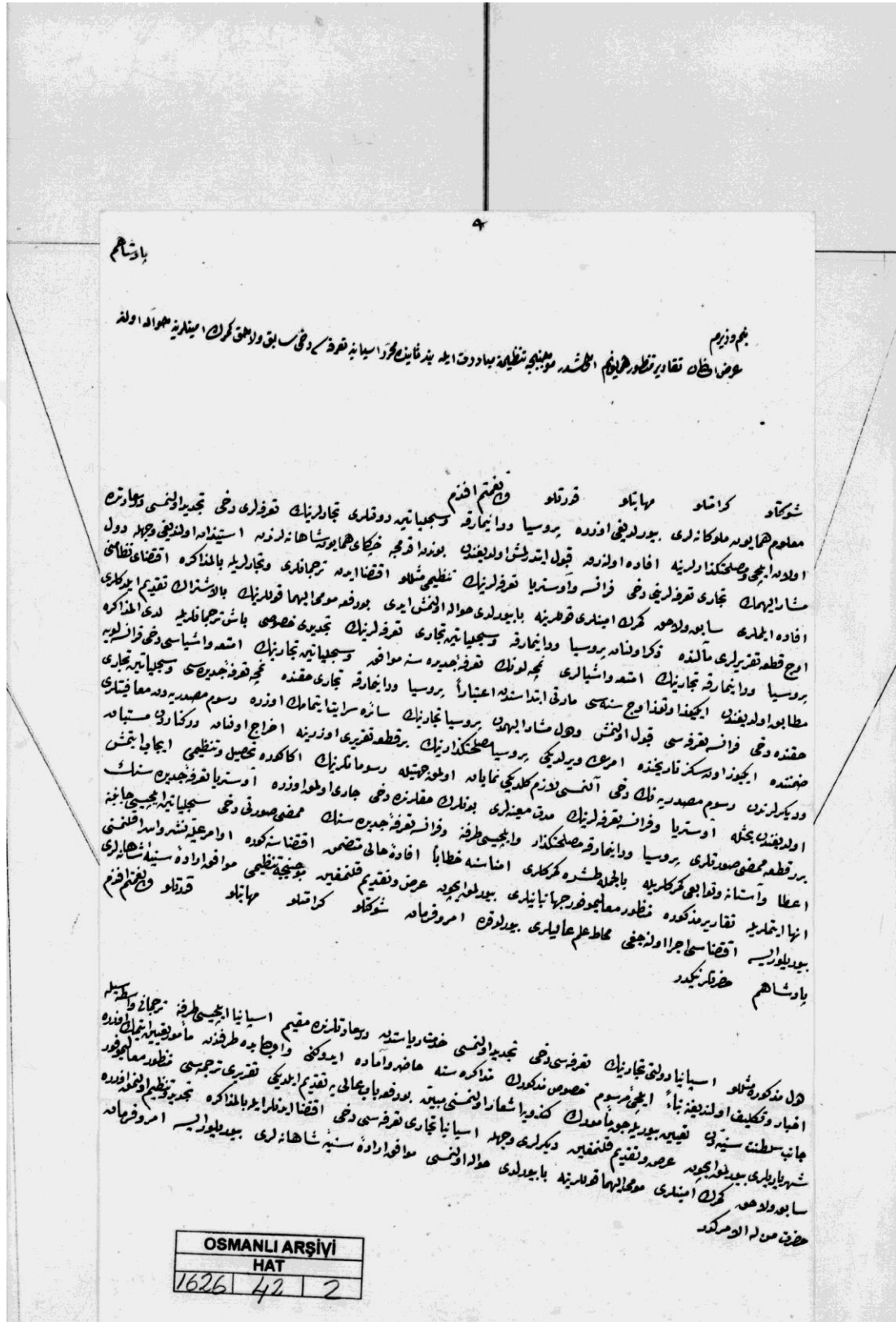

EK 7. BOA, A.DVN. MHM. 2/3, (M. 11 Kasım 1844/H. 29 Şevval 1260)
Devlet-i Aliyye Ve Prusya Arasında Yapılan Anlaşmaya Göre Prusya Konsolos
Ve Elçilerine Nasıl Davranılacağına Dair Nişan-ı Hümayun.

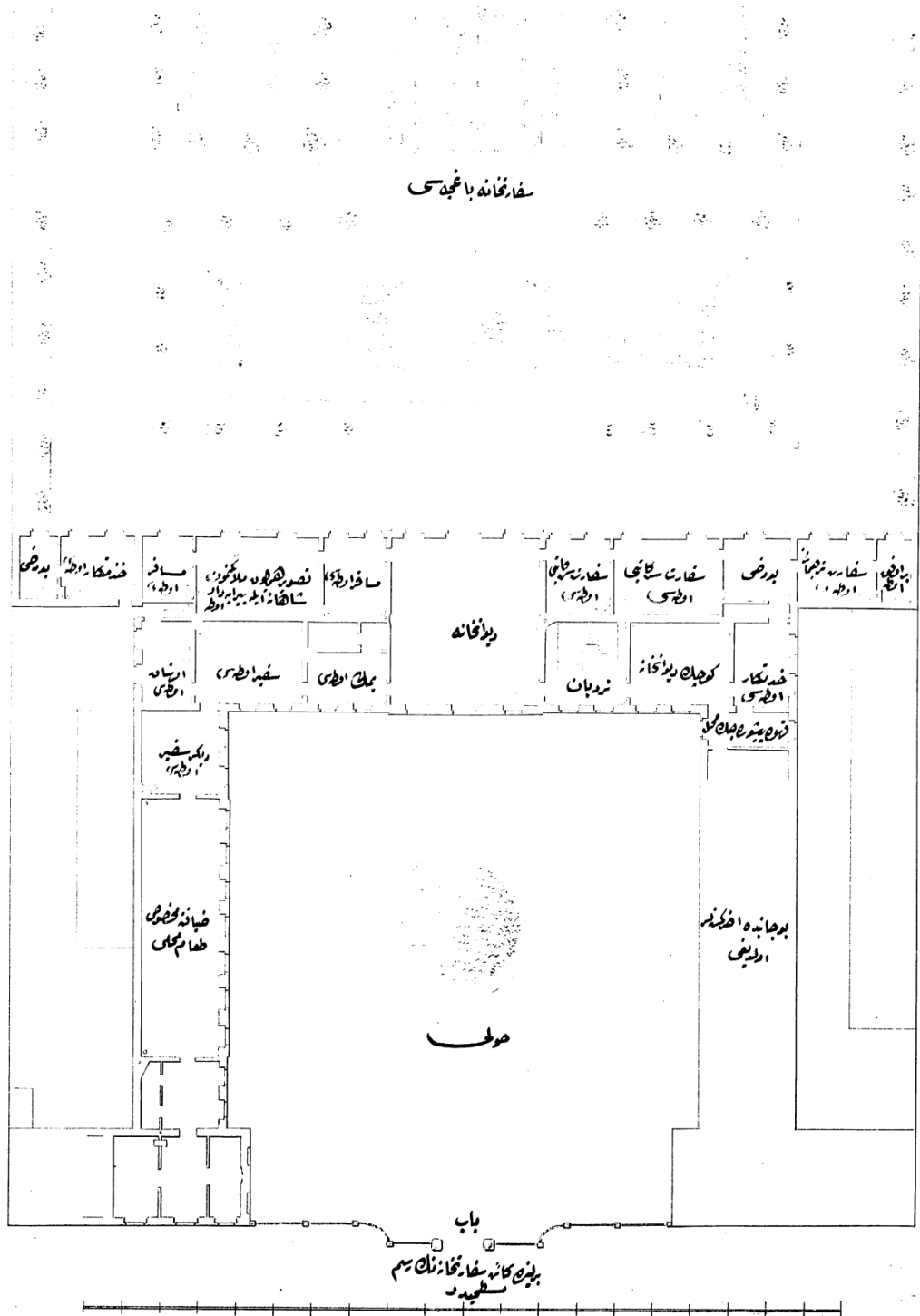
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

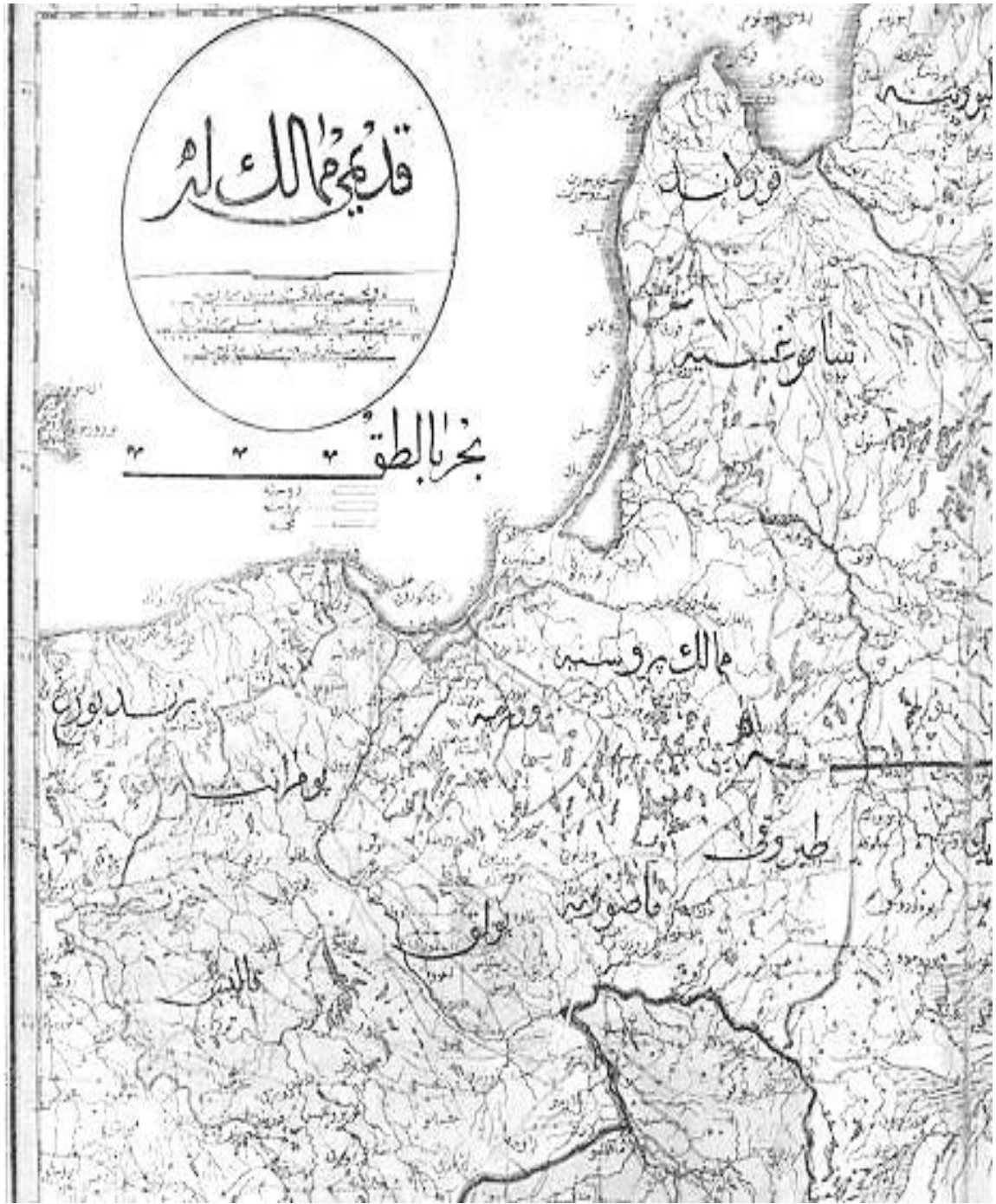
A. J. DVN. MHM. 00002.00003.001

EK 9. HAT 737/34969 D. (M. 15 Mart 1839/29 Zilhicce 1254) Devlet-Aliye'nin Berlin'deki Sefarethanenin Bahçesini Gösterir Çizim, a.g.y.tt.

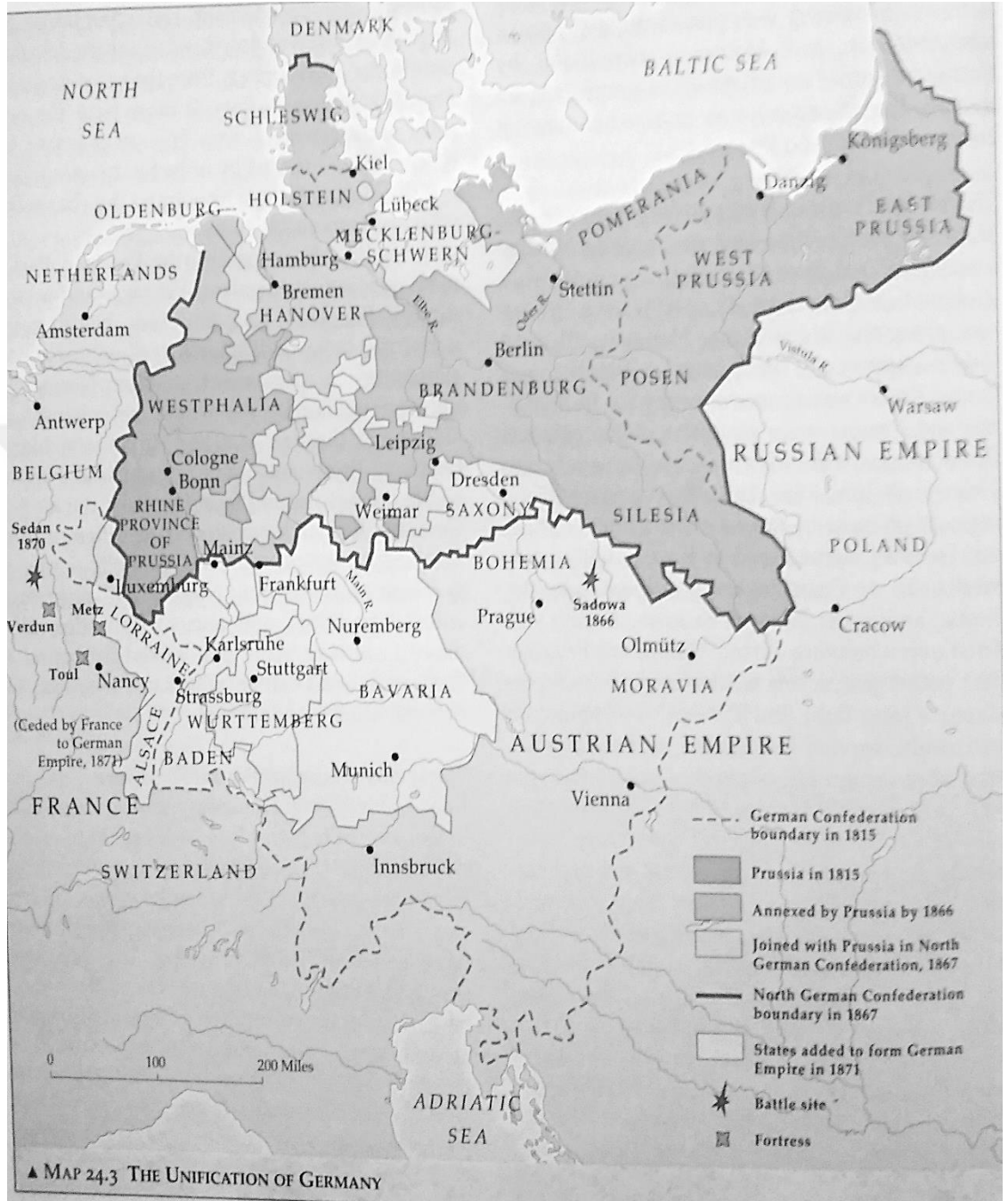

EK 11. Osmanlı Devleti'nin İlk Matbu ve Modern Coğrafya Atlası Olan Cedid-i Atlas Tercümesinde Prusya Devleti'nin Konumu⁸⁸⁰

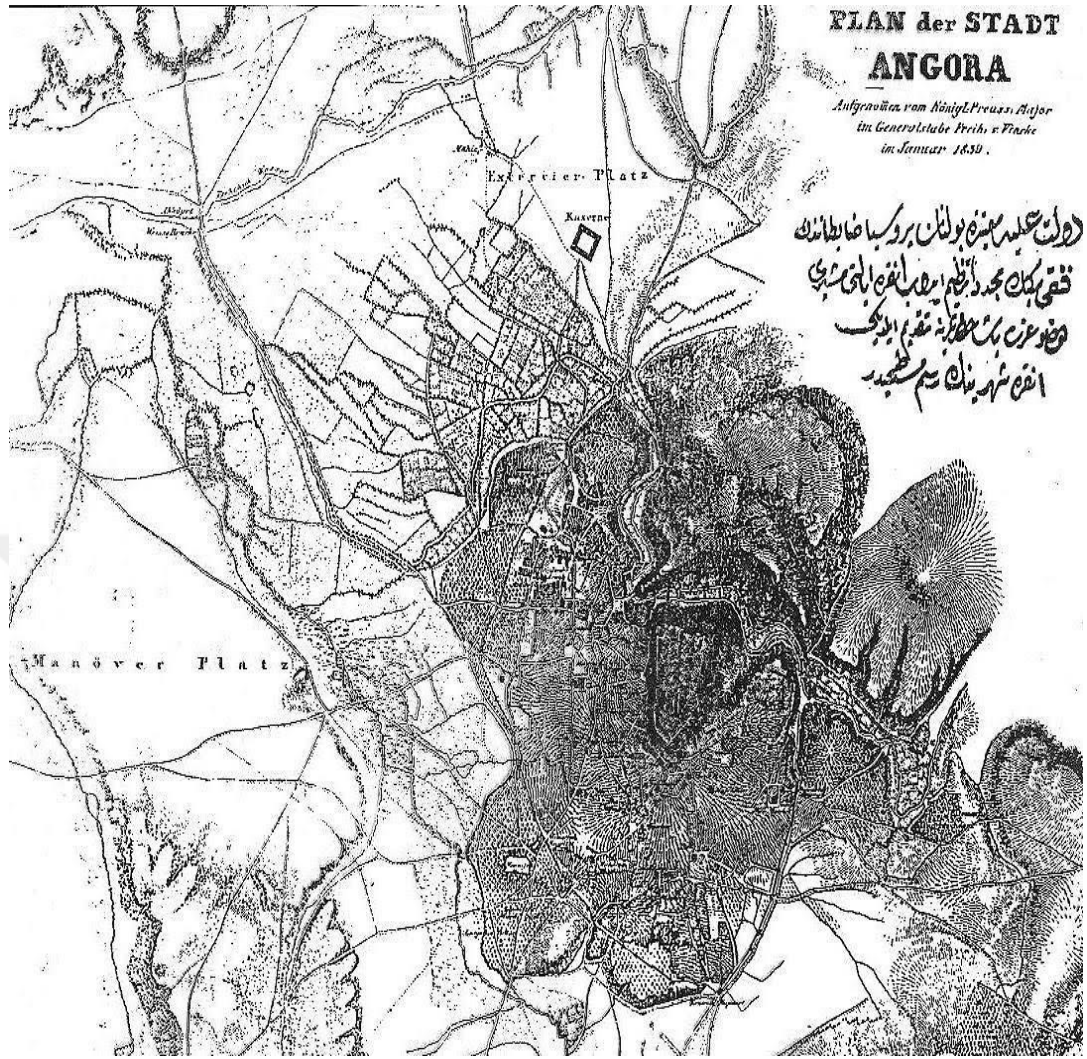

⁸⁸⁰ <https://www.loc.gov/resource/g3200m.gct00235/> ;
<https://www.loc.gov/resource/g3200m.gct00235/?sp=59&r=-0.232,0.031,1.223,0.462,0>

EK 12. Viyana Kongresi'nden Alman Birliğine Kadar Geçen Sürede (1815-1871) Prusya Krallığı'nın Sınırları⁸⁸¹

⁸⁸¹ Mortimer Chambers ve diğerleri, *The Western Experience*, eighth edition, New York: Mc Graw Hill, 2003, s. 870.

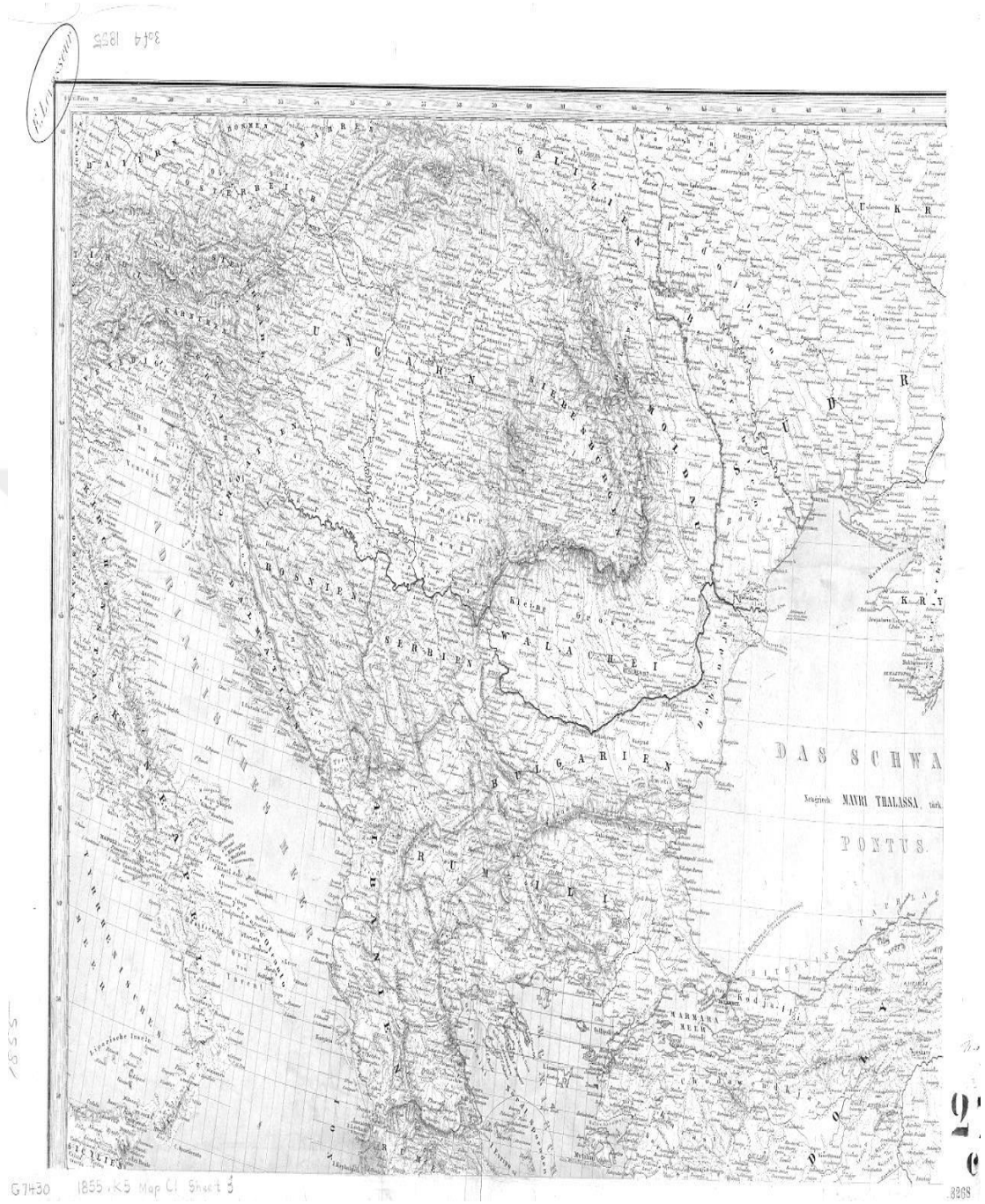
⁸⁸² Gökçe Günel, Ali Kılıcı, *Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski Bir Haritada Ankara'yı Tanımak 1924 Map of Ankara City: Recognizing Ankara with an Old Map*, Ankara, Ankara Araştırmaları Dergisi, Haziran 2015, s. 88

EK 14. Prusyalı Subay Carl Stolpe'nin İstanbul haritası 1855-1863⁸⁸³

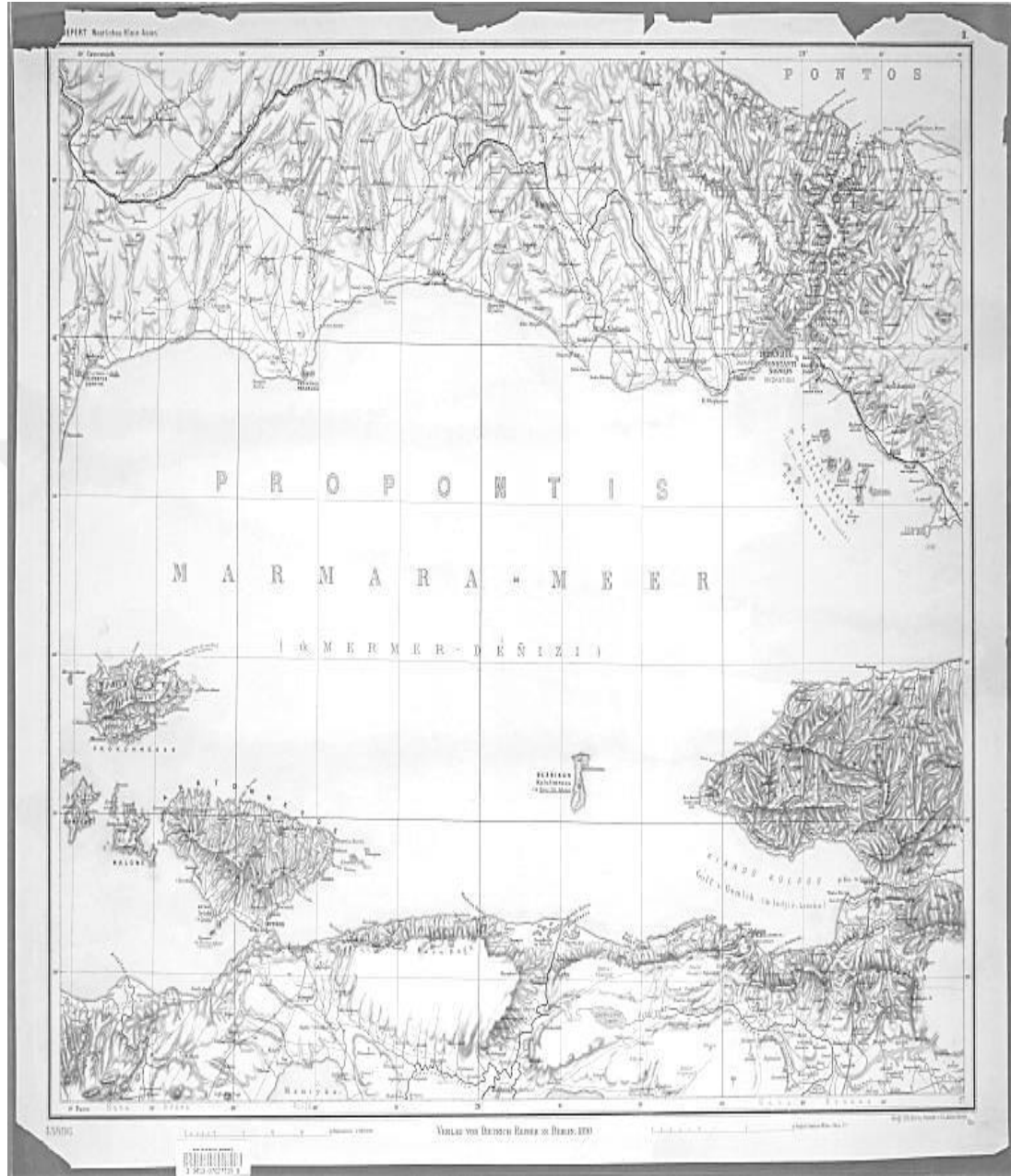
⁸⁸³ <https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/C.-Stolpe/179601/Map-of-Constantinople-and-surrounding-areas,-1855-63-.html>

EK 15. Profesör Heinrich Kiepert'in İstanbul Ve Doğu Avrupa Haritası⁸⁸⁴

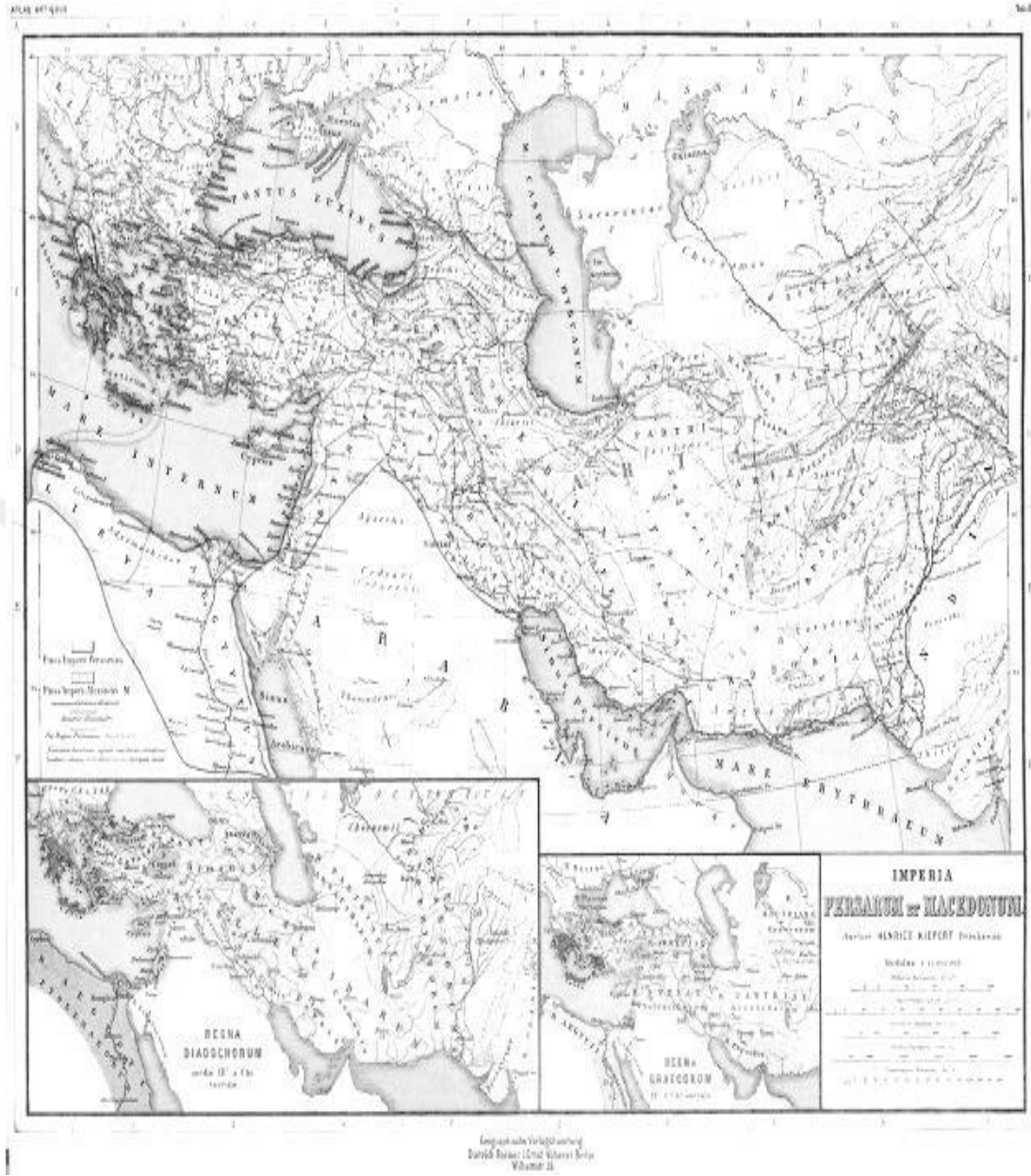
⁸⁸⁴ http://luna.lib.uchicago.edu/luna/servlet/detail/UCHICAGO~2~2~461~1239872:General-Karte-des-Tu%CC%88rkischen-Reich?qvq=q: luna_media_exif_filename%3DG7430-1855-K5-sheet3.tif&mi=0&trs=1#

EK 16. Profesör Heinrich Kiepert'in İstanbul Boğazı Ve Marmara Denizi Haritası⁸⁸⁵

⁸⁸⁵ <https://digitalcollections.nypl.org/items/95d525da-59e0-96a8-e040-e00a18066a71>

EK 17. Profesör Heinrich Kiepert'in İran Topraklarını da İçine Alan Haritası⁸⁸⁶

⁸⁸⁶ <https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Heinrich-Kiepert/544386/Die-persische-und-Mazedonisch.html>